

ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ВЫПУСК 3

ПРАЦЫ
КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ВЫПУСК 3

Светлай памяці Ніны Іванаўны Гілевіч

Мінск
РІВШ БДУ
2004

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43
П70

Зборнік навуковых прац заснаваны ў 2001 г.

Рэдакцыйная калегія:

*А.Я. Міхневіч (адк. рэд.), З.І. Бадзевіч (нам. адк. рэд.),
Ж.Я. Белакурская, С.А. Важнік, Ю.С. Бушлякоў, У.І. Куліковіч,
В.П. Красней, А.А. Лукашанец, В.М. Ляшук, А.І. Падлужны,
М.Р. Прыгодзіч, А.А. Радзевіч, Т.Р. Рамза, І.І. Савіцкая,
Г.К. Чахоўскі, В.Я. Шкілёнак, С.М. Якуба*

П70 Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 3 / Пад
рэд. А.Я. Міхневіча. – Мн.: РІВШ БДУ, 2004. – 171 с.

“Працы кафедры сучаснай беларускай мовы” філалагічнага
факуль-тэта Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта змяшчаюць
рознатэматычныя даследаванні супрацоўнікаў кафедры, яе
аспірантаў, студэнтаў філалагічнага факультэта, выкананыя ў
2003–2004 гг.

ISBN 985-6684-76-5

УДК 483.2(06)
ББК 81.2Бел.я43

© БДУ, 2004

Светлай памяці Ніны Іванаўны Гілевіч

3 МАЦЯРЫНСКІМ КЛОПАТАМ

Немагчыма паверыць, што яе няма, што ніколі ўжо не патэлефануе са сваім нязменным: “Ну, здароў была!” Дазволю сабе сцвярджаць, што ў нас з Нінай Іванаўнай былі асаблівыя адносіны – не такія, як у яе з іншымі калегамі. А з чаго пачалося?

Лета 1968 года. Другі беларускі здаў сесію і адпраўляецца на дыялектычную практыку. Практыцы тады надавалі вялікае значэнне, таму на фальклорную і дыялектычную студэнты выязджалі ў розныя раёны Беларусі тэрмінам на два тыдні: універсітэт аплочваў праезд, налічваў па 50 капеек у дзень на чалавека і камандзіровачныя кіраўніку. Кіраўнік нашай групы – трэцяй – Ніна Іванаўна Гілевіч. Яна – жонка пісьменніка, я – дачка. Яна адчувае не тое, што сваю асаблівую адказнасць – для яе ўсе студэнты роўныя, – але ўсё ж пэўны клопат. Неабходна адзначыць, што на нашым курсе было некалькі дзяцей пісьменнікаў: дачка П. Панчанкі Таня (яна потым узяла акадэмічны адпачынак), дачка М. Калачынскага Ларыса, дачка У. Карпава Люда (і сёння працуе на філфаку), дачка Ю. Пшыркова Таня, сын Н. Чарнушэвіча Саша і я. Курс быў адметны і тым, што на ім вучылася некалькі дастаткова вядомых маладых паэтаў. З іх самая таленавітая – Яўгенія Янішчыц. Мы з Жэняй – у адной групе. Ніна Іванаўна, калі прыехалі на месца – у адну з вёсак Маладзечанскага раёна (назвы не помню), – неяк проста і натуральна, так, што ніхто нічога не заўважыў, але не без сваёй заўсёднай хітрынкі, пасяліла нас з Жэняй у адным доме. З таго часу мы з Жэняй пасябравалі і ўжо наступныя тры гады вучобы нязменна сядзелі побач на лекцыях – заўсёды на першай парце. Сама Ніна Іванаўна размясцілася ў доме насупраць – праз вуліцу.

Я заўсёды востра рэагую на любы інтэр’ер, таму з рэўнасцю аглядала і параўноўвала свой новы часовы дом з хатамі роднай (хоць я нарадзілася ў Мінску) Гомельшчыны. Але хутка прывыкла. І пачалося амаль ідылічнае жыццё, калі не лічыць нашых хваляванняў, каб не дастаўляць нязручнасцей гаспадарам. Мы з Жэняй і тады, і пазней амаль не раскрывалі адна адной свае душэўныя сакрэты, але пра староннія прадметы, людзей, літаратуру гаварылі шмат. Жэня пісала, праўда, не вершы, а, хутчэй за ўсё, інтымны дзённік. Я, як заўсёды, чытала ці сядзела на ганку і назірала курэй, сабак, коцікаў і кароў, якіх прыганялі з пашы (і сёння ў гэтым быў бы найлепшы адпачынак).

Ніна Іванаўна засталася вельмі задаволеная нашымі з Жэняй паводзінамі (сама потым гаварыла, што менавіта з намі было найменш праблем). Мы – ціхія і непатрабавальныя. Наконт Жэні – вясковай дзяўчыны – гэта зразумела, але так магу сказаць і пра сябе – студэнтку: з ранняга дзяцінства прывыкла прыбіраць кватэру, глядзець малодшую сястру Алесю, а спала я на працягу многіх гадоў у прахадным пакоі на раскладушцы. Вёску ж з дзяцінства любіла: бацькі кожнае лета вывозілі нас на радзіму маці – у сяло Церуху Гомельскага раёна. На практыцы мы з Янішчыц так і правялі ўвесь тэрмін на сядзібе нашых гаспадароў; немагчыма паверыць, але нават танцамі ў клубе не спакусіліся ні разу: у мяне ўжо быў хлопец, можна сказаць, жаніх, з чаго Ніна Іванаўна па-добраму жартавала, ды я і не аматарка танцаў, а Жэня жыла заўсёды засяроджаная, задуменная, маўклівая, пагружаная ў сваё ўнутранае жыццё, – шматлюдзе яе раздражняла.

Мы так баяліся патрывожыць маці нашай гаспадыні (гаспадары праводзілі ўвесь дзень на працы) – яшчэ не вельмі старую, жвавую жанчыну, што амаль не гатавалі сабе ежу – перабіваліся кансервамі, ды ў маладыя гады пра харч асабліва не думаеш. Ніна Іванаўна гэта хутка заўважыла і ўжо праз тры дні пачала клікаць нас да сябе і карміць абедамі. Мы яшчэ больш саромеліся, чым у сваёй хаце, а яна ўжо непакоілася па-сур’ёзнаму. Прымушала нас есці ўгаворамі, як малых дзяцей, часам з гумарам, а на гумар яна – майстра. Мяне асабіста яна прывучала піць малако, лічачы, што я залішне худзенькая (так тады і было, але хто б сёння паверыў!). Сама яна – у той час яшчэ дастаткова маладая, вельмі прыгожая жанчына – была паўнаватая, але не занадта – нейкай прыемнай паўнотой. Яна мне крышыла ў малако батон, пячэнне, часам сыпала ягады, што прыносіла дачка яе гаспадыні. І незаўважна – вучыла. Перш за ўсё – будучай прафесіі, але таксама і жыццю. Вечна замучанай дзецьмі, славытым мужам-пісьменнікам і яго гасцямі, маёй маці не заўсёды хапала часу для філасофскіх размоў са мною. Я жыла кнігамі. А вось Ніна Іванаўна любіла пагаварыць. Не хачу хаваць, часам – з іроніяй. Не, хутчэй яна дражнілася з мяне, як я цяпер люблю дражніцца з студэнтаў, эпаціраваць іх рознымі парадаксальнымі выказваннямі. А Ніна Іванаўна жартавала. Паралельна – выкладала методыку збору дыялектнага матэрыялу. Яна ці тое раней ведала, ці тое адчула, да каго варта нас пасяліць, і ў выніку нам з Жэняй не спатрэбілася і ў іншыя вёскі хадзіць, як аднакурсніцам нашым, – усё запісалі ад старой гаспадыні. Самі пасля здзіўляліся, што здолелі яе разгаварыць. А проста не толькі мы, але і яна напачатку адчувала сябе ніякавата перад сталічнымі дзяўчатамі-студэнткамі. А трэшкі пажылі разам, паразумеліся,

пасябравалі (мы пачалі ёй дапамагаць у гаспадарцы), і яна цэлыя вечары распаўядала нам цудоўныя гісторыі. Я валодаю сценаграфіяй: некаторыя словы, у якіх не было дыялектных асаблівасцей, запісвала значкамі, і ў цэлым здолела ва ўсіх дэталях і нюансах перадаць манеру маўлення старой жанчыны. Ніна Іванаўна была надзвычай задаволеная нашымі матэрыяламі.

Я ўжо пісала, што з маленства любіла вёску, а Ніна Іванаўна прымусіла яе палюбіць неяк па-іншаму – ідэалагічна-ўсвядомлена, ці што. І я, народжаная ў сталіцы, цяпер часта пішу і гавару студэнтам: сапраўдная культура – толькі вясковая культура, а не тэатры, кіно, выставы, як наіўна лічаць. Іншая справа, што яе, вясковую культуру, разбурылі, знішчылі, скампраментавалі ў страшным, трагічным, супярэчлівым ХХ ст. Але ў той час яшчэ рэшткі захоўваліся ў беларускіх вёсках (у доме, дзе мы пасяліліся, нават стаялі кросны), а Ніна Іванаўна звяртала маю ўвагу на галоўную каштоўнасць нацыі – яе старых вясковых людзей, у прыватнасці, жанчын з іх спрадвечнай народнай мудрасцю.

Гілевічам я абавязана сваёй любоўю да фальклору – і да такой ступені, што перадала любоў дзецям: абедзье мае дачкі навукова вывучаюць фальклор. Ніл Сямёнавіч выкладаў у нас фальклор на першым курсе. Лекцыі – бліскучыя, але на фальклорную практыку мы з ім, на жаль, не ездзілі – я збірала песні самастойна – у Церусе. Ніна Іванаўна скіроўвала нас на розныя іншыя жанры вуснай слоўнай творчасці, хоць лічыла важным і проста пагружэнне ў стыхію народнай мовы. І гэта правільна і мудра.

Калегі Ніны Іванаўны напішуць, якім цудоўным знаўцам мовы яна была, як тонка адчувала слова. Мы ўбачылі гэта яшчэ тады, на дыялектычнай практыцы, а потым – на чацвёртым курсе, калі яна пачала выкладаць у нас стылістыку. Сёння цікавасць да фальклору і прыгожага пісьменства ўпала. А я веру, што іх чакае адраджэнне, больш за тое – праз іх і грамадства адновіцца. Словы ад пастаяннага спажывання стамляюцца, губляюць сваю замоўна-сугесціўную сілу. І ў рэшце рэшт запатрабуецца абнаўленне мовы: стане неабходным узяць частку ад старажытных багаццяў, захаваных у фальклору і дыялектах, і кінуць іх у літаратуру, а тая, у сваю чаргу, можа нават і не заўважна для масавага чытача, адновіць праз сябе і жыццё грамадства.

... Я вывучылася ў аспірантуры, абараніла кандыдацкую дысертцыю, стала маладым выкладчыкам, потым дацэнтам. Сустрэкаліся з Нінай Іванаўнай часта: я працавала на кафедры беларускай літаратуры, яна – мовы, а тады сумесных мерапрыемстваў было шмат: філасофскія

семінары, партыйныя сходы. Памятаю некаторыя рэплікі Ніны Іванаўны на сходах: яна асаджвала тых, хто за партыйнымі лозунгамі забываўся на чалавечыя адносіны. Вострага язычка Ніны Іванаўны баяліся, яна гэта ведала і карысталася ім па сутнасці для таго, каб сцвердзіць больш сардэчныя стасункі ў калектыве. Сядзелі мы на сходах заўсёды побач, за першым сталом перад прэзідыумам: я пісала пратакол, бо дзесяць гадоў была тэхнічным сакратаром партбюро, а Ніна Іванаўна – менавіта з патрэбы трымаць у дзелавым напружанні прызідыум і выступоўцаў, а таксама сёе-тое каменціраваць мне на вуха і смяшыць. Я з задавальненнем успамінаю сходы, хоць для мяне гэта быў клопат і адказная праца: яны не былі сухімі і дагматычнымі, наадварот, вельмі ажыўленымі і дэманстравалі наша нераўнадушша да справы. Але асабліва зблізіліся мы з Нінай Іванаўнай, калі ў самым пачатку 80-х гг. нам прыйшлося з ёю ра-зам два гады запар удзельнічаць у прыёмнай кампаніі: ёй – у якасці старшыні прадметнай камісіі, мне – яе намесніка, прычым менавіта мяне яна выбрала сама. Вось калі пасябралі па-сапраўдному, хоць я, безумоўна, заўсёды ведала дыстанцыю і трымалася менавіта як вучаніца ў дачыненні да настаўніцы. Так яно і было. Паблізу Ніны Іванаўны я адчувала сябе ўпэўнена і навучылася не баяцца людзей. І ўвогуле Гілевіч надавала жыццю своеасаблівую прыгажосць, рабіла яго цікавым і нейкім больш аголеным.

Ніна Іванаўна тады шмат распавядала пра сваё дзяцінства, юнацтва, студэнцкія гады, членаў сям’і. Я пераканалася, што ў яе – заўсёды такой вясёлай, гарэзлівай – жыццё было далёка не салодкае. Дзяўчынай яна вельмі цяжка фізічна працавала – магчыма, гэта і стала ў рэшце рэшт прычынай яе пакутлівай хваробы і заўчаснай смерці.

Мілая Ніна Іванаўна! Так і чуецца яе вечная прыгаворка: “Дзень сёмы, навела пятая” – калі пераходзіла ад адной жыццёвай гісторыі да другой. Ніхто не мог з такой адметнай інтанацыяй вымаўляць гэтыя назвы кампазіцыйных адрэзкаў з “Дэкамерона” Бакача.

Шмат цікавага даведалася я ад Ніны Іванаўны і адносна пісьменніцкіх спраў. Я даўно ўжо жыла асобна ад бацькоў, ды і раней больш чытала, чым прыслухоўвалася да гутарак бацькі з яго гасцямі. А сваім блізкім Шамякін навіны расказваў заўсёды неахвотна. Я, безумоўна, ведала ад яго ці ад Андрэя Ягоравіча Макаёнка нешта такое, чаго шырокая публіка не ведала, але, з другога боку, у розныя нюансы адносін паміж пісьменнікамі пасвечанай не была. Ніна Іванаўна цудоўна адчувала менавіта нюансы. Гэта былі ні ў якім разе не плёткі, а як бы ўвядзенне мяне ў вельмі спецыфічнае кола прафесійных і чалавечых узаемаадносін. Мне тады здалося, што сама Ніна Іванаўна магла б стаць

нядрэнным пісьменнікам, бо яе цікавіла чалавечая псіхалогія і розныя дзіўныя стасункі паміж людзьмі. Пераканаўшыся, што я нікому нічога ніколі не перадаю, яна зрабілася яшчэ больш шчырая, даверлівая. Мне Ніна Іванаўна на многае адкрыла вочы, на такія рэчы, пра якія я ні да яе, ні пазней ўжо не чула.

Ніна Іванаўна яшчэ з дыялектычнай практыкі ставілася да мяне з мацярынскім клопатам, і чым далей, тым болей. Яна крыўдавала за мяне на маіх бацькоў і ў прынцыпе не хавала сваёй крыўды. Але што зробіш, так склалася: пра дзіця, якое не дастаўляе турбот, думаюць найменш. Сёння я за гэта якраз удзячная лёсу. А Ніна Іванаўна лічыла, што мне ўсяго можна было б дасягаць лягчэй, не з такімі стратамі – перш за ўсё здароўя, нерваў, часу.

Што ж тычыцца праёмнай камісіі, падчас якой мы па-добраму пасябравалі, то Ніна Іванаўна ў адной надзвычай цяжкай і двухсэнсоўнай сітуацыі праявіла – як заўсёды – прынцыповасць, непахіснасць і мужнасць, і з таго часу яе старшынёй не прызначалі...

У сваіх лекцыях Ніна Іванаўна зачитвала студэнтам прыклады стылявых агрэхаў з твораў Шамякіна. Я ведала пра гэта і ніколі не крыўдавала. Яна не хавала свайго стаўлення да Шамякіна (прытым, што маю маці выключна паважала). З яе распытванняў пра творчую лабараторыю Шамякіна я зразумела, што яна ўпэўнена ў неахайным стаўленні бацькі да сваёй працы: праўкі, на яе думку, уносіла, друкуючы яго творы, жонка – філолаг па адукацыі. Сапраўды, маці па некалькі разоў перадрукоўвала на машынцы кожны твор (і рабіла гэта ўжо смяротна хвора), але папраўляць мужа сабе не дазваляла. Толькі тады, калі ён пачаў здаваць у друк свае дзённікі, яна выкідвала з іх цэлыя абзацы і нават старонкі. Ён часам аднаўляў, а часам астаўляў як ёсць. У прынцыпе ж ён па некалькі разоў правіў кожны твор, але лічыў, што пісьменнік мае права свядома адступаць ад некаторых стылістычных нормаў. Карэктуры заўсёды вычитвала маці, яна ж рыхтавала кнігі да выдання. У нечым Ніна Іванаўна мела рацыю: каласальную чарнавую работу за Шамякіна рабілі яго сямейнікі, але – чарнавую.

Іншая памылка Ніны Іванаўны мяне глыбока засмучала. Яна была ўпэўнена ў павярхоўнай адукацыі Шамякіна. І здзівілася, калі даведалася, што ў Шамякіна ўсе шафы ў кабінёце застаўлены энцыклапедыямі ды слоўнікамі. Так у яе Ніла Сямёнавіча, а тут раптам і ў Шамякіна! Бацька заўсёды чытаў шмат і сёння чытае, прычым чытае, хоць і павольна, але вельмі ўдумліва, і цудоўна ўсё запамінае. Сваю прагу да чытання і збірання кніг я пераняла ад яго.

У другой палове 80-х гадоў мы з Нілам Сямёнавічам жартаўліва спаборнічалі ў набыцці кніг, а таксама ў колькасці падпісаных газет і часопісаў. У той час пастаяннымі наведвальнікамі “Кнігарні пісьменніка” (і такое варта нагадаць: крама належыла пісьменнікам!) былі: Ніл Гілевіч, Серафім Андраюк, Барыс Сачанка і я, іншыя – не такія апантаныя. Часам з Нілам Сямёнавічам мы ў “Кнігарні” сустракаліся, раячыся, што купіць, а часам перагаворваліся з Нінай Іванаўнай па тэлефоне, і яна паведамляла, якія навінкі набыў Гілевіч і што яны з ім чытаюць у часопісах. Я любіла слухаць яе ацэнкі розных твораў – заўсёды трапныя, кваліфікаваныя, не без іроніі.

...У пачатку вар’яцкіх, трагічных, недарэчных 90-х гадоў палітыка зусім развяла па розныя бакі барыкад Гілевіча ды Шамякіна. Але гэта ніколі не адбілася на нашых з Нінай Іванаўнай адносінах, наадварот, яны сталі яшчэ больш цёплыя. Мужчыны непрымірымых ў палітычных поглядах (ці варта на такую сферу губляюць энергію!), але што нам да гэтага! Я тады пачала шмат друкавацца, і Ніна Іванаўна з увагай і нязменнай прыхільнасцю сачыла за маімі публікацыямі. Мне былі асабліва прыёмная менавіта яе пахвала: па-першае, яна сапраўды знаўца, выдатны прафесіянал, па-другое, добра, што я яе не расчаравала, апраўдала надзеі, бо ведала: кідалі папрокі Нілу Гілевічу, што прыняў Таццяну Шамякіну ў Саюз пісьменнікаў – ён якраз тады, у 1983-ім годзе, быў старшынёй.

90-я гады прайшлі як цяжкі, хваравіты сон. Усе намаганні былі пакладзены на тое, каб выжыць, вывучыць дзяцей, нешта рабіць і ў навучы. Працавалі мы, філолагі, ўжо ў іншым, шыкоўным, памяшканні – былым будынку ВПШ, – дарэчы, гэта заслуга дэпутата Ніла Гілевіча, але сустракаліся не так часта: не стала нават прафесарскай, дзе б маглі пасядзець, пагутарыць. Ды і не да гутарак – усім некалі, усе недзе падпрацоўваюць.

Ніна Іванаўна пачала хварэць. Цяжка было чуць пра гэта, бачыць яе пахудалай, змарнелай, але па тэлефоне яна гаварыла яшчэ даволі бадзёра. Я была ў Гілевічаў на Каляды, перад новым, 2002 годам, – прыйшла павіншаваць, прынесла свае кнігі. Ніна Іванаўна – вясёлая ці імкнулася здавацца такою, паказала мне новы вялікі партрэт Ніла Сямёнавіча ў вялікай зале, іншыя падарункі яму ад мастакоў, расказала пра сваіх студэнтаў – яна тады ўжо працавала ў Інстытуце культуры, а не ў нас, аб чым я вельмі і вельмі шкадавала. Надзвычай узрадавалася Ніна Іванаўна маім поспехам, расчулілася да слёз. А ў мяне сэрца як абцугамі зашчыміла...

Апошні раз мы бачыліся напрадвесне 2003 года – сустрэліся недалёка ад філфака, абняліся прама на вуліцы...

Ужо паўгода, як Ніны Іванаўны няма ў гэтым свеце, а я ўспамінаю яе ўсё часцей, часта яна і сніцца мне: ад сумлення пакутую, што не была на пахаванні – позна даведалася: здарылася летам, у час адпачынку...

Чым далей, тым больш цэніш сваіх настаўнікаў, задумваешся пра іх ролю ў сваім жыцці, пра тое, што аставіў кожны спадчынай у нашых душах. Ніна Іванаўна – надзвычай мудрая жанчына, каларытная, своеасаблівая, як мала хто з нашых калег, асоба – ужо сваім існаваннем шмат што вызначыла ў жыцці тых, хто яе цаніў і любіў.

С. Кліменценка

ЁЙ ВЫПАЎ РЭДКІ ЛЁС...

...Ужо там, у бальнічнай палаце, дзе 2 чэрвеня яна сустрэла свой апошні дзень нараджэння, атрымала ад мужа дарунак – апошняю кніжку, на вокладцы якой выведзена: “...І ПЛЯМЫ НА ТАБЕ НЯМА. Лірычны раман”. Кніжку, якая пісалася цягам паўстагоддзя, – з 1953 па 2003 гг. і змясціла гісторыю высокага кахання двух незвычайных людзей, што прайшлі рука з рукой праз нягоды, радасці і выпрабаванні і сталіся адным непадзельным цэлым.

Тут кожны верш, радок, слова натхнёныя ёю, гавораць пра яе, прысвечаны ёй. Жанчыне, пра якую з такой адданасцю, любоўю і прасветленасцю піша Ніл Гілевіч: “Калі б не яна, я не зрабіў бы і палавіны таго, што зрабіў, – і ў літаратуры, і ў навуцы, і ў грамадскай чыннасці”. Яна была яго Музай, духоўным апірышчам, іскрыстай святлыню нават у самыя хмурныя дні. І вось – бяда, праменьчык наканаванага лёсам жыцця згас. Але святло гэтай высакароднай, самаахвярнай душы, як святло далёкай зоркі, будзе ззяць і ззяць доўга. І не толькі для яе каханага мужа.

Яны сустрэліся студэнтамі першакурснікамі на філфаку БДУ – прыгожы, акрылены паэзіяй юнак з Лагойшчыны і сціплае, мілае дзяўчо з Віцебшчыны. І адчуванне незвычайнай роднасці, “зрыфмаванасці” душ, прызначанасці адно для аднаго толькі мацавалася з цягам часу. Пачуцці гэтыя былі прыгожыя і найчысцейшыя. “Мы адчулі тады: нас яднае адданасць нашай роднай зямлі – шматпакутнай, святой”, – згадвае ў адным з пазнейшых вершаў народны паэт Ніл Гілевіч. Складаючы няпростую, нялёгкую песню свайго жыцця, яны абодва ніколі не збочылі з пачэснай дарогі – дарогі да Беларусі, якой аддадзены і талент, і праца, і найвышэйшыя памкненні іх абодвух – бачыць родны край у радаснай квецені. На жаль, у апошнія гады на родны край зноў насунулася чорная хмара. Ніна Іванаўна адчувала гэта сэрцам. Ніл Сымонавіч расказвае, як жонка часта плакала і гаварыла, што не перажыве здзекаў над Беларуссю.

...Скончыўшы універсітэт, а затым і аспірантуру, Ніна Іванаўна стала выдатным, высокаэрудыраваным спецыялістам, дасведчаным знаўцам незлічоных скарбаў роднай мовы і нацыянальнай культуры. Свае багатыя веды, яркі педагагічны талент і грамадзянскі напал, сваю змагарнасць у адстойванні самага дарагога – духоўных здабыткаў Бацькаўшчыны – на працягу чатырох дзесяцігоддзяў яна ўкладвала ў руплівую працу з моладдзю, у выхаванне новых пакаленняў сапраўднымі патрыётамі Беларусі. Нават зусім яшчэ нядаўна на бальнічным ложку, у атачэнні сваіх вучняў яна з глыбокай зацікаўленасцю і самааддачай займалася іх курсавымі і дыпломнымі работамі, дапамагала мудрымі парадамі, падтрымлівала мацярынскай цеплынёй і сардэчнасцю.

Ніл Сымонавіч ганарыўся, калі пасля выступаў падчас яго шматлікіх паездак па розных кутках Беларусі да яго падыходзілі былыя выхаванцы Ніны Іванаўны і не толькі дзякавалі славу таму творцу за сустрэчу з сапраўднай паэзіяй, але і прасілі перадаць сваёй любімай настаўніцы: яе навуку, яе душэўны агонь яны беражліва нясуць і перадаюць сваім наступнікам.

Можна не сумнявацца, што і для сённяшніх студэнтаў горкая страта болей адазвалася ў чуйных сэрцах. Бо кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры беларускай мовы БДУ Ніна Іванаўна Гілевіч была для іх не проста паважаным, аўтарытэтным, высокапрафесіянальным выкладчыкам, а і блізім, дарагім чалавекам. Такім, якім яна стала для многіх, хто яе ведаў і не мог не любіць.

І перш за ўсё – для самога Ніла Сымонавіча, які сказаў, як выдыхнуў: “Пра цябе ды радзіму – мая думка і думачка”. І гэтак жа магла сказаць яна. І я пацверджу: у іх лірычным рамане, што зараджаўся і пісаўся на вачах тагачасных філфакаўцаў, няма і ценю прыдуманасці, перабольшання, тым больш няшчырасці. Тыя выпрабаванні, якія сустракаюцца на шляху амаль кожнай сям’і, яны вытрымалі, захаваўшы высакароднасць і светлыню пачуццяў.

Шчаслівая! – усклікаеш міжволі, хоць сёння і вельмі самотны дзень развітання з цудоўнай жанчынай і вернай дачкой Беларусі. Так, шчаслівая: паўвеку побач, разам з найвыдатнейшым чалавекам і творцам, з якім дзяліла любоў і несціханы боль за лёс роднай зямлі, за незалежную будучыню Бацькаўшчыны. Яна была для Ніла Сымонавіча лепшым сябрам і дарадцай ва ўсіх справах, самым першым і прыдзірлівым чытачом, зацікаўленым крытыкам, чый высокі літаратурны густ, глыбокую дасведчанасць і мастацкае пачуццё так цаніў і цэніць паэт. Яна была цалкам растварана ў яго занятках, задумах пачуццяў, яго бедах і радасцях. Побач з такім магутным свяцілам Ніна Іванаўна была і адбіткам яго святла,

і шматграннай асобай, у характары якой мяккая жаночая чулінасць і абаяльнасць спалучаліся з мужнасцю духу.

Шмат гора выпала ёй зведаць яшчэ ў дзяцінстве, як і мноству яе равеснікаў-падлеткаў, прайшоўшы праз вайну. Але беды толькі загартавалі яе характар, ды не счарсцвілі яго, не зашкодзілі раскрыцця насустрач людзям і свету. Мо таму нябёсы і адарылі яе найвышэйшай міласцю: “Ёй выпаў рэдкі лёс – кахаць прыгожа. Кахаць да смерці”. Лёс быць Музай паэта. “Той, што слухала сэрца”, была яго светлай марай праз гады і дзесяцігоддзі. Той, што застанеца для яго навек такой жа юнай, прыгожай і трапяткой, бы краска на росным лузе. Той, што стала яго маленнем і любоўю “аж да дзён апошніх” –

Каб на крутых заламах зім і лет

Ні ўдар злабы, ні лёсу горкі посмех

Не разарваў наш непадзельны свет.

На шчасце, гэты непадзельны, нясмяротны свет бывае не толькі ў кніжках. І хаця апошняя старонка ў Кнізе жыцця і кахання Ніны Іванаўны Гілевіч перагорнута, яна, гэтая кніга, не закрываецца. Яе разгорнуць іншыя і возьмуць у свае душы дарункам нябёсаў...

В.П. Красней

* * *

Ніна Іванаўна Гілевіч амаль 40 гадоў плённа працавала на кафедры беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. У яе асобе студэнты і выкладчыкі бачылі нястомнага рупліўца на ніве роднага слова. У светлых празрыстых глыбінях беларускай мовы яна адкрывала створаны сілаю народнага духу, поўны думкі і пачуцця увесь складаны свет духоўнага жыцця народа. І гэты свет, створаны рознымі пакаленнямі нашых суайчыннікаў, праз народнае слова да чулай душы навукоўца даносіў і голас гістарычных падзей, і народныя вераванні, і перажытыя гора і радасці, і любоў чалавека да Бацькаўшчыны. Ніна Іванаўна сэрцам, душою адчувала ў родных словах, як у жывых сведках мінулага і сучаснага, чым і як жылі нашы продкі і живуць сучаснікі, як шчыравалі і шчыруюць у працы, як весяліліся і веселяцца ў вольны час, як змагаліся і змагаюцца, адчувала ўсё тое, што жыве, звініць, адгукаецца ў слове, у кожным яго гуку. І ў сваіх навуковых працах яна імкнулася знайсці такія падыходы ў асвятленні прыроды роднага слова, каб раскрыць яго багаты сэнсавы і экспрэсіўна-эмацыянальны змест (“Таямніцы роднага слова”), вобразна-выяўленчыя патэнцыі (“Вобразнае слова Купалы”), жыццё ў

мастацкім творы (“Стылістыка мастацкай мовы”, “Дыялектызмы ў прозе беларускіх пісьменнікаў”) і інш.

Тонка адчувала Ніна Іванаўна красу, сілу, выразнасць, гармонію роднага слова ў розных жанрах мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, у гутарковым і афіцыйным маўленні, у роднай песні і ў родных напевах, у прыказках і прымаўках. Таму невыпадкова ўпершыню ў практыцы вышэйшай школы яна пачала распрацоўваць новы курс “Асновы культуры мовы і стылістыкі”. Па гэтым курсе падрыхтавала праграму, зацверджаную Міністэрствам адукацыі ў якасці тыповай (1986 г.), распрацавала курс лекцый, сабрала багаты дыдактычны матэрыял з твораў старажытных асветнікаў, а таксама дзеячаў культуры і навукі, паэтаў, пісьменнікаў і публіцыстаў XIX–XX стст. і на лекцыях, практычных занятках вучыла студэнтаў у роднай мове, у незвычайных спалучэннях бачыць цудадзейную сілу слова, услухоўвацца ў жывое народнае слова, каб зразумець вытокі нацыянальнай свядомасці, самабытнасці і непаўторнасці, не страціць генетычнай памяці. Багацце роднай мовы раскрывала Ніна Іванаўна і ў спецыяльным семінары “Стылістыка мастацкай прозы”, і ў спецсемінары, дзе ў творчай атмасферы, у дыскусіях абмяркоўваліся актуальныя пытанні моўнага майстэрства беларускіх пісьменнікаў, выявіліся індывідуальныя адзнакі іх творчай манеры, асаблівасці іх светабачання і светаразумення, увасобленыя ў слове.

Ніна Іванаўна, як чалавек адкрыты, добразычлівы, тактоўны, прыцягвала да сябе і студэнтаў, і выкладчыкаў. Яна ўмела зацікаўлена выслухаць, даць мудрую параду, падтрымаць, падказаць, дапамагчы і словам і справай. Пры гэтым, як ніхто іншы, яна валодала тонкім гумарам, што заўсёды збліжала з суразмоўцам, выклікала на шчырую размову, падчас якой даверліва раскрывалася душа. Для ўсіх яна знаходзіла патрэбныя словы і інтанацыю. Але пры ўсім тым не магла дараваць фальшу, фанабэрыі, няшчырасці.

Праз такую школу навучання і выхавання родным словам прайшлі амаль усе супрацоўнікі кафедры сучаснай беларускай мовы і кафедры гісторыі беларускай мовы. І сёння кожны з нас удзячны Ніне Іванаўне Гілевіч за навуку, за далучэнне да крамяністага, чыстага, як крыштальная крынічная вадзіца, жывога ў вяках беларускага слова.

Л. Рублеўская

ТОЕ, ШТО ДУШУ АЗАРЫЛА ДА ДНА...

Ніна Іванаўна Гілевіч, кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры сучаснай беларускай мовы БДУ, таксама пачула б сёння такія словы на свой адрас. Як сумна казаць пра гэта ў мінулым часе. Сорок дзён, як Ніна

Іванаўна пайшла з жыцця. А калі гэтая светлая, узнёслая жанчына заходзіла ў аўдыторыю – колькі жыццёвай энергіі было ў ёй, як умела яна зацікавіць аўдыторыю, прымусіць студэнтаў услухацца ў жыццядайную мелодыку старадаўніх слоў роднай мовы!

Сярод яе вучняў былі многія з тых, хто сёння таксама шчыруе на ніве роднай літаратуры і мовы. Я ганаруся тым, што таксама была сярод студэнтаў Ніны Іванаўна, таксама маю права падзякаваць ёй сёння як настаўніку.

Уся гісторыя чалавецтва – гэта спробы застацца ў памяці, пакінуць па сабе след.

Хіба не для гэтага будуюцца маўзалеі і ствараюцца імперыі?

Але пакінутае на зямлі пераўтвараецца ў тло – разбураюцца імперыі, рассыпаюцца ўзведзеныя на вякі піраміды...

Затое дасюль мы ўяўляем абліччы жанчын, якіх апісвалі ў сваіх творах закаханыя паэты Старажытнай Грэцыі і Рыма, Сярэднявечча і Адраджэння...

Вобраз Ніны Іванаўны назаўсёды застаўся ў вершах, прысвечаных ёй народным паэтам Беларусі, яе мужам Нілам Гілевічам. Паўвека побач з паэтам, паўвека духоўнай еднасці, сяброўства і – кахання...

Незадоўга да смерці Ніна Іванаўна атрымала ад мужа падарунак – кнігу “І плямы на табе няма”, у якую ўвайшлі вершы, прысвечаныя ёй. Паэт назваў сваю кнігу “Лірычны раман”. Ствараўся гэты раман з 1953 па 2003 год. Чытач можа прасачыць развіццё светлага пачуцця герояў – ад таго моманту, калі ўпершыню пазнаёміліся два студэнты філфака – малады ўзнёслы паэт і дзяўчына-прыгажуня з Віцебшчыны, да апошніх сумесных дзён, калі ўсё гэтак жа зырка гарэла іх узаемнае пачуццё, калі ўсё гэтак жа яднала іх агульная, ахвярная любоў да Беларусі.

Ніна Іванаўна Гілевіч – муза паэта, жонка, маці, настаўніца, філолаг – пражыла годнае, цікавае, змястоўнае жыццё. “І плямы на табе няма” – засведчыў Паэт.

Таму сёння аддадзім належнае памяці гэтай цудоўнай жанчыны. Пахавана Ніна Іванаўна на Кальварыйскіх могілках, там, дзе магілы паэта Янкі Лучыны, мастака Яна Дамеля, дзе таксама нядаўна спачыў Вячаслаў Адамчык. Думаецца, што да гэтых магіл ніколі не перастануць прыходзіць людзі – не толькі сваякі і знаёмыя, а ўсе тыя, каму дарагая беларуская гісторыя, беларуская культура. І, напэўна, неаднойчы над магілай Музы паэта прагучаць радкі, прысвечаныя ёй, у якіх яна – назаўсёды жывая, маладая, прыгожая і каханая.

АРТАЛАГІЧНЫ ДАВЕДНІК: АСНОЎНЫЯ ТЫПЫ АРТЫКУЛАЎ

Арталогія (грэч. *orthos* – правільны і *logos* – вучэнне) – тэрмін, якім можа быць пазначана галіна навуковых ведаў, аб’ектам вывучэння і апісання якой з’яўляецца моўная, маўленчая, мовазнаўчая і семіялагічная кампетэнцыя носьбіта пэўнай натуральнай мовы, кампетэнцыя, якая выяўляецца ў камунікацыйнай практыцы чалавека. Арталогія – шырэйшая за тую лінгвістычную дысцыпліну, што атрымала ў курсах універсітэцкай філалогіі назву “асновы культуры мовы і стылістыкі”. Апошняя “ў цеснай сувязі з праблемамі стылю вывучае камунікацыйныя якасці маўлення: правільнасць, дакладнасць, лагічнасць, чыстату, дарэчнасць, багацце і выразнасць” [1, 3]. Арталогія цікавіцца не толькі культурай маўлення, але і стаўленнем чалавека да мовы, моўнай рэфлексіяй асобы, яе ўласнымі ацэнкамі і разважаннямі аб тым, як трэба гаварыць, што “правільна” і “няправільна”, адкуль паходзіць той ці іншы выраз або слова, што гавораць пра мову вядомых людзі. Арталогія, такім чынам, мае дачыненне да “моўнай асобы” ў сучасным разуменні гэтага паняцця і вывучае *моўную самасвядомасць* чалавека (уключаючы *якасці маўлення*). *Ното loquens* – так можна вызначыць агульны аб’ект арталогіі, прычым першая частка гэтага тэрміна – *orthos* – указвае не толькі на правільнасць ужывання моўных адзінак, але і на навуковую і сацыяльную правільнасць самаасэнсавання ўласнай маўленчай дзейнасці і мовазнаўчых рэфлексій.

На падставе выказанага вышэй можна гаварыць і пра магчымасць стварэння *арталагічнага даведніка* па сучаснай беларускай мове. Такі даведнік можа быць тэарэтычным (на ўзор мовазнаўчай лінгвістычнай энцыклапедыі (прынцып стварэння – ад тэорыі да практыкі) і практычным, г. зн. пабудаваным на рэальных фактах карыстання мовай і разважанняў аб ёй саміх гаворачых (прынцып – ад практыкі да тэорыі). Зразумела, практычная ўгрунтаванасць даведніка не пазбаўляе яго тэарэтычнай накіраванасці ў адборы маўленчых фактаў і іх інтэрпрэтацыі.

Своеасабліvasць арталагічнага даведніка практычнага тыпу вызначаецца перш за ўсё своеасабліvasцю артыкулаў, з якіх ён складаецца. Не паглыбляючыся ў праблемы тыпалогіі такіх артыкулаў у цэлым, ахарактарызуецца (і прывядзём прыклады) іх разнавіднасцей на падставе эмпірычнага матэрыялу, які ўжо сабраны ў працэсе працы над

“Арталагічным даведнікам па сучаснай беларускай літаратурнай мове” і часткова апублікаваны [2].

Паколькі гаворка будзе ісці пра эмпірычна сабраны матэрыял, то варта падкрэсліць, што моўна-маўленчыя факты лічыліся вартымі ўвагі тады, калі можна было адзначыць парушэнне пэўнай *нормы*. Гэта паняцце застаецца актуальным і ў арталагічным плане, паколькі яно цесна звязана з паняццем выбару – натуральнага права гаворачай асобы ўжываць тыя ці іншыя моўныя формы і больш-менш свядома адстойваць сваю думку пра іх маўленчую, навуковую і сацыяльную вартасць і прыдатнасць. Што ж датычыцца ўласна моўных норм, то “трэба мець на ўвазе два бакі пытання: 1) узнікненне патэнцыяльных магчымасцей рознай рэалізацыі моўных сродкаў, якія дае мова як сістэма; 2) прыняцце, усведамленне тых або іншых сродкаў моўнага выражэння як правільных, узорных”. У першым выпадку гаворка ідзе пра “аб’ектыўныя нормы”, у другім – пра “аксіялагічныя нормы” [3, 226]. Прынцыповая значнасць такога размежавання добра відаць на прыкладзе прац апошняга часу па культуры беларускай мовы [4; 5].

Акрамя таго, пад увагу браліся і іншыя фактары ўзнікнення “няправільнасцей” рознага характару: эрудыцыя моўцы, веданне ім сацыяльнага кантэксту функцыянавання сучаснай мовы, яго лінгвістычная кампетэнтнасць, семіялагічная падрыхтаванасць і пад., што маюць дачыненне да камунікацыйнай дзейнасці “моўнай (семіялагічнай) асобы”.

Артыкулы, звязаныя з паняццем “аб’ектыўныя нормы”:

Прафесійны – прафесіянальны. Слоўнікі або лічаць гэтыя лексемы тоеснымі, або другі варыянт не даюць увагу (відаць, лічаць непатрэбным пазычаннем з рускай мовы). Але ж відавочна, што *прафесійны* словаўтваральна звязана з *прафесія*, а *прафесіянальны* – з *прафесіянал*. І таму абодва словы і беларускія, і патрэбныя ў нашай мове. Яны розныя па значэннях, параўнайце: прафесійнае вучылішча (дае прафесію), прафесійная размова (у межах прафесіі), прафесійны саюз (адной прафесіі), але прафесіянальнае рашэнне (прынятае прафісіяналам), прафесіянальная аперацыя (зробленая высокапрафесіянальна) і пад. Ці ж не варта захаваць два словы для двух розных значэнняў?

На Беларусі – у Беларусі. Абодва выразы адпавядаюць літаратурнай норме. Але, як гэта звычайна адбываецца ў мове з нібыта поўнымі сінонімамі, яны чым-небудзь ды пачынаюць адрознівацца. Чуйныя да мовы даследчыкі ўжо даўно адзначылі адрозненне і тут: *на Беларусі* па значэнні бліжэй да выразу *на тэрыторыі Беларусі*, а *ў Беларусі* – да *ў краіне (рэспубліцы, дзяржаве) Беларусь*. Параўнайце яшчэ: *на полі* – у *полі* (А ў полі вярба...), *на Магілёўшчыне* – у *Магілёўскай вобласці*;

звычайнае на *Украіне* – новае ва *Украіне* (у новай дзяржаве) і пад. Сэнсавыя адценні тут розныя, і іх добра адлюстроўвае наша мова.

Касцяк. Першае значэнне гэтага слова – шкілет. Функцыя касцяка, як і функцыя шкілета, – быць апорай, асновай, каркасам цела. На гэтай падставе ўзнікла метафара: *касцяк калектыву, касцяк арганізацыі, касцяк футбольнай каманды* і пад. І таму ў радыёфразе “*Асноўны касцяк калектыву склаўся яшчэ ў 1988 годзе*” – слова *асноўны* лішняе.

Артыкулы, што адлюстроўваюць паняцце “аксіялагічныя нормы”:

Насуперак. Прыслоўе *насуперак* можа ўжывацца самастойна (напрыклад: *Ён заўсёды робіць насуперак. Сам чорт нібыта ідзе насуперак*). У функцыі прыназоўніка *насуперак* кіруе іншым словам, якое павінна стаяць у давальным склоне і адказваць на пытанне *насуперак каму або чаму*. Ніхто не скажа слова *насуперак яму*. Іван Мележ піша: Чалавек быў няголены, і гэта надавала яму пажылы выгляд, *насуперак маладому позірку* вачэй. Таму няправільна пабудаваным з’яўляецца сказ: *Насуперак агульнапрынятых нормаў*, адказ на ліст быў накіраваны...

Выкладаць курс лекцый. Такое спалучэнне прагучала ў вусным выступленні. Было сказана: Некалькі тыдняў ён *выкладаў курс лекцый* замежным студэнтам. Парушэнне нормы выклікана тут “аб’яднаннем” дзвюх сінанімічных, раўназначных, але розных па структуры канструкцый: *весці або чытаць курс лекцый па фізіцы, замежнай мове* і пад. і *выкладаць фізіку, замежную мову*. Звярніце ўвагу на аналагічную памылку і ў наступных выказваннях: Вы маглі *садзейнічаць на рашэнне* гэтай праблемы. Я хачу *прыгадаць аб тым*, як мы жылі ў гады акупацыі. Усё гэта словы, *не ўласцівыя для маёй гаворкі*.

Літаральна нядаўна... З вуснаў журналісткі пачулася: *Літаральна нядаўна* я наведала Акадэмію мастацтваў. Недакладнасць гэтага выказвання амаль даравальная, бо сэнс сказанага ясны. Але падумайце, што значыць слова *літаральна*. Яно паказвае, што далей будзе сказана нешта вельмі дакладнае: *літаральна праз два дні, літаральна паўшклянкі* і г. д., бо *літаральна* і значыць ‘дакладна’. А словы *нядаўна, нямнога, некалькі* і пад. на дакладнасць не прэтэндуюць. Таму сказаць *літаральна нядаўна* – гэта амаль “дакладна недакладна”. Вельмі падобнае і спалучэнне *можа быць, абавязкова*. У адным інтэрв’ю прагучала: Калі гэтая дзяўчынка прыйдзе паступаць да нас восьмы раз, то мы яе, *можа быць, абавязкова прыем*.

Артыкулы, у якіх адлюстроўваецца магчымая ці рэальная руска-беларуская інтэрферэнцыя:

Ані не здзівіў. Гэты выраз зусім натуральна гучыць у нашай мове. Літаральна перакласці яго на мову рускую – нельга: па-руску будзе *ничуть не удивил*. Варта звярнуць увагу на падобныя асаблівасці дзвюх добра вядомых нам моў. Параўнайце яшчэ: бел. *як не бегма* – рус. *чуть ли не бегом*, *далібог* – ей-богу, *крокаў з дзесяць* – шагов десять, *праўду кажучы* – честно говоря, *больш-менш* – более или менее, *першы раз* – в первый раз, *як след* – как следует, *няма чаго хвалявацца* – нечего волноваться, *што чуваць, што новага?* – как дела?, *работы на вушы* – дел по горло і інш.

Па тэлефоне – па тэлефону – па тэлефонам. Калі ў адзіночным ліку гэтыя канструкцыі можна лічыць ужывальнымі варыянтамі (але першая мае яўную перавагу як уласна беларуская), то ў множным ліку дапушчальна толькі **па тэлефонах** (Шукаючы яго, **пазванілі па ўсіх тэлефонах**). **Па тэлефонам** – грубая памылка пад уплывам рускага зварота.

Уяўляць сабой – быць, з’яўляцца, увасабляць, гэта... Ёсць дзеяслоў *уявіць-уяўляць*: Яна *ўявіла* сабе твар бацькі. Не магу *ўявіць*, каб гэта было праўдай. *Уяві сябе* ў такім становішчы. *Уяві сабе*, што адбудзецца. Яго рускі адпаведнік *представит* – *представляют*. Гэта суадпаведнасць цягне за сабой яшчэ адну пару: *представляют собой* – *уяўляць сабой*. Беларуская канструкцыя з’яўляецца (*представляет собой*!) русізмам, які, на жаль, часта сустракаецца ў маўленні не вельмі пісьменных людзей. Па-беларуску ёсць некалькі варыянтаў для перадачы гэтага значэння, напрыклад: Іван *представляет* – *представлял* сабой той тип чалавека, который... – Іван – гэта *той тып* чалавека. Іван *быў* *тым тыпам*... Іван *увасабляў* *той тып* чалавека... *Уяўляць сабой* – не па-беларуску.

Артыкулы, у якіх разглядаюцца пазычаныя адзінкі і нормы іх выкарыстання ў маўленні:

Асноўная лепта. Вялікая лепта. Слова *лепта* ўжываецца пераважна ў публіцыстычных тэкстах. Яно цікавае тым што першаснае, амаль забытае значэнне – дробная медная манета ў Грэцыі – накладвае пэўныя абмежаванні на выбар прыметніка і дзеяслова, з якімі спалучаецца *лепта*. Сучаснае значэнне гэтага слова – пасільны ўклад у якую-небудзь агульную справу, невялікае ахвяраванне. Таму трэба гаварыць *унесці лепту*, а не *атрымаць лепту*; *унесці сваю* / *невялікую* / *сціпную* / *пасільную лепту*, а не *вялікую*, *значную*, *асноўную лепту*. Няправільна пабудавана выказванне: Яны *ўклалі вялікую лепту* ў нашу агульную справу.

Паранойя. Не самае вартае першачарговай увагі слова, і можна было б яго не чапаць, калі б не шыльда на будынку: “Кафэ “Паранойя” (ёсць і дакладны адрас). Падумалася: або гэта празмерна “чорны гумар” або не ведаюць людзі, што робяць. Слоўнік тлумачыць: *паранойя* – хранічнае душэўнае захворванне... Паходзіць слова ад грэчаскіх каранёў *пара* – прыстаўка са значэннем адхілення і *ноос* – розум. Сапраўды “Кафэ “Паранойя” – адхіленне ад розуму. Уявіце сабе кінатэатр “Грып” або дыска-тэку “Гіпертанія”!

Блокбастэр. У беларускай газеце надрукавана: Стваральнікі *беларускага блокбастэра* “Анастасія Слуцкая” задаволены лёсам сваёй карціны. Ці дарэчы тут *блокбастэр*? Гэта англійскае слова значыць “звышмагутная фугасная бомба”, а ў пераносным значэнні (у англійскай мове) – “супербаявік” (пра кінафільм). Вось і падумайце: ці варта і ці ёсць падставы – гістарычныя, стылістычныя, чытацкія – для выкарыстання ў газеце слова, якога вельмі многія не ведаюць і не разумеюць і якое па сутнасці не звязана ні са сціплымі дасягненнямі беларускіх кінематаграфістаў, ні тым больш з беларускімі гістарычнымі і сённяшнімі рэаліямі. Ці не той гэта выпадак, калі мода перамагае здаровы сэнс?

Артыкулы, што нясуць гісторыка-этымалагічную інфармацыю:

Дзякуй. Цяжкасцей ва ўжыванні гэтага слова – дзве. Адна – маральная: яго трэба гаварыць як мага часцей. Другая цяжкасць – моўнага парадку. Як сказаць: *вялікае дзякуй* ці *вялікі дзякуй* (апошні варыянт стаў пашыраным)?

“Біяграфія” гэтага слова даволі складаная. Першакрыніца яго (для славянскіх моў) – нямецкая (*данк* – удзячнасць, дзякуючы, дзякуй). Затым слова перайшло да чэхаў, ад іх – да палякаў, ад палякаў да нас у выглядзе дзеяслова *дзякаваць*. Першая асоба ад яго – *я дзякую*. А далей слова скарацілася (відаць, ад частага ўжывання, бо ў мове дзейнічае закон эканоміі сродкаў) да *дзякуй* і зараз ужываецца як часціца: *Дзякуй табе! Дзякуй на добрым слове! Дзякуй за хлеб-соль! Дзякуй роднаму краю!* Перайшоўшы з дзеясловаў у часціцы, *дзякуй* на гэтым не спынілася і пачало ўжывацца як назоўнік, не страціўшы, аднак, сувязі з дзеясловам. Жывучы ў некаторых выказваннях як назоўнік, яно набыло значэнне ніякага роду – па агульнаму правілу, параўнайце: *Яго ціхуткае “я не магу” я ледзь пачуў.* У адказ прагучала *спакойнае “дзякую / дзякуй”* і пад. А слоўнікі замацавалі: *дзякуй* – назоўнік ніякага роду. І гэта стала літаратурнай нормай. Ну, а *вялікі дзякуй* (менавіта з гэтым прыметнікам, бо не даводзілася чуць *шчыры дзякуй*, але – *шчырае дзякуй*) узнікла, відаць, як адштурхоўванне ад рус. *большое спасибо*.

Дзяньгуб. Гэта вельмі цікавае слова са значэннем ‘гультай, лодыр’ не трапіла ў слоўнікі літаратурнай мовы. Але яно зафіксавана І.К. Бялькевічам у дыялектным слоўніку Магілёўшчыны з такой ілюстрацыяй: Ета не работнік, а *дзяньгуб*: ён работыць абы дзень да вечыра. Самае цікавае ж тое, што яно добра вядомае амаль ва ўсіх паўднёvasлавянскіх мовах: балг. *денгуба*, макед. *денгуба*, сербскахарв. *дангуба*, што сведчыць і пра старажытнасць славянскага слова, і пра колішнія кантакты нашай мовы з славянскім поўднем. Вернем выразна-маляўнічае *дзяньгуб* калі не ў высокі, дык у размоўны стыль нашай мовы. Дарэчы, ёсць і адпаведнае прозвішча: Ганна Дзянгубава, намеснік генеральнага дырэктара... (3 газеты).

Фаліант. Слова паходзіць ад лацінскага *folium* – аркуш, а пазычана беларускай мовай з нямецкай. Яго значэнне – тоўстая кніга вялікага фармату. Таму фразу А што гэта за такі *маленькі фаліанцік* я бачу ў вас у руках? можна ацаніць або як памылковую, або хутчэй як своеасаблівы моўны жарт. Кажуць жа *жывы труп, халоднае полемя, вялікае малое* (пра дзіця). У рыторыцы такія выразы маюць назву аксюмаран (пагрэчаску – дасціпна-дурное).

Артыкулы тэрміналагічнага папулярна-навуковага характару:

Паронімы. Гэтым мовазнаўчым тэрмінам пазначаюцца словы, якія гучаць вельмі падобна, але маюць розныя значэнні, напрыклад: *чарніць* – *чарнець*, *дажджавы* – *дажджлівы*, *генеральны* – *генеральскі*, *дыпламат* – *дыпламант* – *дыпломнік*, *абанемент* – *абанент* і пад. Такіх слоў у нашай мове вельмі многа, і каб не памыліцца ў іх ужыванні, трэба, папершае, ведаць іх сэнс, а па-другое, сачыць за сваім маўленнем, а часам не грэбаваць тлумачальным слоўнікам, каб не казаць *бройлер* замест *бойлер* або *эміграцыя* замест *іміграцыя*. Кажуць, што адзін прамоўца лозунг французскай рэвалюцыі “Лібертэ, фратэрнітэ, эгалітэ!” (свабода, братэрства, роўнасць) ператварыў у “Лібертэ, фратэрнітэ, алігатэ!” (алігатэ – гатунак віна). Добра вядомы і анекдот, які грунтуецца на збытванні слоў *аксакал* (паважаны стары чалавек) і *саксаул* (расліна). А анекдот, як звычайна, сведчыць пра тое, што праблема ёсць – і называецца яна *паронімы*.

Беларуска-рускія паралексы. Гэты лінгвістычны тэрмін пазначае вельмі важную для культуры мовы з’ву, асабліва для тых, хто ў гутарцы часамі пераходзіць з беларускай мовы на рускую і наадварот. Паралексы – гэта тыя словы беларускай і рускай моў, што адрозніваюцца нязначна, напрыклад: бел. *некаторыя* – рус. *некоторые*, *кватэра* – *квартира*, *шчодры* – *щедрый*, *падвойваць* – *удваивать*, *ваджэнне* – *вождение*, *канцылярыя* – *канцелярия* і г.д. Слоў такіх у абедзвюх мовах вельмі многа. І

трэба сачыць за тым, каб яны не падмянялі адно другое ў маўленні. Канешне, вас зразумеюць, але гэта будзе ўжо не прыгожая родная мова, а прыкрая «трасянка». Слова *паралексы* ўтворана ад грэчаскіх каранёў: *па-ра* – побач і *лексіс* – слова. Сапраўды, словы *лесвіца* – лесніца, *яблык* – яблоко, *стогн* – стон, *паводка* – паводок, *рэмень* – ремень і падобныя нібыта жывуць “побач”, але належаць яны розным мовам.

Запазычанне. Лексічны склад беларускай мовы папаўняўся і папаўняецца новымі адзінкамі. Частка іх утвараецца з беларускіх моўных сродкаў, а частка прыходзіць з іншых моў – запазычваецца. Гэта могуць быць марфемы (прыстаўка *супер-*, корань *-лінгв-*, суфікс *-ір-*), цэлыя словы (*пашпарт, бізнес, эстрада* і нават *хлеб, глеба, Іван*), словаспалучэнні (*мець дачыненне, крэйсер “Аўрора”*). Запазычваюць іншамоўныя элементы практычна ўсе мовы свету. Гэта натуральны вынік культурна-моўных кантактаў паміж народамі. Але пазычаць трэба ўдумліва і адказна. “Кожны наватвор і запазычанне, – лічыў Якуб Колас, – толькі тады атрымаюць распаўсюджанне, калі яны будуць адпавядаць духу мовы, яе фразеалагічнаму складу”. Словы, што прыйшлі да нас з іншых моў і аказаліся патрэбнымі, звычайна знаходзяць сабе месца і ў агульных слоўніках, і ў спецыяльных, такіх, як слоўнікі іншамоўных слоў, тэрміналагічныя слоўнікі і пад. Самае агульнае правіла выкарыстання пазычаных слоў такое: запазычанняў варта пазбягаць, калі для думкі ёсць сваё звыклае, дакладнае і ўсім зразумелае слова, хоць гістарычна і яно можа быць колішнім іншамоўным (як, напрыклад, *вага* або *брама*).

Артыкулы метамоўнага і металінгвістычнага зместу – для памяці і роздуму:

Мова – занадта важная рэч, каб давяраць яе адным мовазнаўцам. (Ольгерд Цярлецкі, польскі пісьменнік).

Слоўнікі ўсё адно што гадзіннікі. Нават самыя дрэнныя лепей, чым ніякія, і нават ад самых лепшых нельга чакаць абсалютнай дакладнасці. (Сэмюэл Джонсан, англійскі пісьменнік і ўкладальнік слоўнікаў).

Мова дадзена чалавеку для таго, каб выказваць свае думкі. (Жан Батыст Мальер).

Мова дадзена чалавеку, каб схваць свае думкі. (Шарль дэ Талейран).

Калі мова дадзена чалавеку для таго, каб хаваць свае думкі, то некаторым яна зусім непатрэбная. (В. Абакумаў).

Мова выкарыстоўваецца або для выказвання думак, або для хавання думак, або замест думак. (Ананімны жарт).

Мова – гэта дыялект, які валодае уласнай арміяй і флотам. (Макс Вайнрайх).

Адзначаныя тыпы артыкулаў не вычэрпваюць учёй магчымай разнастайнасці падобных лексікаграфічных адзінак. Але і прыведзеныя прыклады паказваюць, што арталогія выходзіць за межы агульнай чатырохчленнай тыпалогіі маўленчых памылак (арфаэпія, словаўтварэнне, марфалогія, сінтаксіс) [6].

Маўленчыя выказванні (тэксты), што спараджаюцца “моўнай асобай”, адрозніваюцца, на думку Ю.М. Караулава, “а) ступенню структурна-моўнай складанасці, б) глыбінёй і дакладнасцю адлюстравання рэчаіснасці, в) пэўнай мэтавай накіраванасцю” [7, с. 3]. Ужо з гэтага выні-кае неабходнасць іншай тыпалагізацыі маўленчых памылак. Тым больш падобная задача становіцца актуальнай, калі зыходзіць з трохузроўневай структуры самой “моўнай асобы” (узровень вербальна-семантычны, кагнітыўны і прагматычны), што дазваляе ўлічваць і “нармальнае валоданне натуральнай мовай”, і “інтэлектуальную сферу асобы”, і “пераход ад ацэнак маўленчай дзейнасці да асэнсавання рэальнай дзейнасці ў свеце” [7, с. 5].

Тое, што побач з апісаннем моўных норм і іх парушэнняў робяцца спробы сфармуляваць і прагматычныя “пастулаты маўленчых зносін” [8, с. 276–302], таксама дае падставы для выхаду ў разглядзе маўленчых парушэнняў у сферу арталогіі, якая ставіцца да моўна-маўленчай культуры асобы і грамадства як да “адзінства думкі, слова, учынку” [9].

Літаратура

1. *Лепешаў І.Я.* Асновы культуры мовы і стылістыкі. Практыкум. Мн., 1989.
2. Гл. рубрыку «Сем прыступак у свет мовы» ў газеце “Звязда” 2003 г.
3. *Степанов Г.В.* О двух аспектах понятия языковой нормы // Методы сравнительно-сопоставительного изучения современных романских языков. М., 1966.
4. *Лепешаў І.Я.* Сучасная беларуская літаратурная мова: спрэчныя пытанні. Гродна, 2002.
5. *Сцяцко М.У.* Культура мовы. Мн., 2002.
6. *Демиденко Л.П.* Речевые ошибки. Мн., 1986.
7. *Язык и личность.* М., 1989.
8. *Гордон Д., Лакофф Дж.* Постулаты речевого общения // Лингвистическая прагматика [Новое в зарубежной лингвистике, выпуск XVI], М., 1985. Гл. таксама ў гэтым выданні артыкул: Грайс Г.П. Логика и речевое общение (С. 217–237).
9. Гл.: *Михневич А.Е.* Культура речи – единство мысли, слова, поступка. М., 1988.

НАЗВЫ ЖЫВЁЛЬНАГА І РАСЛІННАГА СВЕТУ Ў ПАЭМЕ ЯКУБА КОЛАСА “НОВАЯ ЗЯМЛЯ”

Сучасны ўрбаністычны чалавек часцей за ўсё апасродкавана звязваецца з прыродным жывёльным і раслінным светам, успрымае яго пераважна ўскосна, праз тэлебачанне, ілюстрыраваныя часопісы, кнігі, жывапіс і г.д., бо натуральныя ўмовы жыцця фактычна заменены больш зручнымі, утульнымі, але штучнымі варункамі існавання, якія ў значнай ступені абмяжоўваюцца сценамі кватэр, заводаў, устаноў, офісаў і г.д. Героі паэмы Я.Коласа “Новая зямля”, вясковыя жыхары, дакладней нават хутарковыя ці лясныя канца XIX ст., з’яўляюцца арганічнай часткай існага незацывілізаванага прыроднага асяродку разам з жывёльным і раслінным светам, па-за межамі якога цяжка ўявіць іх жыццё, дзейнасць, лёс. Не выпадкова, дзядзька Антось, упершыню патрапіўшы ў тагачасную Вільню, што ў параўнанні з сучаснымі вялікімі гарадамі была проста правінцыйным мястэчкам, прыходзіць у жах ад людскога тлуму (*“Яшчэ ніколі дзядзька з роду // Не бачыў гэтулькі народу”*), грукату (*“Такое пекла – шум страшэнны”*), ненатуральнага паху (*“Застой наветра і дух дрэнны”*), руху (*“Снуе народ, як на пажары // Пад ім аж гнуцца тратуары”*), хаця там адсутнічалі і аўтамабілі, і буйныя прамысловыя прадпрыемствы, і іншыя экалагічна небяспечныя складнікі сучаснага мегаполіса.

Таму, зразумела, што ў этнаграфічна і мастацкі бездакорных малюнках жыцця, вербальна адлюстраванага ў паэме “Новая зямля”, назвы разнастайных свойскіх і дзікіх жывёл, а таксама раслін займаюць важнае месца як па сваёй ролі ў стварэнні гэтых малюнкаў, так і па колькасці ўжывання. Апошні момант (лікавыя паказчыкі выкарыстання адпаведных слоў) уяўляецца надзвычай істотным для раскрыцця семантычнай інфарматыўнасці найменняў жывёльнага і расліннага свету, у якой непасрэдна выражаецца важнасць і месца ў жыцці людзей тых знешніх рэалій (у дадзеным выпадку адушаўлёных і неадушаўлёных прыродных прадметаў), што суадносяцца з гэтымі найменнямі. Больш жыццёва неабходныя для чалавека, самыя характэрныя і арганічныя рэаліі прыроднага свету, як жывёльнага, так і расліннага, натуральна выражаюцца ў творы часцейшым выкарыстаннем звязаных з імі слоў; па меры зніжэння ў паэме частотнасці адпаведных слоў адзначаецца і змяншэнне значнасці абазначаных рэалій у жыцці дзейных асоб паэмы Я.Коласа “Новая зямля”.

Разнастайныя назвы жывёльнага свету даволі нязмушана аб'ядноўваюцца ў такія прадметныя групы, як найменні свойскіх жывёл (параўн.: *конь, бык, карова, свіння, індук і да т.п.*), дзікіх жывёл (параўн.: *воўк, заяц, тхор, ліса, барсук, вавёрка і да т.п.*), птушак (параўн.: *бусел, варона, верабей, глушэц, журавель, цецярук і да т.п.*), насякомых (параўн.: *пчала, муха, камар, павук, матылёк, кузурка, мурашка і да т.п.*). Асобную тэматычную групу найменняў жывёл ўтвараюць абагульненыя назвы (гіперонімы) тыпу *звер, птушка, рыба, скаціна, жывёла і да т.п.*

Гэтаксама лучацца ў тэматычныя (прадметныя) групы і назвы расліннага свету: найменні канкрэтных дрэў (параўн.: *бяроза, дуб, вярба, елка, клён, хвоя і да т.п.*), траў (параўн.: *чарот, краска, пырнік, мох, лебядка і да т.п.*), грыбоў, ягад (параўн.: *баравік, порхаўка, суніцы, парэчкі і да т.п.*), сельскагаспадарчых культур (параўн.: *жыта, збажына, бруква, капуста, морква, гарох, боб і да т.п.*). У асобныя прадметныя групы яднаюцца зборныя і гіперанімічныя назвы расліннага свету (параўн.: *вішняк, дрэва, зелень, расліна, хвойнік і да т.п.*), а таксама найменні месцаў (плошчаў) з раслінамі (параўн.: *лес, бор, пушча, луг, сад і да т.п.*).

Як бачна з назваў прыведзеных прадметных тэм, або тэматычных груп, апошнія ахінаюць практычна ўсю наяўную ў Беларусі фауну і флору, хаця і не ўсе іх асобныя прадстаўнікі адзначаюцца ў творы, дзе адлюстравана пераважна жывая прырода толькі аднаго куточка нашай краіны, а іменна Стаўбцоўшчыны (параўн.: адсутнасць у паэме такіх найменняў жывёльнага і расліннага свету Беларусі, як *мядзведзь, рысь, жаба, каноплі, дзядоўнік, сасна і інш.*).

Квантытатыўнае размеркаванне назваў жывёльнага свету па прадметных тэмах паказана ў табліцы 1.

Табліца 1

Колькасныя паказчыкі	Прадметныя тэмы						
	1	2	3	4	5	6	7
Колькасць розных слоў	42	20	17	26	15	11	131
Колькасць словаўжыванняў	167	119	82	65	65	34	532
Працэнт словаўжыванняў	31, 3	22, 4	15, 5	12, 2	12, 2	6, 4	100

Заўвага. Лічбы ў першым верхнім гарызантальным радку табліцы абазначаюць наступныя прадметныя тэмы: **1.** Свойскія жывёлы; **2.** Дзікія жывёлы; **3.** Насякомыя; **4.** Птушкі; **5.** Агульныя назвы жывёл (гіперонімы); **6.** Рыбы; **7.** Сумарны паказчык.

Найвялікшая колькасць і розных лексем, і розных словаўжыванняў адзначаецца ў прадметнай тэме “Свойскія жывёлы” (адпаведна 42 і 167), што складае звыш 30% ад частотнасці ўсіх найменняў жывёльнага свету ў творы Я. Коласа “Новая зямля”. Найбольш часта пры гэтым

выкарыстоўваецца слова конь (39), далей ідуць словы сабака (15), карова (12), кот (9), каза (8); многія ж словы гэтай тэмы сустракаюцца толькі па аднаму разу (параўн.: *авечка, кураня, сучка, трус, шчаняты, ягнятка* і інш.). З улікам толькі сэнсу слоў іх колькаснае размеркаванне будзе іншым, бо для некаторых свойскіх жывёл аўтар выкарыстоўвае мянушкі або іншыя назвы (параўн.: для сабакі – *Такса, Лыска, Сівалка, барбос, цюцька, псяюха*; для каровы – *Лысая, Рагуля, Красуля*; для каня – *Сівак, стаенны* і г.д.).

Уяўляецца больш-менш матываваным той факт, што розная колькасць ужывання адпаведных слоў адлюстроўвае значнасць тых ці іншых наяўных свойскіх жывёл для жыхароў тагачаснай Стаўбцоўшчыны, або для дзейных асоб данага твора Я. Коласа. Дарэчы словы конь, карова, сабака з’яўляюцца і найбольш ужывальнымі, прычым у зазначанай паслядоўнасці, сярод найменняў свойскіх жывёл і ў Частотным слоўніку беларускай мовы Н.С. Мажэйка, А.Я. Супруна (Мінск, 1976).

Назвы дзікіх жывёл па колькасці словаўжыванняў займаюць другое месца (119, або 22,4%), але розных слоў у гэтай прадметнай тэме менш, чым у групе, звязанай з найменнямі птушак (адпаведна 20 і 26). У першую пяцёрку самых частотных назваў дзікіх жывёл уваходзяць *воўк* (28), *заяц* (25), *тхор* (14), *гад* (12), *змея* (7). Частае выкарыстанне, напрыклад, слоў *воўк, заяц* і *тхор* абумоўлена тэматычна тым, што ваўку прысвечаны асобны раздзел паэмы, а *тхару* і *зайцу* – сцэны палявання на іх.

Найменні насякомых знаходзяцца па частотнасці словаўжыванняў (82) на трэцім месцы; сярод слоў гэтай прадметнай тэмы самымі ўжывальнымі служаць *пчала* (27), *муха* (19), *камар* (11). Першае слова з’яўляецца дамінантным у раздзеле “Падгляд пчол”, два іншых даволі часта выкарыстоўваюцца ў выразе *Ядуць іх мухі з камарамі*, што ўжывае ў сваім маўленні адзін з герояў твора – Хадыка.

Назвы птушак па сваёй разнастайнасці займаюць другое месца (26), але па колькасці словаўжыванняў – толькі чацвёртае-пятае месца (65) разам з абагульненымі назвамі прадстаўнікоў жывёльнага свету, што складае 12,2% ад агульнай колькасці ўсіх словаўжыванняў, звязаных з адпаведнымі найменнямі. Самымі частотнымі сярод слоў гэтай прадметнай тэмы з’яўляюцца *глушэц* (19), *варона* (8), *качка* (5). Многія словы дадзенай групы ўжываюцца па аднаму разу (параўн.: *дзяцел, жаваранак, каршун, пава, сава, салавей* і інш.).

На прадметныя тэмы “Агульныя назвы”, “Рыбы” прыпадае ў суме менш 20% ад колькасці ўсіх найменняў жывёльнага свету. Найбольш

ужывальнымі словамі тут служаць гіперонімы *рыба* (18), *птушка* (10), *звер* (7), а таксама лексема *шчупак* (10).

Такім чынам, колькаснае размеркаванне назваў жывёльнага свету мае тэндэнцыю да адлюстравання ступені важнасці для дзейных асоб паэмы яго адпаведных прадстаўнікоў. Так, у тэматычнай групе “Насякомыя” самым ужывальным словам з’яўляецца абазначэнне ‘прамысловай істоты’ – пчалы, без якога дадзеная тэматычная група займала б адно з апошніх месц па частотнасці словаўжыванняў.

Колькаснае размеркаванне найменняў расліннага свету па зазначаных вышэй прадметных тэмах паказана ў табліцы 2.

Табліца 2

Колькасныя паказчыкі	Прадметныя тэмы						
	1	2	3	4	5	6	7
Колькасць розных слоў	17	26	27	18	20	5	113
Колькасць словаўжыванняў	278	121	91	84	43	8	625
Працэнт словаўжыванняў	44, 5	19, 3	14, 5	13, 5	6, 9	1, 3	100

Заўвага. Лічбы ў першым верхнім гарызантальным радку табліцы абазначаюць наступныя прадметныя тэмы: **1.** Месцы з раслінамі; **2.** Дрэвы; **3.** Сельскагаспадарчыя культуры; **4.** Агульныя і зборныя назвы раслін; **5.** Травы; **6.** Грыбы, ягады; **7.** Сумарны паказчык.

Самымі вялікімі па колькасці разнастайных найменняў служаць прадметныя тэмы “Сельскагаспадарчыя культуры” і “Дрэвы”, на якія прыпадае звыш паловы ўсіх назваў расліннага свету, аднак па ліку словаўжыванняў гэтыя тэмы ўключаюць у свой склад толькі траціну ўсіх згаданых найменняў раслін. Самымі частотнымі назвамі сельскагаспадарчых культур з’яўляюцца *жыта* (18), *колас* (13), *грэчка* (8), *мак* (6), а сярод назваў дрэў – *хвоя* (26), *елка* (*яліна*) (20), *дуб* (16), *вярба* (8), што ў цэлым адлюстроўвае ролю суадносных сельскагаспадарчых культур у непасрэдным жыцці людзей, і месца адпаведных дрэў у краявідзе Стаўбцоўшчыны. Дарэчы, слова, што абазначае “другі хлеб” беларусаў – *бульбу*, згадваецца ў паэме толькі тройчы.

Прыблізна аднолькавымі па колькасці розных найменняў з’яўляюцца прадметныя тэмы “Агульныя і зборныя назвы раслін” (18) і “Месцы з раслінамі” (17), прычым на апошнюю групу прыпадае каля 45% усіх словаўжыванняў, суадносных з флорай Беларусі. Самым частотным словам не толькі гэтых тэм, але і ўсіх найменняў жывёльнага і расліннага свету служыць лексема *лес* – 129 словаўжыванняў, або звыш 20% усіх зафікса-ваных назваў раслін. На лексемы *луг*, *поле* прыпадае па 43

словаўжыван-ні, на іншыя найбольш частотныя словы – *грыб* (16), *трава* (13), *балота* і *дрэва* (па 12), *бор* (11), *куст* (10).

Сярод назваў канкрэтных траў адзначаецца 20 розных лексем і 43 словаўжыванні (каля 7% усіх назваў расліннага свету), найбольш частотнымі з якіх служаць *кветка*, *пырнік* – па сем разоў, *чарот* (6), *мох* (4). Пераважная большасць найменняў траў сустрэлася ў творы толькі па аднаму разу (параўн.: *асот*, *былінка*, *васілёк*, *верасок*, *кrapіва*, *лебядка*, *чартапалох*, *шчаўе* і інш.). Самымі рэдкімі назвамі расліннага свету ў паэме “Новая зямля” з’яўляюцца найменні грыбоў (з навуковага пункту гледжання не расліны) і ягад – усяго пяць розных лексем (*баравік*, *мухамор*, *порхаўка*, *парэчкі*, *суніцы*) і восем словаўжыванняў. Найбольш частотнымі словамі расліннага свету (*лес*, *луг*, *поле*, *хвоя*, *елка*, *дуб*, *жыта* і інш.) адлюстроўваюцца самыя значныя рэаліі навакольнага свету ў жыцці галоўных герояў паэмы Міхала і яго сям’і, Антося.

Найменні жывёльнага і расліннага свету ўжываюцца паэтам як у сваім прамым значэнні (параўн.: *Вярхом Абрыцкі прыязджае*, // *Сюды каня свайго стаўляе*; *Тут верх асіны круглалісты* // *Сплятаўся з хвоямі, дубамі* і інш.), так і ў пераносным (параўн.: Пшавара пра Абрыцкага: *Які то гад, які вусяка*, // *Які то кручаны сабака*; *Ты – куст альховы*; *Маўчаць хваіны, ані зыку*, // *Не шэпне гэты бор-музыка* і інш.). Нярэдка гэтыя найменні антрапамарфізуюцца, надзяляюцца якасцямі і рысамі чалавека (параўн.: *Вось быў шчупак – усім ім бацька*; *Япрук заможны, лапавухі* // *Спацыраваў паміж платамі*; *Ветрык з каласкамі вядзе прыемную размову* і інш.), выступаюць у якасці суб’екта параўнання (тое, што параўноўваецца), напрыклад, *Свіння, як хворая стагнала*; *А лес, як добры той знаёмы*, // *Стаіць збялелы, нерухомы* і інш., і ў якасці аб’екта параўнання (тое, з чым параўноўваюць), напрыклад, *Снуюць служачыя, як мухі*; *Грэчка, віка растуць, як лозы* і інш. Часам назвы жывёл і раслін выкарыстоўваюцца ў складзе фразеалагізмаў, а значыць, і дэсемантызуюцца (параўн.: *І вось наш дзядзька едзе зайцам*; *Як рэпу грыз*; *Ядуць іх мухі з камарамі*; *А мух, брат, мух у носе многа! І мусіш гнуцца, як пракляты*, // *Бо ты ні мяса і ні рыба* і інш.)

244 рознымі найменнямі жывёльнага і расліннага свету (1157 словаўжываннямі) шырока і ўсебакова прадстаўляецца ў паэме Я.Коласа “Новая зямля” багатая фауна і флора аднаго з жывапісных куточкаў Беларусі, дзе нарадзіўся і доўгі час жыў народны пясняр нашай краіны.

ПРИМЕТНІКІ З ПРЭФІКСАМ НЕ-/НЯ- Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Значную частку лексічнага слоўніка сучаснай беларускай мовы складаюць прыметнікі з прэфіксам *не-/ня-*, які фанетычна і арфаграфічна відазмяняецца ў залежнасці ад націскага складу: у першым складзе перад націскам замест *е* пішацца *я*: *несало'дкі*, *неспако'йны*, *нялёгкі*, *няхі'т-ры*, *няя'сны*.

Даследчыкі рускай мовы ўказваюць на высокую спалучальнасць прэфікса *не-* з прыметнікамі. Пры гэтым яны адзначаюць, што дзеясловы, дзе значэнне якасці мінімальнае, практычна не спалучаюцца з гэтай прыстаўкай, у той час як прыметнікі, у якіх крытэрыі якасці з'яўляюцца дамінуючым, уяўляюць сабой найбольш мнагалікую ў колькасных адносінах групу слоў, што ўзаемадзейнічаюць з прэфіксам *не-* [1, с. 87].

Прыметнікі з прэфіксам *не-/ня-* указваюць на адсутнасць ці процілегласць прыметы, названай матывавальным словам: *актуальны* – *неактуальны*, *апетытны* – *неапетытны*, *вялікі* – *невялікі*, *гарманічны* – *негарманічны*, *глыбокі* – *неглыбокі*, *рацыянальны* – *нерацыянальны*, *нерэальны*, *салодкі* – *несалодкі*, *спакойны* – *неспакойны* і інш.

Значэнне прыстаўкі *не-* мае суаднесенасць са значэннем адмоўнай часціцы *не*, аднак ў прэфікса *не-* адмоўе праяўляецца найперш праз процілегласць. Значэнне процілегласці, якое надаецца прыстаўкай *не-/ня-*, праяўляецца ў некаторых прыметніках з адценнем поўнай процілегласці (*нелегальны* – *легальны*, *ненавуковы* – *навуковы*, *ненаціскны* – *націскны*, *непастаянны* – *пастаянны*), а таксама і з адценнем умеранасці (*невысокі* – *дастаткова нізкі*, *някепскі* – *дастаткова добры*, *няцвёрды* – *дастаткова мяккі*).

Большасць прыметнікаў з прыстаўкай *не-* адносяцца да якасных. Тут прыстаўка *не-* ўтварае словы, значэнне якіх процілеглае значэнню аднакаранёвага беспрыставачнага слова: *неактыўны* – *актыўны*, *недурны* – *дурны*, *нездаровы* – *здоровы*, *непапулярны* – *папулярны*, *непрыгожы* – *прыгожы*, *нястойкі* – *стойкі*, *няхітры* – *хітры*, *нячысты* – *чысты*, *няяркі* – *яркі* і інш. Такого тыпу прыметнікі суадносяцца, як правіла, з назоўнікамі адцягненай семантыкі.

Спалучаецца прыстаўка *не-* таксама і з адноснымі прыметнікамі: *недзіцячы*, *нежаночы*, *нежаноцкі*, *неканстытуцыйны*, *некапіталістычны*, *няядзерны* і інш. Такія прыметнікі ў сваім прамым значэнні звычайна абазначаюць прыметы, заснаваныя на адносінах чаго-небудзь да чаго-небудзь. Ужыванне некаторых з іх у пераносным значэнні садзейнічае

пераходу іх да разраду якасна-адносных, г. зн. тых, у якіх побач з адносным значэннем развіваецца і значэнне якасці. Параўн.: *дзіцячы сад – недзіцячы смутак, хірургічныя інструменты – нехірургічныя метады лячэння, ядзерная зброя – няядзерныя дзяржавы* і д. п.

У залежнасці ад марфалагічнага складу матывавальных асноў выдзяляюцца:

а) вытворныя прыметнікі, утвораныя ад невытворных прыметнікаў: *небагаты, неблагі, невясёлы, недарагі, немалы, непрыгожы, нестары, нецвярозы, нягорды, нядоўгі, нямілы, нясвежы, нясмелы, няхітры, нячысты, няшчыры, няяркі, няясны*;

б) вытворныя прыметнікі, утвораныя ад вытворных прыметнікаў. Часцей такія прыметнікі ўключаюць у сваю структуру суфікс *-н-*: *неасцярожны, неаўтарытэtnы, неваенны, недальнабойны, недыялектны, недэфіцытны, незямны, неканстытуцыйны, некультурны, нелітаратурны, немнагалюдны, ненадзейны, неперспектыўны, непрадукцыйны, непрактычны, непрафесійны, несалідарны, несаюзны, несерыёзны, нестандартны, несямейны, нетарыфны, нечарназёмны, неэквівалентны, неэлегантны, неэтычны, нявыйграшны, някомплексны, нямоцны, няпарны, няплодны, нясонечны, няякасны* і інш.

Пры наяўнасці ў некаторых прыметніках прэфікса *не-* і суфікса *-н-* часам бывае цяжка ўстанавіць спосаб іх утварэння. Напрыклад, прыметнікі *незаразны, непераходны* можна разглядаць як вытворныя, утвораныя і прэфіксальным (*заразны – незаразны, пераходны – непераходны*), і прэфіксальна-суфіксальным спосабам (*не заразіць – незаразны, не пераходзіць – непераходны*). А такі прыметнік, як *негабарытны*, адначасова можна разглядаць і як прэфіксальнае ўтварэнне (параўн.: *негабарытны* ад *габарытны*), і як суфіксальнае (параўн.: *негабарытны* ад *негабарыт*). На наш погляд, тыя прыметнікі, якія маюць беспрэфіксальныя карэляты, мэтазгодна лічыць прэфіксальнымі ўтварэннямі.

У структуры матывавальных вытворных прыметнікаў выкарыстоўваюцца таксама, хоць і радзей, суфіксы *-ов-/ав-*: *неаднаразовы, невайсковы, негатунковы, недвухсэнсавы, неласкавы, непрынцыповы, несартавы, нескладовы, неслужбовы, нетыповы, нечарговы*; *-лів-*: *небаязлівы, неганарлівы, негаспадарлівы, недаверлівы, нездагадлівы, некарыслівы, немітуслівы, няветлівы, нязменлівы, някемлівы*; *-к-*: *несалодкі, нетаропкі, нябойкі, нягібкі, нягладкі, нягоркі, някідкі, няплаўкі, нярэдкі, нястромкі*; *-ічн-/ычн-*: *невулканічны, негарманічны, неідэнтнычны, некапіталістычны, непэдагагічны, непэрыядычны, нерэалістычны, несемітнычны, несецэнічны, нехірургічны, неэканамічны*. Радзей выкарыстоўваюцца вытворныя з суфіксам *-ск-/к-*: *небальшавіцкі,*

некампанейскі, немайстэрскі, немарксісцкі, непралетарскі, нетаварыскі, нялюдскі; **-альн-**: некантынентальны, нематэрыяльны, немускальны, ненатуральны; **-абельн-**: недысертабельны, нечытабельны; **-анальн-**: непарапарцыянальны; **-ом-/-ём-, -ім-**: невядомы, незнаёмы, нелюбімы, недзялімы; **-т-**: неразбіты, неразвіты; **-л-**: нядбалы, няспелы, нячулы, няўмелы; **-оўн-**: негрунтоўны, недыхсэнсоўны, нетактоўны; **-авіт-**: неталенавіты; **-озн-**: неграцыёзны і інш.

Прыметнікі з прыстаўкай *не-* знаходзяцца фактычна ў антанімічных адносінах са сваімі матывавальнымі словамі: *высокі – невысокі, малады – немалады, выгадны – нявыгадны, пісьменны – непісьменны, змястоўны – незмястоўны* і інш.

Прэфіксальныя прыметнікі з прыстаўкай *не-* па сваім значэнні сінанімічныя вытворным з прыстаўкай *без-*, якая таксама ўказвае на процілегласць ці адсутнасць прыметы. Маюцца шматлікія рады паралельных утварэнняў прыметнікаў з прыстаўкамі *без-* і *не-*. Напрыклад: *нежыццёвы – безжыццёвы, незаконны – беззаконны, неспяховы – беспспяховы, непрытульны – беспрытульны, нетактоўны – бестактоўны, нецырымонны – бесцырымонны, нярадасны – бязрадасны* і інш. Пры ўтварэнні прыметнікаў ад аднаго кораня прыстаўкі *без-* і *не-* змыкаюцца ў агульным адмоўным значэнні, хоць выражаюць яго некалькі па-рознаму. Прыметнікі з прыстаўкай *без-* маюць значэнне катэгарычнай адмоўнай характарыстыкі ‘пазбаўлены вядомай прыметы’, якую яны атрымліваюць ад суадносных прыназоўнікава-склонавых канструкцый (*беззаконны – без закона, беспспяховы – без поспеху*). Прыметнікі з прыстаўкай *не-* надзелены адценнем умеранасці. Як адзначае рускі даследчык У.І. Чарнышоў, “прыметнікі з *не-* ўяўляюцца простымі адмоўямі той ці іншай якасці, але ў кожным асобным спалучэнні прыметнікі з *не-* абазначаюць тую ці іншую меру якасці: недахоп яе, поўную адсутнасць або сярэдняю ступень якасці паміж вышэйшай яго мерай і ніжэйшай” [2, с. 174].

Прыметнікі з прыстаўкай *не-* сінанімічныя па значэнні з прыметнікамі, якія ўключаюць у свой склад запазычаны прэфікс *а-*. Параўн.: *нелагічны* ‘які супярэчыць логіцы, пазбаўлены логікі’ – *алагічны* ‘нелагічны, несумяшчальны з лагічным мысленнем’, *несіметрычны* ‘пазбаўлены сіметрыі’ – *асіметрычны* ‘несіметрычны, нераўнамерны, непарапарцыянальны’, *нерытмічны* ‘пазбаўлены рытму, рытмічнасці’ – *арытмічны* ‘з парушаным рытмам, нерытмічны’ і інш. Аднак паміж гэтымі вытворнымі існуюць пэўныя функцыянальныя адрозненні. Прыстаўка *а-* спалучаецца толькі з асновамі іншамоўнага паходжання і выкарыстоўваюцца ў сферы грамадска-палітычнай і навуко-

вай тэрміналогіі. Адмоўная прыстаўка *не-* спалучаецца як з запазычанымі, так і са спрадвечна беларускімі словамі і ўжываецца ў размоўнай і кніжнай мове. Параўн.: *небаяздольны, негасцінны, недружэлюбны, незайздрослівы, незаконамерны і неардынарны, негігіенічны, некампітэнтны, некандыцыйны, неканстытуцыйны*.

Тып прыметнікаў з прэфіксам *не-* ў сучаснай беларускай мове з'яўляецца высокапрадуктыўным. Практычна з прыстаўкай *не-* можа ўжывацца амаль кожны прыметнік: ...уладкавацца на якую-небудзь некалгасную работу. (Звязда); ... *падняць гаспадарку змогуць толькі некабінетныя спецыялісты* (Рэспубліка); ...будзем пралічваць *штатныя і нештатныя сітуацыі* (Звязда) і інш.

Літаратура

1. Баранов В.В. Словаобразовательное значение префикса *не-* в современном русском языке // Русское языкознание. Киев, 1985. Вып. II. С. 87.
2. Чернышев В.И. Отрицание “не” в русском языке: Материалы для словаря русского языка. Л., 1927. С. 174.

З.І. Бадзевіч, В.П. Трайкоўская

ФАНЕТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ ГАВОРАК ЛАГОЙШЧЫНЫ

Цэнтральныя гаворкі Беларусі, да якіх адносяцца народныя гаворкі Лагойскага раёна, складаюць аснову сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Яны адыгралі значную ролю ў творчым лёсе такіх беларускіх пісьменнікаў і паэтаў, як Змітрака Бядулі, Ніла Гілевіча, Міколы Гіля, Івана Пташнікава і іншых. На Лагойшчыне ўзрасцілася светлая і бунтоўная паэзія Янкі Купалы. Вядомы народны паэт Беларусі Ніл Гілевіч найбольш поўна пераняў і з вялікім плёнам выкарыстаў багацце і шматфарбнасць мовы і фальклору Лагойскага краю. Дзякуючы яго вершам, паэмам шмат якія словы, фразеалагічныя адзінкі і сінтаксічныя канструкцыі, што ўжываюцца ў гаворцы землякоў паэта, патрапілі ў літаратурную мову і разнастайныя слоўнікі беларускай мовы.

У адносінах да фанетычных асаблівасцей гаворак Лагойшчыны галосныя ненаціскныя гукі не адрозніваюцца ад націскавага вакалізму беларускай літаратурнай мовы.

Галосныя націскныя гукі дадзеных гаворак не адрозніваюцца ад націскавага вакалізму беларускай літаратурнай мовы і складаюцца з шасці фанем: [а] цяшка, [і] рабіна, [о] цёця, [э] вяселля, [ы] вічарынка, [у] гусі.

На пачатку некаторых слоў перад галосным [і] развіўся гук [й]: *йім, йіндык, Йіра, йіскра, йіхны, йіна. Коні тыя як лялькі, пазаплітаюць грывы йім, пазавязываюць ленты* (Мяхеды); *Усе кап тое ня відзялі, што мы відзялі, йіхныя бацькі* (Ізбішча) Пасля галоснага папярэдняга слова

пачатковае [і] наступнага слова можа скарачацца і пераходзіць у [й]: *яна йшла, шчэ й снегам трэ, сястра й брат, на Йвана*, а пасля цвёрдага зычнага папярэдняга слова або прыстаўкі можа вымаўляцца як [ы]: *Кап ы дзеці, кап ы ўнукі, кап ы праўнукі – усе кап тое вайны ня відзялі* (Ізбішча); *Абыду кругом, пагляджу кала таго, кала гэтага, а ні пайму* (Малінаўка).

Суфіксальнае -э- ўжываецца пасля шыпячых у інфінітыве і формах дзеясловаў прошлага часу тыпу *дрыжэць – дрыжэлі, блішчэць – блішчэлі, крычэць – крычэлі, гучэць – гучэлі, пішчэць – пішчэлі*.

У некаторых гаворках націскное [а] пераходзіць у [о] перад ў: *доў, крычоў, маўчоў, абламоўся, гайдоўся, памагоў. Проўду я гавару* (Загор'е); *А сын як памагоў, дык рабілася добра* (Знаменка). У гаворцы вёскі Знаменка і ў суседніх вёсках гэта з'ява пашыраецца і на ненаціскное *о з а: камандавоў, рассыпоў, паабедоў*.

У некаторых словах адзначаецца гармонія галосных (сінгарманізм): *душуцца, пакушуюць, пакутуюць, мучуюцца*. Гук [у] вымаўляецца ў паслянаціскных складах як вынік змянення галоснага [а] пад уплывам папярэдняга [у] націска: *Як сабяруцца ш гэтыя дзяды, павыварачываныя казламі, ці ваўком якім паробюцца, ці медзвядзём якім і тады ўжэ душуцца на гэтай вуліцы* (Мяхеды).

На месцы этымалагічнага [э] пад націскам пасля мяккіх і зацвярдзелых зычных перад цвёрдымі вымаўляецца [о]: *мёд, сёнкі, жоўты, маё, тваё, канём, сям"ёю* і інш. *Хатка вялікая была, вічарынкi гулялі, а прас сёнкі ужо меншая была, тамака свінням варылі* (Пячное); *Раскажу, як маё дзецтва прайшло* (Звярынічы). У слове ей гук [э] захоўваецца: *Дык кажу старому, кап ні клаў многа ей* (Акцябр).

Адметныя асаблівасці мае аканне на Лагойшчыне. Галосныя [а], [о], [э] пасля цвёрдых і зацвярдзелых зычных не пад націскам нічым асаблівым не выдзяляюцца. Яны падпадаюць пад поўнае недысімілятыўнае аканне: у ненаціскным становішчы пасля цвёрдых зычных галосныя [а], [о], [э] амаль заўсёды супадаюць з [а], незалежна ад якасці націска галоснага і характару суседніх зычных або склада:

а) у першым складзе перад націскам: *вада, карась, гавора, стары, траве, рака, далёка*;

б) у другім і наступных складах перад націскам: *барана, галава, напайць, падарожнік, абламоўся, пачырванела*;

в) у складах пасля націску, у тым ліку канцавым адкрытым: *добрага, гетак, восаў, кубак, зараз, холодна, вока, жыта, гора*.

У гаворцы вёсак Ізбішча, Глебаўшчына, Краснае, Белае, Засоўе адзначана недысімілятыўнае аканне з элементамі дысімілятыўнага. Перад

усімі націскнымі галоснымі, акрамя націскага [а], на месцы этымалагічных [о], [э] вымаўляецца гук [а]: *радзілася, пачуіш, бабоўя, патрэп'я, пачысця*. Перад націскным [а] ужо няма паслядоўнасці ў вымаўленні: сустракаецца гук [а], рэдукаваны гук [ъ] або [ы], заўважаецца і лабіялізацыя рэдукаванага галоснага: *пашла, сабака, расла, забраць, але вьйна, хьваць, пачыкаць, у Лугуўцах, муруваны, субрацца* і інш.

Рэдукаваны гук [ъ] на месцы [о], [э] пасля цвёрдых назіраецца зрэдку ў другім і наступных пераднаціскных складах: *дъставаць, чълавек, хърашо*.

Рэдукцыя [а] адзначаецца таксама і ў паслянаціскных закрытых складах: *дваюрьдная, пасёлк, маментъм, нявестъчка, заръс*. Аднак трэба заўважыць, што ўсё сказанае вышэй аб рэдукцыі галосных у Лагойскіх гаворках часцей за ўсё не з'яўляецца паслядоўнай заканамернасцю.

Пасля мяккіх зычных адзначаецца дысімілятыўна-недысімілятыўнае яканне: галосныя [а], [э] ў першым складзе перад націскам пасля мяккіх зычных супадаюць з гукам [а], калі пад націскам стаіць любы галосны, апрача [а]: *нямножка, вяду, ляглі, цяпер, лясны* і інш. Перад націскным [а] галосныя [а], [э] вымаўляюцца непаслядоўна. Яны гучаць або як [і], або як [а]: *сімнаццаць, паўплітаны, вінчаліся, прывісла і цягаць, смяцца, цяляты* і г. д.

Сустракаецца ў гаворках Лагойшчыны і дысімілятыўнае яканне. Так, напрыклад, у гаворцы вёсак Пячное, Ізбішча, Засценак, Малінаўка будуць вымаўляць [і] у першым пераднаціскным складзе пасля мяккіх зычных на месцы [а], [э], калі пад націскам [а], а калі пад націскам галосныя [і], [ы], [у], [о], [э], то ў той самай пазіцыі – [а]: *плічах, сястра, йіна, уцікаць, але пляменніца, бяроска, сядзець, сячы, вязу* і інш.

У другім і далейшых складах перад націскам на месцы этымалагічных [а], [э] пасля мяккіх зычных вымаўляецца [і] або [э]: *відзіцё, піракуліш, зіюлясты, піраіжджала, ні хацелася і медзвядзёў, верабей, сенакос, леснікі, сестрыны* і інш. Дык *піраіжджала* вяселля з званкамі, *косы паўплітаны* коням. Дык *тата зарэзаў троя авечак на вяселле, закалоў два кабанчукі-веснавушкі* (Пячное). Як выключэнне: *нясіцё, вязіцё, бяжыцё, ляжыцё, панясіцё* і да т. п. (пры паралельных: *нісіцё, візіцё* і г. д.) з шырокім гукам (Бясяды, Казыры).

Галосныя [а], [э] пасля мяккіх зычных у паслянаціскных складах вымаўляюцца прыкладна гэтак жа, як і ў другім і наступных складах перад націскам, г. зн. як [і], [э]: *болій, восім, сёлітні, месіц, відзіў, харакцір, радзіміц “ураджэнец”, вецер, уноперак, усыплена. Кругом сяло аб'едзіш*,

піракуліш гэту Маслінку, шчэ й снегам яе вытрыш (Мяхеды); І ты ж ўсё гэта знаіш, як мы жылі (Ізбішча).

У канцавых адкрытых складах адзначаецца гук больш шырокі, чым [э], які аднак з'яўляецца няўстойлівым: *грэя, курняўкае, выседжвае, лё-тая, намажыця, станіця, смашныя яблыкі, свежыя травы, пірайшоў іс трэція групы і інш.*

Правілу якання могуць падлягаць запазычаныя словы *мятро*, але можа вымаўляцца і *мітро, сяржант і сіржант, сержант і інш.*

Прыназоўнік *без*, адмоўе *не* вымаўляюцца найчасцей як *біз (біс), ні (ня): Есь усё біз бяды (Акцябр); Біс хлеба засталася я (Горна); Як катой рвець, ня можам хадзіць (Ізбішча); А тады было нам весіла, інцірэснага ўсяго ні расказаць (Мяхеды).*

Некаторыя словы адрозніваюцца ад літаратурных месцам націску: *цвярдэ, курыца, дзяцём, даўна, ліповы, медзвядзём, войну, таўсты, малінькага.*

У асобных словах пасля заднеязычных [г], [к] замест [э] вымаўляецца [а]: *карасіна (Засценак), гактар (Хадакі).*

Такім чынам, фанетычныя асаблівасці, што назіраюцца ў вакалізме народных гаворак Лагойшчыны і сучаснай беларускай літаратурнай мове заключаюцца ў несупадзеннях вымаўлення галосных, напрыклад, пераход [а] ў [о] перад ў (*нескладовым*), ужыванне суфікса -э- пасля шыпячых у інфінітывах і формах дзеясловаў прашлага часу і інш., што сведчыць пра пэўныя несупадзенні фанетычных рысаў цэнтральных гаворак Беларусі і беларускай літаратурнай мовы.

Ж.Я. Белакурская

ПЫТАННІ ЭСТЭТЫКІ СЛОВА І МОЎНАЙ НОРМЫ Ў ТВОРЧАСЦІ ЯКУБА КОЛАСА

Мастацка-эстэтычная канцэпцыя Якуба Коласа знайшла выразнае ўвасабленне ў моўнай тканіне твораў пісьменніка.

Многія выказванні Якуба Коласа яскрава сведчаць пра эстэтычныя адносіны яго да мовы (г. зн. саму мову, у яе гукавай і пісьмовай форме, ён успрымаў як эстэтычны аб'ект). Літаратурныя творы, на думку пісьменніка, павінны выходзіць густ да прыгожага, да паэзіі і мастацтва, выкладчык павінен быць “чалавек здольны, мастак”, “справа выкладання ёсць мастацтва”, якая прыносіць вялікае эстэтычнае задавальненне”.

Вобразна-эстэтычнае разуменне мовы ў паэтычнай форме выявілася ў вершы “Слова”, напісаным паэтам у 1943 годзе.

Слова-радасць, слова-чары,

Вобраз вечна юных вёсен,
Ёсць ты ўсюды: ў сонцы, ў хмары,
Ты глядзіш праз неба просінь.
Лашчыш слух мой, слова-ззянне,
Атуляеш сэрца ласкай,
Ноч і вечар, дзень, світанне
Абняло ты, слова-краска.

Якуб Колас добра ўсведамляў, што эстэтычная вартасць твораў літаратуры, сіла іх уздзеяння на эмацыянальны і духоўны свет чытача вызначаецца не толькі важкасцю і значнасцю іх зместу, але і сродкам матэрыяльнага ўвасаблення гэтага зместу – мовай, уменнем мастака самабытна і непаўторна гаварыць пра жыццё. Аналізуючы паэму М. Лужаніна “Кладкі Градоўскага” (1950), ён адзначае, што яна “напісана прыгожаю беларускаю моваю, живою, сакавітаю”. “Простай, прыгожай мовай” вызначаецца, на думку Якуба Коласа, дысертацыя прафесара М.К. Дабрыніна “Беларуская літаратура (старажытны перыяд)”, якую рэцэнзаваў пісьменнік.

Звяртаючыся ў сваіх артыкулах да творчай спадчыны класікаў рускай літаратуры, ён найперш акцэнтуюе ўвагу на мове іх твораў. Так, гаворачы, напрыклад, пра мову Т. Шаўчэнкі, ён адзначае “паэтычную прастату і яснасць, музыку і напеўнасць шаўчэнкаўскай паэзіі”. Якуб Колас заклікае арыентавацца ў моўным майстэрстве на А. Пушкіна і М. Горкага, працаваць так над моваю сваіх твораў, як М. Лермантаў, А. Міцкевіч, М. Багдановіч, К.Чорны.

Але найбольш поўна адносіны Якуба Коласа да мовы як першаэлемента літаратуры выявіліся ў яго, ужо стаўшым класічным, артыкуле “Развіваць і ўзбагачаць літаратурную мову”. “У літаратурнай рабоце мова з’яўляецца і матэрыялам, і інструментам. Вось чаму кожны пісьменнік павінен дасканала валодаць сваім інструментам і ведаць уласцівасці матэрыялу, пры дапамозе якога ён перадае і рэзкія рухі характару, і танчайшыя адценні пачуцця”. Сам пісьменнік выключна валодаў сваім інструментам і ведаў уласцівасці матэрыялу – роднай беларускай мовы.

Якуб Колас выразна сфармуляваў задачы ў галіне культуры выкарыстання слова, якія стаяць перад літаратарамі, – “фармаванне, адбор лепшага, прывядзенне мовы да літаратурных норм. Мы павінны мець мову прыгожую, гучную, простую, але гнуткую і выразную”.

Значнае месца ў творчай спадчыне пісьменніка займаюць праблемы культуры мастацкага маўлення (чысціня, багацце, выразнасць, дакладнасць, прастата, сцісласць, мілагучнасць, правільнасць). У яго працах раскрываецца разуменне рэзерваў моўнага багацця – народныя гаворкі,

фальклор. У 1938 годзе ў лісце да рускага паэта, перакладчыка яго шматлікіх твораў С. Гарадзецкага, Якуб Колас пісаў: “Я – старшыня фальклорнай камісіі. Збор і вывучэнне яго мы хочам паставіць шырока. Напішы свае выказванні аб значэнні фальклору. Буду прасіць А.М. Горкага, Дзям’яна Беднага і інш.”

У шматлікіх артыкулах і лістах ён даводзіў, што крыніцай узбагачэння і папаўнення літаратурнай мовы, надзейнай асновай, базай з’яўляецца жывая народная мова, “Мы маем вялікі моўны запас, які незаслужана забыты намі, літаратарамі, і з поспехам ужываецца ў народзе. Значыць, перад увядзеннем кожнага новага слова трэба добра абшарыць кішэні свае памяці, перагледзець слоўніковыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі – а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам”.

Якуб Колас высока цаніў народнае трапнае слова, выраз. “Народ неабмежавана багаты ў сваёй мастацкай творчасці”, адзначаў пісьменнік, і раіў пачынаючым паэтам, школьнікам “прачытаць зборнікі Раманава, Шэйна (этнаграфічныя запісы)”, а таксама слоўнік Насовіча, у якім маецца “шмат карыснага матэрыяла ў сэнсе азнаямлення з беларускай мовай”.

Якуб Колас увесь час узбагачаў свой лексічны запас, вёў сшыткі “Для запісу забытых слоў” і “Забытыя беларускія словы”. Пісьменнік запісваў туды “найбольш яркія, звонкія і сакаўныя словы”, якія распаўсюджаны па ўсёй Беларусі, але па розных прычынах “за апошнія часы сталі радзей ужывацца ў друку”.

Многія артыкулы і выступленні сведчаць аб стаўленні пісьменніка да дыялектнай лексікі. Якуб Колас адным з першых адзначыў мастацкую каштоўнасць народнага (дыялектнага, рэдкага, старажытнага) слова, яго экспрэсіўнасць і дасканаласць. Мастак слова падкрэсліваў, што “абмежаванасць у жывым матэрыяле, адсутнасць жывых вобразаў, яркіх слоў, выслоўяў, узятых у народзе, вядзе да таго, што пісьменнік вымушае падмяняць іх сцёртымі словамі, і твор атрымліваецца чэзлым, малакроўным, бледным”. Разам з тым, у 30-я гады Я. Колас перасцерагаў пісьменнікаў ад злоўжывання вузка дыялектнай лексікай, ці правінцыялізмамі. Так, ён крытыкаваў М. Лынькова за тое, што яго раман “На чырвоных лядах” быў перасыпан правінцыялізмамі, не зразумелымі шырокаму чытачу. Прывёўшы вялікую колькасць прыкладаў парушэння пісьменнікам нормаў чысціні мовы і няправільна ўжытых сінтаксічных канструкцый, уключэння ў тэкст твора вульгарызмаў, а таксама дыялектызмаў на кшталт такіх, як “пуплы”, “упыніўшы”, “скукарэчаны”, “гіндзіцца” і г.д., Якуб Колас пісаў, што М. Лынькоў гэтым самым значна пашкодзіў

мастацкасці свайго твора. Разам з тым, ён лічыў дыялектызмы адной з крыніц папаўнення літаратурнай мовы. “Калі аўтар у пагоні за новымі словамі без патрэбы уводзіць іх, г.зн., калі літаратурная мова мае ўжо свае стабільныя словы, усім зразумелыя і вядомыя, то ён паступае няправільна. але калі ён знойдзе добрае, трапнае слова, то чаму не ўвесці яго ў літаратуру? Жыццё мовы і працэс словатворчасці ідуць несупынна”. Пісьменнік падкрэсліваў, што агульным кіраўніцтвам пры гэтым павінна быць добрае разуменне самога духу мовы, яе слоўнага багацця, нацыянальных своеасаблівасцей і сацыяльнага прызначэння.

Якуб Колас нястомна змагаўся за чысціню, багацце, сэнсавую і вобразную дакладнасць літаратурнай мовы. У 1934 годзе ў лісце да С. Гарадзецкага ён падтрымаў патрабаванне М. Горкага захоўваць чысціню літаратурнай мовы, адзначыўшы, што “для нашай літаратуры, беларускай, пытанне аб мове – пытанне вельмі важнае”. Пісьменнік рашуча выступаў супраць слоўнага штукарства і мудрагельства – гэтага своеасаблівага “літаратурнага факстроту”, як называў ён фармалістычныя выкрунтасы ў мове. У 1925 г. быў апублікаваны яго фельетон “Трыумф” (“Савецкая Беларусь” ад 7.ІІІ.1925 г.), у якім Якуб Колас высмейваў спробы некаторых маладнякоўцаў пад выглядам барацьбы за “новую” мастацкую форму псаваць і калечыць мову, ужываць словы тыпу “бурапена”, “кавалюі” і інш. Выступаючы ў 1934 г. з разглядам паэмы “Аманал” А. Куляшова, Якуб Колас увогуле прыхільна ацаніў пошукі аўтара ў галіне мастацкай формы. Аднак ён крытыкаваў яго за ненатуральныя параўнанні, дзіўныя спалучэнні слоў, непатрэбнае слоўнае мудрагельства.

Нікому з літаратараў Якуб Колас не дараваў стылёвых няўвязак і недакладнасцей, няўважлівага абыходжання са словам, а тым больш літаратарам, якія пішуць не першы год. Ён звяртаў увагу на тое, што моўны запас некаторых беларускіх пісьменнікаў бедны, абмежаваны, у іх творах сустракаецца шмат сцёртых, штампаваных выразаў. І цяжка таму, у каго лексічны запас не перавышае двух-трох соцень слоў, ствараць разнастайныя чалавечыя характары, выяўляць сапраўдныя перажыванні людзей. “Пісьменнік, які не працуе над мовай, не клапаціцца аб папаўненні сваіх моўных запасаў, можа стаць перад небяспекай апынуцца за дзвярыма літаратуры”.

Адмоўна ставіўся Якуб Колас да выкарыстання паланізмаў, русізмаў. Так, у лісце да пачаткоўца ён піша: “Заўважаюцца ў Вас і паланізмы: “перажагнаўся”. Ёсць у Вас таксама і русізмы “красіць”, “сцекло”, (шкло), “шутнік” (жартаўнік) і г. д. Вам трэба заняцца вывучэннем мовы народу і ставіцца да яе крытычна”. У адказе на ліст вучаніцы сярэдняй школы

Р. Грышкевіч (1947) пісьменнік спыняецца на “адхіленнях ад дакладнай паэтычнай мовы”, якія маюць месца ў яе паэме. “У Вашым творы вельмі многа русізмаў. Было б кепска, калі б рускі паэт уводзіў без патрэбы словы, не ўласцівыя рускай мове. Такжа кепска, калі і беларускі паэт запазычвае словы з рускай мовы ці з іншых моў. Мова, перасычаная і сваімі і чужымі словамі, не ёсць чыстая мова. Гэта – жаргон”.

Лінгвістычныя пошукі Якуба Коласа праяўляліся як на ўзроўні слова, так і на ўзроўні тэксту, фразы, іх гукавай структуры і слоўнай арганізацыі. Максімум увагі пісьменнік павінен адводзіць “спалучэнню слоў як у сказах, так і ў агульным плане ўсіх элементаў, з якіх складаецца мастацкі твор: апісанне, дыялогі, абрысоўка характараў, падача сцэн і г. д.”.

Якуб Колас крытычна ставіўся і да мовы сваіх твораў. Так, пісьменнік “ішоў па лініі памяншэння выпадкаў ужывання кароткіх прыметнікаў, па лініі звужэння ўжывання дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга і прошлага часу, а таксама дзеепрыметнікаў цяперашняга часу з суфіксам *-ем*, *-ім*”.

З вялікай патрабавальнасцю адносіўся Якуб Колас да перакладаў сваіх твораў на рускую мову. Так, у лісце да Я. Мазалькова ён пісаў: “Між іншым, “на росстанях” – рускае слова, абласное, як зафіксаваў яго ў слоўніку праф. Ушакоў. Яно куды больш саліднае, чым “на перепутье”. Буду стаяць на сваім, каб трылогія і выйшла пад агульнай назвай “На росстанях”.

Лісты да перакладчыкаў С. Гарадзецкага, П. Сямыніна сведчаць, як тонка разумеў Якуб Колас лад роднай мовы, як добразычліва дапамагаў ім, а таксама пачынаючым літаратарам у іх рабоце, асабліва ў пошуках адпаведных слоў для перакладу безэквівалентнай лексікі ці фразеалагізмаў. Так, С. Гарадзецкага, перакладчыка паэмы “Рыбакова хата”, Якуб Колас просіць прыслаць усе словы і выразы, значэнне якіх ён не ведае. У адным з лістоў да С. Гарадзецкага ён падрабязна апісвае значэнне 30 слоў і выразаў, сярод якіх ўласна беларускія словы, запазычаныя з польскай мовы, дыялектныя словы, фразеалагізмы. Пры тлумачэнні слоў пісьменнік рэкамендуе звяртацца да слоўнікаў, напрыклад, да слоўніка Дз. Ушакова. У лісце да настаўніцы У. Усціновіч ён акцэнтуюе ўвагу на адрозненнях у значэннях слоў “экзаменатар – экзамінатар”, на месцы націску ва ўласных імёнах Уладзімір, Казімір.

Сам Якуб Колас быў таленавітым перакладчыкам з рускай, украінскай і польскай моў. Коласаўскія пераклады вызначаюцца адметнасцю, высокай культурай, майстэрскай перадачай мастацкага каларыту класічных твораў знакамітых пісьменнікаў славянскіх моў, але ў той жа

час — захаваннем характэрных асаблівасцей кожнай мовы, з якой перакладаў Якуб Колас. Дзякуючы Якубу Коласу, на беларускай мове загучалі “Палтава” А. Пушкіна, “Дэман” М. Лермантава, вершы А. Міцкевіча “Паніч і дзяўчына”, многія творы Т. Шаўчэнкі, сярод якіх такія шэдэўры Кабзара, як паэмы “Ерэтык”, “Неафіты”, “Марыя”, “Сляпы”, многія вершы. Перакладзеныя Якубам Коласам, па-беларуску загаварылі таксама вялікі індыйскі пісьменнік Рабіндранат Тагор, украінцы М. Рыльскі і Паўло Тычына. Разам з М. Лыньковым і З. Бядулем Якуб Колас рэдагаваў выданне твораў М. Горкага на беларускай мове. Пры перакладзе пісьменнік імкнуўся не адступаць без неабходнасці ад тэксту арыгінала, захоўваць моўныя канструкцыі, выразы ці радкі. Якуб Колас стаў адным з заснавальнікаў беларускага перакладу.

Пасля выхаду ў свет у 1918 годзе “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча (дарэчы, ілюстрацыйны матэрыял быў узяты яе аўтарам галоўным чынам з твораў Якуба Коласа) адным з асноўных напрамкаў дзейнасці пісьменніка становіцца ўдзел ва ўнармаванні і кадыфікацыі беларускай літаратурнай мовы. Папярэднія распрацоўкі, як адзначалася вышэй, з’явіліся яшчэ ў 1909 годзе, падчас працы над навучальным дапаможнікам “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”, у якім ставілася мэта не толькі даць адпаведны матэрыял для навучання чытання, але і замацаваць некаторыя арфаграфічныя і граматычныя правілы. У далейшым тэарэтыка-мовазнаўчыя погляды Якуба Коласа, пошук новых формаў рацыянальнага пісьма акумуляваліся ў “Методыцы роднай мовы” (1926), у аснову якой пакладзены ўласны педагогічны вопыт, пісьменніцкая праца і тагачасныя лінгвістычныя здабыткі.

Лагічным працягам актыўнай нарматворчай дзейнасці Якуба Коласа стаў удзел у арфаграфічнай кадыфікацыі беларускай мовы. Пісьменнік з’яўляўся удзельнікам Акадэмічнай канферэнцыі, прысвечанай рэформе беларускага правапісу і азбукі (уваходзіў у склад Камісіі па рэформе правапісу (1926), удзельнічаў у працы над праектам беларускага правапісу (1930), на працягу некалькіх гадоў узначальваў Арфаграфічную камісію па падрыхтоўцы праекта змен і ўдакладненняў беларускага правапісу (1951).

Важным аспектам яго нармалізатарскай дзейнасці з’яўлялася распрацоўка беларускай навуковай тэрміналогіі. Гэту працу Якуб Колас лічыў “неабходнай для развіцця беларускай савецкай навукі і для складання падручнікаў на беларускай мове для пачатковых і сярэдніх школ”. Гаворачы аб ролі Якуба Коласа ў працэсе станаўлення беларускай навуковай тэрміналогіі, “трэба адзначыць тры асноўныя аспекты ўплыву вялікага майстра слова на гэты працэс: 1) непасрэдны ўдзел у

распрацоўцы тэрмі-налогіі; 2) развіццё яе тэарэтычных палажэнняў (уздзеянне тэрміналогіі на слоўнікавы склад мовы); 3) выкарыстанне тэрміналогіі ў мове твораў. У трыццатыя гады ў час працы ў навуковай-тэрміналагічнай камісіі Якуб Колас прымаў удзел у распрацоўцы асобных выпускаў – “Грамадазнаўства”, “Літаратуразнаўства”, а таксама праекта тэрмінаў прыродазнаўчай і матэматычнай секцый. У аснову стварэння новых тэрмінаў, па прапанове пісьменніка, быў пакладзены прынцып максімальнага ўліку магчымасцей беларускай мовы, што сведчыла пра негатыўныя адносіны пісьменніка да запазычанняў. У пяцідзесятых гадах Якуб Колас правёў вялікую арганізацыйную работу па стварэнні тэрміналагічнай камісіі пры Акадэміі навук БССР.

Важную ролю ў справе кадыфікацыі і нармалізацыі слоўнікавага саставу беларускай літаратурнай мовы адыграў выдадзены ў 1953 г. “Руска-беларускі слоўнік”, адным з рэдактараў якога (разам з К. Крапівой і П. Глебкам) быў Якуб Колас. Слоўнік у значнай ступені задаволіў патрэбы моўнай практыкі ў перакладзе з рускай мовы на беларускую, а таксама стаў даведнікам па нарматыўнаму ўжыванню таго ці іншага слова. У беларускай частцы слоўніка дастаткова поўна адлюстравалася слоўнае багацце беларускай мовы, беларуская сінаніміка, фразеалогія і ідыяматыка. Адметнай асаблівасцю гэтага слоўніка з’яўляецца падрабязная распрацоўка семантыкі слоў. У беларускай перакладной частцы змешчана пэўная колькасць дыялектных слоў, якія пазней не вытрымалі выпрабаванне часам: не замацаваліся ў беларускай літаратурнай мове. Аднак стварэнне перакладнога нарматыўнага слоўніка – вялікая навуковая, асветная і агульнакультурная справа, у якой прыняў удзел Якуб Колас.

Аналіз творчай спадчыны сведчыць, што дзейнасць Якуба Коласа як “моўнай асобы” – пісьменніка з выразнай лінгвадыдактычнай канцэпцыяй – знайшла выражэнне ў мове (тэкстах) і праз мову. Яна была абумоўлена сукупнасцю фактараў як экстралінгвістычнага, так і інтэрлінгві-стычнага характару. Апошні фактар адлюстроўвае не толькі моўную кампетэнцыю пісьменніка, але і яго псіхалінгвістычную мэтанакірава-насць: багацце яго свету, інтуіцыю, эстэтычнае стаўленне да мовы. Мастак з дапамогай слова “апрацоўваў свет”, пры гэтым слова іманентна пераадольвала сябе як слова і становілася выразнікам свету іншых і выразнікам адносін да гэтага свету аўтара. Такім чынам, камунікатыўны напрамак у дзейнасці Якуба Коласа праявіўся ў кагнітыўнай і матывацыйнай мэтанакіраванасці яго твораў.

Якуб Колас унёс значны ўклад у агульначалавечую культуру, у развіццё лінгвістыкі і лінгвадыдактыкі. Літаратурная і навукова-педагагічная практыка пісьменніка аказала стабілізуючы ўплыў на характар

моўных працэсаў, у тым ліку і ў галіне арфаграфіі. Выказванні беларускага класіка пра мову, шматлікія заўвагі адносна ўпарадкавання яе нормаў складаюць багатую спадчыну, якая патрабуе яшчэ дэтальнага навуковага асэнсавання.

Літаратура

1. *Александровіч С. Х.* Папраўлена яго рукой (Я. Колас і праблемы мовы) // *Полымя*. 1964. № 2. С. 141–155.
2. *Антанюк Л. А.* Якуб Колас і беларуская навуковая тэрміналогія // *Бел. лінгвістыка*. 1983. Вып. 22. С. 3–8.
3. *Бахтин М. М.* Работы 1920-х годов. Киев: Next, 1994.
4. *Караулов Ю. Н.* Русский язык и языковая личность. М.: Наука, 1987.
5. *Колас Я.* Збор твораў: У 14 т. Мн.: Маст. літ., 1976. Т. 11: Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы 1917–1946.
6. *Колас Я.* Збор твораў: У 14 т. Мн.: Маст. літ., 1976. Т. 12: Публіцыстычныя і крытычныя артыкулы 1947–1956.
7. *Колас Я.* Збор твораў: У 14 т. Мн.: Маст. літ., 1977. Т. 13: Пісьмы. 1908–1949.
8. *Колас Я.* Збор твораў: У 14 т. Мн.: Маст. літ., 1978. Т. 14: Пісьмы. 1950–1956. Дзённікі. Летапіс жыцця і творчасці.
9. *Колас Я.* Методыка роднай мовы // *Зб. тв.*: У 14 т. Мн.: Маст. літ., 1976. Т. 12. С. 313–506.
10. *Рагойша В.* Пераклаў Якуб Колас ... Мн.: Выд-ва БДУ, 1972.
11. *Янкоўскі Ф. М.* Аб працы Якуба Коласа над мовай рамана “На ростанях” // *Вес. Акад. навук БССР. Сер. грамад. навук*. 1961. № 1. С. 106–116.

С.А. Важнік

ДА ПРАБЛЕМЫ ВЫЗНАЧЭННЯ СПЕЦЫФІКІ КАТЭГАРЫЯЛЬнай СЕманТЫКІ ДЗЕЯСЛОВА І ДЗЕЯСЛОўнай НАМІНАЦЫІ¹

1. Уводзіны ў праблему: моўнае значэнне дзеяслова як складаны феномен.
2. Дэнататыўныя vs недэнататыўныя семы як “базіс” і “надстройка” у семантычнай структуры дзеяслова.
 - 2.1. Сітуацыйна-адлюстравальны характар семантыкі дзеяслова: *несубстанцыянальныя* vs *субстанцыянальныя* семы.
 - 2.1.1. Несубстанцыянальныя семы як аснова дэнататыўнай структуры дзеяслова.
 - 2.1.2. Субстанцыянальныя семы, або Другі рад семантычнай іерархіі ў значэнні дзеяслова.
 - 2.1.3. Сінтагматычны характар субстанцыянальных дзеяслоўных сем.
 - 2.1.4. Адкрыты характар дзеяслоўнай семантыкі: *семантычная* (камунікацыйная) недастатковасць, адноснасць (рэляцыйная сутнасць) дзеяслова. Сігніфікатыўна-дэнататыўны характар дзеяслоўнай семантыкі.

¹ Праца выканана ў рэчышчы навуковага праекта “Тэарэтычная граматыка сучаснай беларускай літаратурнай мовы” (кіраўнік – праф. А.Я. Міхневіч). Раздзел: “Сінтаксіс простага сказа”.

2.1.5. “Унутраная” vs “знешняя” семантыка дзеяслова, або Дзеяслоўны семантычны комплекс.

2.2. *Недэнататыўныя семы* як “надстройка” ў семантычнай структуры дзеяслова.

3. Высновы.

1. Уводзіны ў праблему: моўнае значэнне дзеяслова як складаны феномен.

У апошні час у спецыяльнай літаратуры ўсё часцей і часцей уздымаецца праблема спецыфікі катэгарыяльнай семантыкі дзеяслова і дзеяслоўнай намінацыі [Русская глагольная лексика 1997: 71, 97; Семантические модели 1998: 16; Золотова 1998: 80; Бабенко 1999: 16]. Прычым калі ў 60–70-ыя гг. вызначальным фактарам, які прымушаў лінгвістаў звяртацца да гэтай праблемы, было, на думку Р.Р. Сільніцкага, палажэнне аб цэнтральнай ролі дзеяслова ў сказе [Сильницкий 1986: 3], то зараз такім фактарам з’яўляецца ўстойлівая цікавасць вучоных да канцэптуальнай структуры “дынамічнага свету”, у вызначэнні лінгвістычна значных элементаў якога дзеяслоў адыгрывае выключна важную ролю [Ломов 1994: 52; Бацевич 1997; Русская глагольная лексика 1999; Петрухина 2000: 7]. Выражэнне ўнутранай дынамікі дзеяння, адлюстраванне форм экзістэнцыі пазамоўнага свету і змен быцця закладзена ў самой структуры дзеяслоўнага значэння, што А.В. Пятрухіна лічыць галоўнай тыпалагічнай асаблівасцю славянскага дзеяслова [Петрухина 2000: 7]. Працэсуальная (дынамічная) прымета займае асноўнае месца ў катэгарыяльным значэнні дзеяслова, у сувязі з чым дзеяслоў вельмі часта кваліфікуецца як *носьбіт працэсуальнай (дынамічнай) прыметы, як носьбіт ідэі бесперапыннасці*, што адлюстроўвае самыя разнастайныя сувязі паміж прадметнымі субстанцыямі пазамоўнага свету [Оравец 1969: 177; Тошович 1998: 35; Русская глагольная лексика 1999: 108; Петрухина 2000: 11–12]. Аднак існуюць пэўныя цяжкасці, звязаныя з дакладным вызначэннем намінатыўнага значэння дзеяслова, што абумоўлена рэляцыйнай сутнасцю дзеяслова. Намінатыўнае значэнне дзеяслова, у параўнанні з іменем, валодае шэрагам спецыфічных уласцівасцей (параўн. [Кубрякова 1978: 86]).

Лінгвісты ўжо даўно звярнулі ўвагу на той факт, што “моўнае значэнне дзеяслоўных лексем ёсць складаны феномен” [Уфимцева 1974: 113] і што семантыка дзеяслоўнага слова *не элементарная*, а ў сілу спецыфікі яго рэфэрэнтнай аднесенасці і прэдыкатнай абумоўленасці – *комплексная* [Апресян 1965: 55; Виноградов 1972: 511; Степанов 1981: 115; Гайсина 1982: 20; Русская глагольная лексика 1997: 30; Бацевич 1992: 7; Змарзер 1996: 4; Тошович 1998: 36].

2. Дэнататыўныя vs недэнататыўныя семы як “базіс” і “над-стройка” у семантычнай структуры дзеяслова.

Значэнне дзеяслова – гэта складанае, іерархічна арганізаванае, шмат’яруснае ўтварэнне, у склад якога ўваходзяць: а) *дэнататыўныя семы*, якія непасрэдна звязаны з той ці іншай пазамоўнай сітуацыяй, і б) *недэнататыўныя семы*, якія непасрэдна не звязаны з пазамоўнай сітуацыяй [Гайсіна 1982: 15, 20; Михайлова 1984: 64].

2.1. Сітуацыйна-адлюстравальны характар семантыкі дзеяслова: несубстанцыянальныя vs субстанцыянальныя семы.

Як зазначаецца ў спецыяльнай літаратуры, дэнататам дзеяслова з’яўляецца тая ці іншая пазамоўная сітуацыя, тое ці іншае “становішча рэчаў”. Сам дзеяслоў пры гэтым “з’яўляецца нібы канцэнтраваным выражэннем цэлай сітуацыі” [Шмелев 1976: 10], у сувязі з чым прынята казаць пра *сітуацыйна-адлюстравальны характар семантыкі дзеяслова*: інфармацыя аб структуры сітуацыі, аб яе тыповых удзельніках і іх функцыянальных, колькасных і якасных характарыстыках знаходзіць непасрэднае адлюстраванне ў дзеяслоўнай семантыцы [Гайсіна 1982: 16; Бацевич 1997: 81; Русская глагольная лексика 1997: 33; Семантические модели 1998: 15–17; Русская глагольная лексика 1999: 102; Падучева 1998: 87; Бабенко 1999: 14]. Менавіта складаны характар дэнатата дзеяслова, а ў сувязі з гэтым – і дзеяслоўнай рэферэнцыі, калі дзеяслоў называе цэлую сітуацыю, а не асобныя яе элементы, з’яўляецца прычынай традыцыйнага ў апошні час апісання дзеяслова ў сінтаксічным аспекце. Адзначанае дазваляе лінгвістам суадносіць семную структуру дзеяслоўнага прэдыката са структурай сітуацыі і з семантычнай структурай сказа [Гак 1973: 359–360; Апресян 1973: 286, 297–300; Семантические модели 1998: 14–15], а сам дзеяслоў вызначаць праз сітуацыйнае аднясенне: “Ядзерная роля дзеяслова ў сказе вызначаецца тым, што асноўная, катэгарыяльная функцыя дадзенай часціны мовы ў выражэнні станаў і / або адносін паміж станамі. Сукупнасць станаў, выражаемых дзеясловам, складае аснову нейкай сітуацыі, мадэлюемай дадзеным дзеясловам” [Сильницкий 1973: 373].

У склад сітуацыі ўваходзяць структурныя элементы двух тыпаў: 1) *прадметы (субстанцыі, партыцыпанты)* з іх прыметамі (*субстанцыянальныя элементы сітуацыі*) і 2) *працэсуальныя адносіны (несубстанцыі)* з іх характарыстыкамі (*несубстанцыянальныя элементы сітуацыі*) [Гак 1973: 358–359; Сильницкий 1973: 373; Васильев 1981: 28–29; Гайсіна 1982: 16; Русская глагольная лексика 1997: 30; Бабенко 1999: 14].

У адпаведнасці са структурай сітуацыі сярод *дэнататыўных сем* вы-

лучаюць *несубстанцыянальныя (працэсуальныя)* і *субстанцыянальныя семы* [Гайсіна 1982: 16; Михайлова 1984: 64]. У іншых тэрміналагічных сістэмах ім адпавядаюць *парадыгматычныя і сінтагматычныя* кампаненты [Гак 1972: 376; Васільев 1981: 22, 28–29; Лещенко 1988: 18, 29, 39] або *сігніфікатыўныя і дэнататыўныя* кампаненты [Уфимцева 1986: 139, 176; Русская глагольная лексика 1999: 101].

Цікавым у сувязі з гэтым нам падаецца і падыход А.Я. Міхневіча, паводле якога ў семантыцы слова суіснуюць значэнне *рэферэнтнае (пазасінтагматычнае)* і значэнне *структурнае (сінтагматычнае)*. Пры гэтым структурнае значэнне, якое цікавіць нас у большай ступені, разумеецца як “мноства семантыка-сінтаксічных дыферэнцыяльных прызнакаў (ДП) слова, якія вызначаюць яго сінтаксічную функцыю, яго месца ў семантыка-сінтаксічнай мадэлі сказа ці словазлучэння” [Міхневіч 1971: 33].

2.1.1. Несубстанцыянальныя семы як аснова дэнататыўнай структуры дзеяслова.

Семантычную структуру дзеяслоўнага значэння нельга разглядаць без уліку яго “цякучасці ў часе”, абумоўленай працэсуальным характара дэнатата. У сувязі з гэтым заўважым, што аснову дэнататыўнай структуры дзеяслова складаюць **несубстанцыянальныя (працэсуальныя, парадыгматычныя) семы**. Працэсуальныя элементы як асноўныя ў структуры дзеяслоўнага значэння ўяўляюць сабой своеасаблівы “дынамічны сюжэт”, які адлюстроўвае сувязь прадметаў у часе і прасторы. Так, на думку Р.Р. Сільніцкага, дзеяслоў абазначае “пэўны канцінуум змен у той ці іншай сферы аб’ектыўнай рэчаіснасці, г.зн. мае сваім рэферэнтам нейкі зменны аспект рэальнага свету”, у сувязі з чым абазначае зменную ў часе прымету [Сільницький 1986: 3–4, 15].

Усе разам несубстанцыянальныя семы ўтвараюць своеасаблівую іерархізаваную сістэму, у якой можна вылучыць некалькі ўзроўняў:

1) Найбольш агульныя (абстрактныя) катэгарыяльныя семы, уласцівыя ўсім без выключэння дзеясловам – семы ‘*станаўлення*’ vs ‘*быццёнасці*’. Паводле гэтых *макрасем (архісем, суперсем)* дзеясловы падзяляюцца на *дынамічныя і статычныя*. Як заўважыў Л.М. Васільеў, асабліва прадуктыўнай сярод гэтых дзвюх сем з’яўляецца сема ‘*быццёнасці*’. Яна ўваходзіць у семантычную структуру ледзь не паловы ўсіх дзеясловаў (а іх у сучаснай рускай літаратурнай мове, па падліках Л.М. Васільева, налічваецца каля 60 тысяч): ‘*быць у пэўным становішчы*’ (ляжаць, сядзець, стаяць, вісець і інш.), ‘*быць у пэўным стане*’ (сумаваць, радавацца, хвалявацца, спаць, злавацца і інш.), ‘*быць ва ўладанні некага*’ (мець, валодаць, належаць і інш.) і г.д. Нават сема ‘*станаўлення*’ дапускае сему

‘быць’: *станавіцца* = ‘*пераходзіць ад б ы ц ь да н е б ы ц ь* або, наадварот, *ад н е б ы ц ь да б ы ц ь*’ [Васильев 1971: 44].

2) Семы ‘дзеянне’, ‘стан’, ‘адносіны’ прызнаюцца ў лінгвістычнай навуцы фундаментальнымі падкатэгорыямі дзеяслоўнай семантыкі [Тошович 1998: 38]. На аснове гэтых дамінантных сем вылучаюцца тры *макракласы* дзеясловаў (дзеясловы *дзеяння*, *стану* і *адносін*), якія прынята называць “семантычнымі палямі” [ЛСГ РГл 1988: 9; ТИСРГ 1999: 14].

3) Семы, якія тычацца характару праяўлення дзеяння, стану ці адносін, што дазваляе ў межах кожнага макракласа, вызначанага на другім узроўні іерархіі, вылучаць *семантычныя падпалі* тыпу “*Інтэлектуальная дзейнасць*”, “*Маўленчая дзейнасць*”, “*Якасны стан*”, “*Эмацыянальны стан*”, “*Сацыяльныя адносіны*” і інш. або асобныя ЛСГ дзеясловаў (гл. рэалізацыю гэтай ідэі ў [ЛСГ РГл 1988; ТИСРГ 1999]).

4) *Спецыфічныя, унікальныя* семы, на аснове якіх у межах кожнай ЛСГ вылучаюцца асобныя падгрупы ці больш дробныя класы дзеясловаў. Вельмі часта яны не паддаюцца далейшаму паняццёнаму члянэнню, і таму маюць дыферэнцыяльны характар – адрозніваюць пэўную лексему ад усіх астатніх у межах той ці іншай групы ці падгрупы. Так, напрыклад, дзеясловы *ліць*, *цячы* па сваёй катэгарыяльна-лексічнай семантыцы адносяцца да “*ЛСГ дзеясловаў перамяшчэння ў прасторы*” [ЛСГ РГл 1988: 13–14]. Дыферэнцыяльная сема ‘*вадкасць*’, што вылучаецца ў іх семемах, адрознівае іх ад большай часткі дзеясловаў адпаведнай ЛСГ і адначасова прадвызначае іх уключэнне ў адну тэматычную групу.

Як бачым, несубстанцыянальныя семы цалкам адпавядаюць найменню “парадыгматычныя”: яны выконваюць у семантычнай структуры дзеяслова або *функцыю ідэнтыфікацыі*, або *дыферэнцыяцыі* і тым самым абумоўліваюць уваходжанне ці неўваходжанне таго ці іншага дзеяслова ў пэўнае семантычнае аб’яднанне (поле, падполе, ЛСГ і г.д.) дзеясловаў. Такім чынам, яны рэлевантныя для *парадыгматычнай класіфікацыі* дзеясловаў.

2.1.2. Субстанцыянальныя семы, або Другі рад семантычнай іерархіі ў значэнні дзеяслова.

Субстанцыянальныя (сінтагматычныя) семы, па словах Р.М. Гайсіной, “складаюць лексіка-сінтаксічную частку значэння дзеяслова” [Гайсіна 1982: 16, 18, 20]. Яны ўказваюць на ўдзельнікаў сітуацыі і на іх прыметы – *функцыянальныя*, *квантытатыўныя (колькасныя)*, *якасныя (катэгарыяльна-семантычныя і рэфэрэнтныя)*. А *priori* субстанцыянальныя семы маюць “іменнае” паходжанне. У лінгвістычнай

літаратуры не існуе адзінай класіфікацыі такіх кампанентаў. Не заўсёды прысутнічае адзінства і ў тэрміналагічным вызначэнні такіх сем. Паспрабуем пабудаваць такую класіфікацыю, арыентуючыся на працы Ю.С. Сцяпанавы, Г. Хэльбіга, М. Шупрычыньскай, С. Кароляка, З. Салёні, Р.М. Гайсіной, Р.С. Ганжы, Ф.С. Бацэвіча і некаторых іншых.

У семантычнай структуры дзеяслова субстанцыянальныя семы ўтвараюць другі рад семнай іерархіі:

1) **Функцыянальныя (рэляцыйныя) семы** тыпу '*агентыўнасць*', '*аб'ектнасць*', '*адрасатнасць*', '*інструментальнасць*' і інш. Яны суадносяцца з глыбіннай інфармацыяй аб дэнататыўнай прыродзе актантаў таго ці іншага прэдыката і фармалізуюцца ў лінгвістычных апісаннях праз т.зв. глыбінныя склоны. Паводле функцыянальных сем дзеяслоўныя прэдыкаты, напрыклад прэдыкаты дзеяння, падзяляюцца на *агентыўныя* (*працаваць, дзейнічаць, танчыць*), *агентыўна-аб'ектныя* (*вырабляць, зачыняць, браць*), *агентыўна-інструментальныя* (*іграць*), *агентыўна-пацыенсныя* (*клапаціцца, дапамагаць*), *агентыўна-аб'ектна-лакатывныя* (*класці, кідаць, выходзіць*), *агентыўна-контрагентыўныя* (*перазвоньваць, перадражніваць, сябраваць, біцца*) і інш. [Лещенко 1988: 42–56];

2) **Квантытатыўныя семы**, арыентаваныя на колькасны склад удзельнікаў той ці іншай сітуацыі. Паводле квантытатыўных сем вылучаюцца адпаведна *авалентныя* (*вечарэць, днець, світаць*), *аднавалентныя* (*бегчы, змяняцца, гучаць*), *двухвалентныя* (*знаходзіць, дакрапацца, згубіць*), *трохвалентныя* (*даваць, наведваць, перадаваць*) і г.д. дзеясловы [Васільев 1981: 28–29];

3) **Катэгарыяльна-семантычныя (кваліфікацыйныя) семы сігніфікатыўнага характару** тыпу '*адушаўлёнасць*', '*неадушаўлёнасць*', '*персанальнасць*', '*неперсанальнасць*', '*канкрэтнасць*', '*абстрактнасць*' і інш., якія адлюстроўваюць абагульнена-якасныя характарыстыкі ўдзельнікаў сітуацыі (і адпаведна – імёнаў як выразнікаў прадметаў-субстанцый у мове). Статус кваліфікацыйных маюць таксама семы '*множнасць*', '*зборнасць*', што з'яўляюцца абагульнена-колькаснымі характарыстыкамі асобных удзельнікаў сітуацыі ў семантычнай структуры *многасуб'ектных* і *многааб'ектных* дзеясловаў (*збегчыся, сябраваць, цалавацца; абзвоніць, раздаць* і інш.).

Дзеясловы, у значэнні якіх вылучаюцца такія семы, маюць шырокую спалучальнасць. Так, дзеясловы тыпу *дзічаць, хадзіць, есці* абазначаюць дзеянні, уласцівыя як чалавеку, так і жывёле. Гэтым фактам абумоўлена іх шырокая спалучальнасць з *адушаўлёнымі* актантамі: антрапонімамі і фаунонімамі.

Паводле такіх сем адрозніваюцца **адушаўлёныя** дзеяслоўныя прэдыкаты, што спалучаюцца (напрыклад, у пазіцыі суб'екта) з адушаўлёнымі актантамі (*дзічэць, хадзіць, есці*), **неадушаўлёныя** прэдыкаты – з неадушаўлёнымі актантамі (*адбывацца, псавацца, служыць 'выконваць пэўную функцыю'*), **персанальныя** прэдыкаты – толькі з персанальнымі актантамі (*ажаніцца, чытаць, размаўляць, кахаць, сябраваць*) і г.д. (параўн.: [Karolak 1974: 15–17; Важнік 2002: 106–113, 117–120]).

4) **Рэфэрэнтныя семы функцыянальна-адлюстравальнага (дэнататыўнага) характару** тыпу 'чалавек', 'жывёла', 'расліна', 'частка цела' і інш., арыентаваныя на дэнататыўныя (анталагічныя) характарыстыкі семантычнага акружэння дзеясловаў. Пры ўліку такіх семантычных субкатэгорый Р.С. Ганжа, напрыклад, вылучае дзеясловы **бесціяльныя** (*рохкаць, скавытаць, каркаць*), **грамінальныя** (*галінавацца, вянуць, кусціцца*), **мембруальныя** (*нямець, зацякаць, вывіхнуцца*) і інш. [Ганжа 1970: 37–38; параўн.: Михайлова 1984: 66–71; Бацевич 1997: 47–66; Русская глагольная лексика 1999: 106–108; 109–139].

Такая дыферэнцыяцыя *катэгарыяльна-семантычных* і *рэферэнтных* сем абумоўлена матывавана *семантычнай выбіральнасцю* дзеяслова, калі ў сілу *абстрактнага / канкрэтнага* характару сваёй семантыкі той ці іншы дзеяслоў накладвае адпаведныя спалучальнасныя абмежаванні на сваё акружэнне, у выніку чаго аддзеяслоўныя пазіцыі запаўняюцца імёнамі пэўных *катэгарыяльна-семантычных* або *функцыянальна-адлюстравальных* класаў. Адпаведна: або суаднесены з семамі тыпу (3), або суаднесены з семамі тыпу (4). Так, напрыклад, беларускі дзеяслоў *есці* маркіруе суб'ектную пазіцыю катэгарыяльна-семантычнай прыметай [+ *Анім*], таму (бо) у гэтай пазіцыі могуць ужывацца як антрапонімы, так і фаунонімы. Дзеясловы прыгатавання ежы тыпу *смажыць, пражыць, пячы, скварыць*, у семантычнай структуры якіх вылучаецца спецыялізаваная сема 'ежа', маюць субкатэгарыяльны (рэферэнтна-адлюстравальны) характар спалучальнасных абмежаванняў. У аб'ектнай пазіцыі яны спалучаюцца толькі з пэўнымі імёнамі тэматычнай групы "ЕЖА" (параўн.: *скварыць – сала, свежыну; пражыць – зерне, каву, арэхі, насенне*). Адпаведныя рэфэрэнтныя характарыстыкі актантага акружэння могуць лічыцца істотнымі (дастатковымі) для вызначэння аптымальнага "парогу дробнасці" спалучальнасці такіх дзеясловаў.

На карысць супрацьпастаўлення сем тыпу (3) і (4) сведчыць таксама структура лексічнага значэння імені, у якой, паводле семантычнага трохкутніка, вылучаюцца тры часткі: імя (*назва рэчы*) → паняцце аб рэчы (*сігніфікат, інтэнсіянал*) → рэч (*дэнатат, рэфэрэнт, экстэнсіянал*) [ЛЭС 1990: 175]. Такім чынам, не выклікае сумненняў *сігніфікатыў-*

ны характар субстанцыянальных сем тыпу (3) і *рэферэнтны* (*дэнататыўны*, *адлюстравальны*) характар сем тыпу (4) (параўн.: [Бацевіч 1997: 135]). У сувязі з гэтым семантычныя класіфікацыі (таксаноміі) імёнаў праводзяцца або (1) у *інтэнсіянальным* (*паняццёвым*) плане як адлюстраванне паняццяў, або (2) у *экстэнсіянальным* (*прадметным*) плане як адлюстраванне прадметаў-субстанцый аб'ектыўнай рэчаіснасці. Гл., напрыклад, спробу Ю.С. Сцяпанавы правесці такую класіфікацыю ў рэчышчы семіялагічнай граматыкі: “*Індывідуальныя імёны*”, “*Агульныя імёны*”, “*Метаімёны*” і інш. // “*Рэчы*”, “*Расліны*”, “*Жывёлы*”, “*Людзі*” і інш. [Степанов 1981: 21, 74, 351–358; параўн.: Важнік 2002: 118–120].

2.1.3. Сінтагматычны характар субстанцыянальных дзеяслоўных сем.

Для прэдыкатных слоў, да якіх адносяцца і дзеясловы, функцыянальна больш важнымі, істотнымі з’яўляюцца *сінтагматычныя* семы, у адрозненне ад імёнаў, у значэннях якіх пераважаюць семы *парадыгматычныя* [Уфимцева 1968: 236; Васильев 1981: 28].

Статус сінтагматычных сем маюць субстанцыянальныя семы, якія на розных узроўнях іерархіі прадвызначаюць розныя тыпы валентнасці дзеяслова: *функцыянальныя* семы – *логіка-семантычную* валентнасць; *квантытатыўныя* семы – *колькасную* валентнасць (валентнасць у вузкім сэнсе); *катэгарыяльна-семантычныя* і *рэферэнтныя* – *семантычную* валентнасць.

Па ўсім відаць, што субстанцыянальныя семы з’яўляюцца *сінтаксічна рэlevantнымі*. З’яўляючыся вызначальнымі прыметамі той ці іншай актантнай пазіцыі, на ўзроўні простага сказа яны адначасова выступаюць у якасці паказальнікаў “асобага семантыка-сінтаксічнага значэння дзеяслова і, што асабліва важна, утвараемай на базе гэтага дзеяслова сінтаксічнай канструкцыі” [Міхневіч 1971: 34]. Менавіта субстанцыянальныя семы, такім чынам, вызначаюць спалучальнасныя патэнцыі дзеяслова.

Па сваёй якасці яны могуць быць *абагульненымі* (указваць на такія абагульнена-якасныя прыметы, як *адушаўлёнасць*, *персанальнасць* і г.д.) і *спецыялізаванымі* (адлюстроўваюць спецыфічныя прыметы суб’екта / аб’екта), што абумоўлівае “больш шырокую” або “больш вузкую” спалучальнасць пэўнага дзеяслова [Михайлова 1984: 64–65, 71; параўн.: Важнік 2002: 117, 122–124].

Сінтагматычныя дзеяслоўныя семы (у нашым разуменні – *субстанцыянальныя* семы) вызначаюцца тым, што яны абавязкова выяўляюцца ў мове – або ў плане “яўнай” граматыкі, або ў плане “скрытай” граматыкі.

Гэта знаходзіць адлюстраванне ў сінтагматычных характарыстыках дзеясловаў, у здольнасці дзеясловаў спалучацца толькі з імёнамі адпаведных семантыка-сінтаксічных класаў. Паводле спосабу маніфестацыі ў мове адрозніваюцца семы *экспліцытныя* і *імпліцытныя*. Экспліцытнымі будзем лічыць семы, якія маюць яўнае фармальнае выражэнне ў паверхневай структуры сказа. Такімі, напрыклад, з'яўляюцца семы '*адушаўлёнасць*' / '*неадушаўлёнасць*' – для беларускай мовы і '*мужчынская персанальнасць*' – для польскай мовы. Імпліцытныя кампаненты дзеяслоўнай семемы выяўляюцца толькі ў канкрэтных спалучэннях дзеясловаў з іх пашыральнікамі: у лексіка-семантычных парадых імаў (ці іншых пашыральнікаў дзеяслова), праз лексіка-семантычныя апазіцыі іх (катэгарыяльна-)семантычных уласцівасцей, праз кантэкст, г.зн. адносяцца да т.зв. “скрытай” граматыкі [Кацнельсон 1972: 83–93; Васільев 1981: 22].

У семеме дзеяслова вылучаюцца семы, якія патрабуюць абавязковага выражэння ў сказе. Тым самым яны вызначаюць абавязковую валентнасць дзеяслова (адпаведную колькасць аблігаторных актантных пазіцый + адпаведныя якасныя характарыстыкі гэтых пазіцый). А таксама семы, моўнае выражэнне якіх з'яўляецца неабавязковым. Такія семы абумоўліваюць факультатыўную валентнасць (пазіцыі) дзеяслова [ЛСГ РГл 1989: 85–86]. Такім чынам, *сінтагматычныя субстанцыянальныя* семы дзеяслова па сутнасці ствараюць семантычную аснову патэнцыяльнай спалучальнасці дзеяслова з іншымі словамі.

Субстанцыянальныя семы істотныя для *сінтагматычнай класіфікацыі* дзеясловаў. Паводле іх вылучаюцца адпаведныя валентныя класы дзеясловаў.

2.1.4. Адкрыты характар дзеяслоўнай семантыкі: *семантычная (камунікацыйная) недастатковасць, адноснасць (рэляцыйная сутнасць)* дзеяслова. *Сігніфікатыўна-дэнаматыўны* характар дзеяслоўнай семантыкі.

Найбольш істотнае, характэрнае ў семантычнай структуры дзеяслова, па словах Б. Тошавіча, – гэта тое, што яна не замыкаецца ў межах самога дзеяслова, а мае *адкрыты характар* [Тошовіч 1998: 34–35]. У сувязі з гэтым прырода дзеяслоўнага значэння характарызуецца ў спецыяльнай літаратуры *семантычнай (камунікацыйнай) недастатковасцю, семантычнай адноснасцю (рэляцыйнасцю)* [Абрамов 1966: 42; Васільев 1971: 48; Золотова 1982: 163; Дорофеева 1986: 27, 40; Karolak 1993: 580; ЛСГ РГл 1988: 8; Петрухина 2000: 12]. Рэляцыйная сутнасць дзеяслова выяўляецца ў наступным. Семантыка дзеяслова сама па сабе адносна бедная, а значыць, у сілу абстрактнасці, шырыні свайго значэння

дзеясловы маюць патрэбу ва ўдакладненні, канкрэтызацыі свайго інтэнсіяналу праз экстэнсіянал (дэнататыўную частку лексічнага значэння) прадметных слоў. Як мы ўжо высветлілі, гэта тлумачыцца самой анталогіяй: наяўнасцю ў пазамоўным свеце прадметаў-субстанцый і працэсуальных адносін паміж імі, а таксама тым, што дзеянне, як дынамічная прымета прадмета, мае патрэбу ва ўказанні на прадмет, да якога яно адносіцца.

Паколькі семантыка дзеяслоўнага слова арыентавана на тую ці іншую субстанцыю і звязана з абазначэннем дынамічнай (працэсуальнай) прыметы гэтай субстанцыі, то ў шэрагу даследаванняў прырода дзеяслоўнага значэння вызначаецца таксама як *сігніфікатыўна-дэнататыўная* [Арутюнова 1980; Уфимцева 1980; Бацевич 1992; Русская глагольная лексика 1997: 71; Русская глагольная лексика 1999: 101].

2.1.5. “Унутраная” vs “знешняя” семантыка дзеяслова, або Дзеяслоўны семантычны комплекс.

Унутраная патрэба большасці дзеясловаў у канкрэтызацыі іх рэляцыйнага значэння праз іменнае акружэнне, указанне ў значэнні дзеясловаў на сувязь з прадметнымі словамі – усё гэта дазваляе казаць пра “*ўнутраную*” і “*знешнюю*” *семантыку дзеяслова*. На думку Б. Тошавіча, *унутраную семантыку* ўтварае значэнне дзеяслова (ці, больш дакладна, толькі *несубстанцыянальная* частка яго семнай структуры), *знешнюю* – значэнні недзеяслоўных лексічных адзінак (або семы *недзеяслоўнага, субстанцыянальнага, паходжання* ў яго семеме). Гэтыя два кампаненты – *дзеяслоўны* і *недзеяслоўны* – складаюць т.зв. “*дзеяслоўны семантычны комплекс*” [Тошович 1998: 35]. Параўнаем з выказваннем С.Д. Кацнельсона: “спалучэнне субстанцыянальнага значэння з несубстанцыянальным, якое выступае ў функцыі прэдыката, вядзе да ўтварэння сказа” [Кацнельсон 1972: 158; параўн.: Бацевич 1997: 116]. “Дзеяслоўны семантычны комплекс” у інтэрпрэтацыі Б. Тошавіча суадносіцца са сказам у інтэрпрэтацыі С.Д. Кацнельсона. Асновай для такога супастаўлення з’яўляецца наяўнасць сем *дзеяслоўнага* і *іменнага* паходжання ў семеме дзеяслова. Па ўсім відаць, што семантыка дзеяслова па інфарматыўнай значнасці блізкая семантыцы сказа. Дзеяслоўнае слова ўтрымлівае ў сваім значэнні інфармацыю аб сваіх пашыральных, аб іх семантычных / сінтаксічных статусах і рангах. Такія дадзеныя нібы “захоўваюцца ў памяці” дзеяслова: “значэнні суб’екта, аб’екта, главы, контрагента, зместу, адрасата, атрымальніка заўсёды з’яўляюцца часткай значэння адпаведнага прэдыкатнага слова” [Апресян 1973: 286]. Гэта значыць, што дзеяслоў з’яўляецца па сутнасці “згорнутым” сказам, “макетам” будучага сказа (В.У. Вінаградаў, С.Д. Кацнельсон), што ў

сваю чаргу сведчыць пра падабенства, пра значную ступень ізаморфнасці семнай структуры дзеяслова і семантычнай структуры сказа і дазваляе лічыць дзеяслоў *сінтаксічна рэlevantным элементом* [Васильев 1971: 49; Кацнельсон 1972: 88; Шведова 1973: 460; Кубик 1977: 32–36; Степанов 1981: 115; ЛСГ РГл 1989: 107; Гак 1981: 70; Русская глагольная лексика 1997: 33–35, 46, 50; Семантические модели 1998: 16].

Менавіта з *адноснасцю дзеяслоўнага значэння* Б.А. Абрамаў звязвае семантычна абумоўленую ўласцівасць дзеясловаў рэалізоўваць у мове свае *цэнтрабежныя патэнцыі*, звязаныя са здольнасцю далучаць да сябе словы больш нізкага сінтаксічнага рангу (дапаўняцца імі) і дамінаваць над імі. На думку Б.А. Абрамава, дзеяслоў у асабовай форме валодае толькі *цэнтрабежнымі* патэнцыямі (“ад цэнтра”), у адрозненне ад іншых слоў, якім уласцівы як *цэнтрабежныя*, так і *цэнтраімклівыя* (“да цэнтра”) патэнцыі [Абрамов 1966: 35–36, 42]. Гэтая ўласцівасць выразна выяўляецца на прыкладзе прама-пераходных дзеясловаў – дзеясловаў з абавязковай спалучальнасцю. Захоўваючы самастойнасць лексічнага значэння, без абавязковага іменнага пашырэння яны губляюць сваю сінтаксічную самастойнасць і пазбаўляюцца здольнасці функцыянаваць у сінтаксічных структурах, на што ўказвае немагчымасць канструкцый тыпу (1) *Ён вывучае ... (?)*; (2) *Яна арганізуе... (?)*; (3) *На заводзе рамантуюць... (?)* і інш.

З анамаліялагічнага пункту гледжання семантычнае “напаўненне” дзеяслова перадусім залежыць ад семантычнага характару імені суб’екта і імені аб’екта, адносна якіх дзеяслоў і атрымлівае сваю змястоўную і сінтагматычную значнасць [Уфимцева 1986: 161]. Арыентаванасць на катэгорыі суб’екта і аб’екта ў семантычным плане не выпадковая, бо “найменне любому дзеянню, стану, працэсу і г.д. даецца адносна дзвюх семантычных катэгорый – сферы суб’екта і сферы аб’екта” [Уфимцева 1980: 36; Бацевич 1997: 45]. Ідэя зададзенасці дзеяслоўнага дзеяння адносна гэтых дзвюх сфер прасочваецца і ў дэфініцыі валентнасці дзеяслоўнага значэння: “здольнасць пэўнага дзеяслова спалучацца з імёнамі ў той ці іншай суб’ектна-аб’ектнай функцыі” [Кацнельсон 1972: 47].

2.2. Недэнататыўныя семы як “надстройка” ў семантычнай структуры дзеяслова.

Недэнататыўныя семы (напрыклад, семы *пейаратыўнасці*, *сатыўнасці*, *камітатыўнасці* і інш.) нібы “надстройваюцца” над дэнататыўным значэннем дзеяслова і ўваходзяць у яго семную структуру на правах аўтаноміі: яны не змяняюць дэнататыўнай дзеяслоўнай семантыкі, а з’яўляюцца носьбітамі пэўных “семантычных даважак” – дадатковай інфармацыі, якая тычыцца рознага кшталту суб’ектыўных асацыяцый і

ўражанняў моўцы, выкліканых пэўнай пазамоўнай сітуацыяй, ці звязаны з эмацыянальнай або рацыянальнай ацэнкай дэнатата.

Недэнататыўныя семы ляжаць у аснове самых разнастайных апазіцый дзеяслоўных лексем. Параўн.: *прачытваць* – *прачытаць* (сема ‘закончанасці’); *рабіць* – *дарабляць* (сема ‘абмежавальнасці’); *думаць* – *дадумацца* (сема ‘пейаратыўнасці’, або ‘“непрыемнай” выніковасці’); *іграць* – *падыгрываць* (сема ‘камітатыўнасці’, або ‘суправаджэння’); *капаць* – *папакапаць* (сема ‘аднакратнасці’ / ‘мнагакратнасці (ітэратыўнасці) дзеяння’); *імчацца* – *цягнуцца* (сема ‘большай / меншай інтэнсіўнасці дзеяння’); *весці* – *ісці*, *паіць* – *піць* (сема ‘каўзатыўнасці’ / ‘некаўзатыўнасці’) і інш. [Васильев 1971: 45–48].

3. Высновы.

Дзеяслоў як прызнакавая, найбольш абстрактная і шырокая ў семантычным плане частціна мовы не называе канкрэтныя прадметы пазамоўнай рэчаіснасці, а ўказвае на разнастайныя “сітуацыйныя” сувязі паміж імі (дзеянні, станы, адносіны і г.д.). Сам па сабе дзеяслоў – сэнсава недастатковая адзінка намінацыі. Ён патрабуе ўдакладнення, канкрэтызацыі свайго значэння ізасемічнымі *прадметнымі* / *падзейнымі* імёнамі, што рэалізуюць яго валентнасці. Пазіцыі, адкрытыя ім, запаўняюцца толькі імёнамі адпаведных функцыянальных класаў.

Наяўнасць у значэнні дзеяслова *дэнататыўных субстанцыянальных* і *несубстанцыянальных* сем, іерархізаванасць іх структуры ў адпаведнасці са структурай сітуацыі, унутраная патрэба большасці дзеясловаў у канкрэтызацыі іх рэляцыйнага значэння праз іменнае акружэнне, інтэрпрэтацыя дзеяслова ў якасці *сінтаксічна рэлевантнага элемента* – усё гэта дазваляе казаць пра спецыфіку катэгарыяльнай семантыкі дзеяслова і дзеяслоўнай намінацыі.

Літаратура

Абрамов 1966 – Абрамов Б.А. Синтаксические потенции глагола (в сопоставлении с потенциями других частей речи) // Научные доклады высшей школы / Филологические науки. 1966. № 3. С. 34–44.

Апресян 1965 – Апресян Ю.Д. Опыт описания значений глаголов по их синтаксическим признакам (типам уравнения) // Вопр. языкознания. 1965. № 5. С. 51–66.

Апресян 1973 – Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики, 1972. М., 1973. С. 279–325.

Арутюнова 1980 – Арутюнова Н.Д. К проблеме функциональных типов лексического значения // Аспекты семантических исследований. М., 1980. С. 156–249.

Бабенко 1999 – Бабенко Л.Г. Изучение лексики в пространственном измерении (вместо введения) // Русская глагольная лексика: денотативное пространство: Монография / Под ред. Л.Г. Бабенко. Екатеринбург, 1999. С. 7–21.

Бацевич 1992 – Бацевич Ф.С. Функционально-отражательное изучение лексики (на материале русского глагола). Львов, 1992.

Бацевич 1997 – Бацевич Ф.С. Функционально-ономасиологическое исследование глагольной лексики // Бацевич Ф.С., Космеда Т.А. Очерки по функциональной лексикологии. Львов, 1997. С. 6–208.

Важнік 2002 – Важнік С.А. Да праблемы стварэння комплекснай сінтагматычнай класіфікацыі беларускіх і польскіх дзеяслоўных прэдыкатаў // Паланістыка – Полонистика – Polonistyka, 2001: Маладая паланістыка / Рэд. А.К. Кіклевіч, С.А. Важнік. Мінск, 2002. С. 105–125.

Васильев 1971 – Васильев Л.М. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи // Ученые записки Башкирского университета / Очерки по семантике русского глагола. Уфа, 1971. Вып. 43. С. 38–310.

Васильев 1981 – Васильев Л.М. Семантика русского глагола. М., 1981.

Виноградов 1972 – Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. Изд. 2-е. М., 1972.

Гайсина 1982 – Гайсина Р.С. К семантической типологии глаголов русского языка // Семантические классы русских глаголов / Отв. ред. Э.В. Кузнецова. Свердловск, 1982. С. 15–21.

Гак 1972 – Гак В.Г. К проблеме семантической синтагматики // Проблемы структурной лингвистики, 1971. М., 1972. С. 367–395.

Гак 1973 – Гак В.Г. Высказывание и ситуация // Проблемы структурной лингвистики, 1972. М., 1973. С. 349–372.

Гак 1981 – Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. М., 1981.

Дорофеева 1986 – Дорофеева Т.М. Синтаксическая сочетаемость русского глагола. М., 1986.

Змарзер 1996 – Змарзер В. Семантическая характеристика ядерных глаголов в современном польском и русском языках // Исследования по глаголу в славянских языках: Глагольная лексика с точки зрения семантики, словообразования, грамматики / Под ред. В. Змарзер, Е.В. Петрухиной. М., 1996. С. 4–11.

Золотова 1982 – Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 1982.

Золотова 1998 – Золотова Г.А., Онипенко Н.К., Сидорова М.Ю. Коммуникативная грамматика русского языка / Под общ. ред. Г.А. Золотовой. М., 1998.

Кацнельсон 1972 – Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972.

Кубик 1977 – Кубик М. Модели двусоставных глагольных предложений русского языка в сопоставлении с чешским. Praha, 1977.

Кубрякова 1978 – Кубрякова Е.С. Части речи в ономасиологическом освещении. М., 1978.

ЛСГ РГл 1988 – Лексико-семантические группы русских глаголов / Учебный словарь-справочник / Под общ. ред. Т.В. Матвеевой. Свердловск, 1988.

ЛСГ РГл 1989 – Лексико-семантические группы русских глаголов / Под ред. Э.В. Кузнецовой. Иркутск, 1989.

Лещенко 1988 – Лещенко М.И. Виртуальный и актуальный аспекты предложения. Минск, 1988.

Ломов 1994 – Ломов А.М. Типология русского предложения. Воронеж, 1994.

ЛЭС 1990 – Лингвистический энциклопедический словарь / Ред. В.Н. Ярцева. М., 1990.

Мартынов 1982 – Мартынов В.В. Категории языка. Семиологический аспект / Отв. ред. Ю.С. Степанов. М., 1982.

Михайлова 1984 – Михайлова О.А. К вопросу об изучении глаголов с предметными семами // Проблемы глагольной семантики: Сб. науч. тр. Свердловск, 1984. С. 64–71.

Міхневіч 1971 – Міхневіч А.Я. Нататкі аб методыцы вывучэння сінтаксічна рэлевантных уласцівасцей слова // Prace Komisji Słowianoznawstwa. Wrocław etc. 1971. № 23. S. 33–40.

Оравец 1969 – Оравец Я. К вопросу о глагольной интенции и глагольном управлении // Единицы разных уровней грамматического строя языка и их взаимодействие. М., 1969. С. 176–187.

Падучева 1998 – Падучева Е.В. Коммуникативное выделение на уровне синтаксиса и семантики // Семиотика и информатика / Сб. науч. ст. М., 1998. Вып. 36.

Петрухина 2000 – Петрухина Е.В. Аспектуальные категории глагола в русском языке в сопоставлении с чешским, словацким, польским и болгарским языками. М., 2000.

Русская глагольная лексика 1997 – Русская глагольная лексика: пересекаемость парадигм: Памяти Э.В. Кузнецовой / Под ред. Л.Г. Бабенко. Екатеринбург, 1997.

Русская глагольная лексика 1999 – Русская глагольная лексика: денотативное пространство: Монография / Под ред. Л.Г. Бабенко. Екатеринбург, 1999.

Семантические модели 1998 – Семантические модели русских глагольных предложений: Экспериментальный синтаксический словарь: Проспект / Под общ. ред. Л.Г. Бабенко. Екатеринбург, 1998.

Сильницкий 1973 – Сильницкий Г.Г. Семантические типы ситуаций и семантические классы глаголов // Проблемы структурной лингвистики, 1972. М., 1973. С. 373–391.

Сильницкий 1986 – Сильницкий Г.Г. Семантическая структура глагольного значения // Проблемы структурной лингвистики, 1983. М., 1986. С. 3–16.

Степанов 1981 – Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения: Семиологическая грамматика. М., 1981.

ТИСРГ 1999 – Толковый словарь русских глаголов: Идеографическое описание. Английские эквиваленты. Синонимы. Антонимы / Под ред. проф. Л.Г. Бабенко. М., 1999.

Тошович 1998 – Тошович Б. Глагольный категориал. Opole – Graz, 1998.

Уфимцева 1968 – Уфимцева А.А. Слово в лексико-семантической системе языка. М., 1968.

Уфимцева 1974 – Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. М., 1974.

Уфимцева 1980 – Уфимцева А.А. Семантика слова // Аспекты семантических исследований. М., 1980. С. 5–81.

Уфимцева 1986 – Уфимцева А.А. Лексическое значение: Принцип семиологического описания лексики. М., 1986.

Шведова 1973 – Шведова Н.Ю. О соотношении грамматической и семантической структуры предложения // Славянское языкознание: VII Междунар. съезд славистов. Варшава, 21–27 авг. 1973 г. Докл. сов. делегации. М., 1973. С. 458–483.

Шмелев 1976 – Шмелёв Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. М., 1976.

Karolak 1974 – Karolak S. O programie składni wyrażeń predykatywnych w gramatyce języka polskiego // O predykcji / Red. A. Orzechowska, R. Laskowski. Wrocław etc., 1974. S. 7–23.

Karolak 1993 – Karolak S. Walencja (wartościowość syntaktyczna) // Encyklopedia językoznawstwa ogólnego / Pod red. K. Polańskiego. Wrocław etc., 1993. S. 580–581.

М.В. Дабрыян

СІНОНІМЫ Ў ПАЭЗІІ НІЛА ГІЛЕВІЧА

Родная, мілая, любая!
Свет заімгліўся ў журбой...
Непагадзь страшная, лютая
Нас не мінула з табой.

Ніл Гілевіч.

Сінанімічныя сродкі мовы дазваляюць найбольш дакладна і вобразна выразіць думку. Выбар таго ці іншага слова з сінанімічнага рада, той ці іншай сінанімічнай канструкцыі спрыяе найлепшаму вырашэнню пэўных ідэйных і стылістычных задач. Гэта, як ніхто іншы, разумее паэт Ніл Гілевіч, і таму ў вершах, прысвечаных Ніне Іванаўне Гілевіч, як і ўвогуле ва ўсёй паэзіі песняра, сінаніміка багатая і разнастайная, эмацыйная, экспрэсіўная.

Мы спынім увагу на некалькіх сінанімічных радах назоўнікавых сінонімаў. Прыклады ўзяты з кніг “...І плямы на табе няма” (Мн., 2003) і “Выбраныя творы ў двух тамах” (Мн., 1991).

У паэтычных творах Ніла Гілевіча можна вылучыць ключавыя словы **дарога (дарожка), шлях, пуцявіна, сцежка (сцяжынка)**. Гэта сінанімічны рад з дамінантай **дарога** і агульным намінацыйным значэннем ‘паласа зямлі, прызначаная для перамяшчэння’. Але і ў прамым значэнні кожнае слова названага сінанімічнага рада не знаходзіцца ў апазіцыі тоеснасці, а мае сваю адметнасць, актуалізуе пэўную прымету. Так, **даро-га** – ‘прыстасаваная для язды і хадзьбы паласа зямлі, якая злучае асобныя пункты’; **шлях** – ‘шырокая, прыстасаваная для руху транспарту дарога’. Ніл Гілевіч выкарыстоўвае абодва словы, часам у адным чатырохрадкоўі: *Знаю: мне не вяртацца / Гэтым **шляхам** ніколі – / На апошнюю ростань, / На спатканне з былым. / Белай стужкай **дарога** / Раскацілася ў полі, / А на ўзбоччы **дарогі** – / Толькі шызы палын; Гляджу на **шлях**, а мутнаватае вакно – / Ці ты, ці не? – мне не дае прыгледзецца.*

Сцежка – ‘вузкая, пратапаная людзьмі або жывёламі дарожка’: *Здзіўляешся: за што табе я ўдзячны? / За той прасвет у зорках зала-тых! / Што ў цемры лесу нам **дарогу** значыў, / За **сцежку** тую, што ў кустах густых / Зблудзіла раптам, п’яная, няйначай... Памяншальна-*

ласкальнае слова **сцяжынка** ў спалучэнні з такімі эмацыйнаэкспрэсіўнымі словамі, як **месячык, зорачкі, светлячок** надае паэтычнаму радку адценне цеплыні, лірычнасці: *Той цёмны-цёмны вераснёвы вечар! / Ні **месячка**, ні **зорачкі** спагаднай. / Ні **светлячка**, каб хоць крыху падсвечваў / **Сцяжынку** мне ў цямрэчы непрагляднай.*

Аналізуемая вышэй словы ў паэтычных творах Гілевіча ўжываюцца не толькі ў прамым, але і пераносным значэнні – ‘жыццёвы шлях, шлях дзейнасці’, і ў такім выпадку яны таксама ўступаюць у сінанімічныя адносіны.

Дарога (перан.) – ‘накіраванасць, род дзейнасці, жыццёвы шлях’: *Калі вы далоні злучылі навек, / Каб крочыць дарогай адзінаю, – / На шчасце, на згodu, як дар-запавет – / Песню бярыце з сабою! **Шлях** (перан.) – ‘жыццёвы лёс каго-, чаго-небудзь’: *У незнаёмы кут у школу / Настаўнік ехаў малады. / Пачэсны **шлях** абрала сэрца. / О, як даўно гэта было!**

Сцежка (перан.) – ‘кірунак, шлях дзейнасці, развіцця каго-, чаго-небудзь’: *Што нашы **сцежкі** развяло, – / Цяпер гадаць няшмат карысці. / Здаецца так даўно было, – / А ты такая ж, як калісьці. У такім жа значэнні ўжываецца і паэтычнае слова **пуцявіна**. Яно спалучаецца са словам **сцежка** і, стаўшы прыдаткам да яго, узмацняе, паэтызуе нейтральнае слова: *Пашкадую, што пайду ад гэтых / Дарагіх і мілых сэрцу гоней, / Што на **сцежках-пуцявінах** свету / Не націсну ўжо сярпом далоній.**

У словах **дарога, шлях** вылучаецца яшчэ адно значэнне – ‘падарожжа, паход, паездка’: *Далёка ты ад нашай Беларусі, / Зямля сяброў, зямля красы юначай. / Калі – не ведаю – у **шлях** збяруся, / Цябе, свабодны горды край, набачу. Але ўжо ў словах **сцежка, пуцявіна** гэтага значэння няма.*

З разгледжаных прыкладаў відаць, што словы **дарога, шлях, сцежка, пуцявіна** па-рознаму сінанімізуюцца ў залежнасці ад прамых і пераносных значэнняў. У прамым значэнні ўдакладняючая функцыя з’яўляецца асноўнай, і адрозніваюцца сінанімы адзін ад другога пэўнымі семамі. У пераносным значэнні дыферэнцыяльныя прыметы (семы) менш выразныя, больш яскрава праяўляецца магчымасць узаемазамышчэння. Паэт выкарыстоўвае розныя словы для абазначэння рэаліі **дарога** не толькі для таго, каб пазбегнуць таўталогіі, а найперш таму, што ў кожным канкрэтным выпадку падыходзіць менавіта тое адзінае слова, якое найбольш удала перадае адценне агульнага значэння.

Ключавымі словамі ў паэзіі Ніла Гілевіча з’яўляюцца таксама кампаненты сінанімічнага рада **смутак, сум, самота, туга, журба, скруха, ну-**

да (нудота), аб'яднаныя агульным значэннем 'пачуццё суму, душэўнай прыгнечанасці'. **Смута́к** – 'пачуццё суму, маркоты, жалю': ***Смута́к** гонячы прэч, / Веру з новаю сілай: / Хлыне ў сэрца вясна, / **Смута́к** гонячы прэч.*

Слова **сум**, як адзначаецца ў «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы», мнагазначнае. Але адценні ў значэннях слова настолькі тонкія, амаль няўлоўныя. Вялікі майстар слова Ніл Гілевіч не можа іх не адчуваць і, выкарыстоўваючы слова **сум**, перадае нам, чытачам, то 'пачуццё смутку, жалю, душэўнай горычы': *Над белым светам сумавала танга. / І зноў у песеньцы старой / Мне чуўся **сум** апошняга расстання – / Ды не чыйгосьці, а майго з табой;* то 'душэўную трывогу ў спалучэнні са смуткам, маркотай': *А зараз стаю на ўзбярэжжы пад ветрам, / І **сум** нарастае ў душы, як прыліў, – / Па нечым вялікім, прыгожым і светлым, / Што страчана мною – не знаю калі;* то 'пакутлівую маркоту, нуду': *Гэты **сум**, / Што точыць сэрца / Горкасцю нядобрай, / Хай табе не перальцеца / Аніводнай кропляй!*

Эмацыйнасць слову **сум** надае спалучэнне яго са словамі **нарастае ў душы, точыць сэрца горкасцю нядобрай** (метафары) і параўнанне **як прыліў**. Як семантычны наватвор паэта гучыць слова **сум** у спалучэнні з эпітэтам **светлы** – аксюмаран: *Не пакідай мяне, мой **светлы сум**, / З табой мне хораша на адвячорку / Хадзіць і слухаць лесу ціхі шум, / Пакуль суцёмак не запаліць зорку.*

Аб блізкасці значэнняў слоў гэтага сінанімічнага рада сведчыць той факт, што ў ТСМБ адно з гэтых слоў тлумачыцца другім. Напрыклад, **туга** – 'смута́к, маркота, журба'; **скруха** – 'туга, маркота'. З такімі значэннямі ўжыты гэтыя словы і ў паэзіі Ніла Гілевіча: *Я спяшаўся за табой / Сінім золкам, ясным раннем, / Углядаўся ўдаль з **тугою**: / Дзе ж ты, дзе маё каханне?; Гэтай **скрухі** мне ўжо не пазбыцца. / І не трэба, міласна прашу, / На зыходзе дня, пад зараніцай, / Усыпляць мне чарамі душу.* Слова **скруха** ў паэтычным радку спалучаецца са складаным прыметнікам-азначэннем **чорна-чорная**, і гэта ўносіць новае адценне ў значэнне слова, актуалізуючы адну з прымет – 'цяжкі душэўны стан, пакутлівасць': *А ты...і ў **чорна-чорнай скрусе** / Адным трымціш, адным жывеш: / Каб толькі ўчуў-пачуў мой верш, / Як плача сэрца Беларусі.*

Па нашых назіраннях, часцей за іншыя кампаненты гэтага сінанімічнага рада ўжываецца ў паэзіі Ніла Гілевіча паэтычнае слова **журба**, якое абазначае тое ж самае пачуццё, што і слова **сум**, але больш лёгкае і светлае: *І такою шчаслівай / Ubачу цябе – / У хаціне, дзе ты / Знебылася ў **журбе**; Але прашу цябе – ты знай і помні: / Што не паспею я сказаць*

табе, / Даскажуць сонца залатыя промні / У вераснёвай сцішанай **журбе**.

Пачуцці лірычнага героя ў вершы «Родная, мілая, любая!» яскрава перадаюць метафары, у склад якіх уваходзяць амаль усе словы гэтага сінанімічнага рада: свет заімгліўся **журбой**; свет разганяе **журбу**; стыла ў **самоце** душа; вочы праменныя выпіла чорная **скруха-туга**. Ужытыя ў адным вершы сінонімы **самота, скруха, туга, журба** служаць адной мэце – найбольш ярка, выразна і эмацыйна раскрыць унутраны стан чалавека, душэўныя перажыванні, высокі напал пачуццяў.

Іншы раз аналізуюмыя словы ўжываюцца папарна, напрыклад: **смутак-туга, туга-журба, скруха-журба, скруха-туга**. Здвоенае ўжыванне сінонімаў спрыяе ўдакладненню і актуалізацыі прымет у семантыцы слоў, надае экспрэсіўнасць паэтычнаму радку. Словы **нуда** і размоўнае **нудота** маюць адно значэнне – ‘непрыемны душэўны стан, выкліканы немагчымасцю здзейсніць свае надзеі, жаданні; сум, туга’. Ужывае іх паэт з лёгкай іроніяй: *Хто па справе нейкай едзе, / Хто – лячыцца ад нуды, / Хто - пачуўшы быццам недзе / Меней гора і бяды; – О, я намерла б ад нудоты – / Сядзець і чахнуць як банкрутка*.

Выкарыстанне паэтам слоў сінанімічнага рада **смуток, сум, самота, туга, журба, скруха, нуда (нудота)** пацвярджае думку, што Ніл Гілевіч умела, свабодна, непаўторна таленавіта карыстаецца жывым беларускім словам.

Такім чынам, ужыванне сінонімаў – адна з адметных рыс паэзіі Ніла Гілевіча. Паэт выяўляе ўменне выбраць тое сінанімічнае слова, якое дазваляе ўсебакова і ярка паказаць ці ахаарактарызаваць рэаліі жыцця, падкрэсліць іх асаблівасці. У вершах, прысвечаных сябру, дарадчыцы, каханай – Ніне Іванаўне, столькі душэўнай цеплыні, трапяткой узвышанасці пачуццяў і разам з тым занепакоенасці, трывогі, болю. І перадаць гэтыя тонкія нюансы душы, унутраны стан лірычнага героя дапамагаюць сінонімы, безумоўна, у сукупнасці з разнастайнымі моўна-выяўленчымі сродкамі.

Т.Л. Дзергачова

**ФОНАСТЫЛІСТЫЧНЫ АНАЛІЗ
ВУСНАГА ЗАБАЎЛЯЛЬНАГА МАЎЛЕННЯ
(НА МАТЭРЫЯЛЕ АЎДЫЁЗАПІСАЎ РАДЫЁПЕРАДАЧЫ
“ВАКОЛ ГАДЗІННІКА”)**

У сучаснай лінгвістыцы адным з найбольш складаных і актуальных з’яўляецца пытанне аб функцыянаванні фонастылістычных адзінак (фонастылем) і вылучэнні на іх аснове фонастыляў вуснага маўлення і іх

падстыляў. Даследаванне іх камунікатыўнай прыроды патрабуе не толькі апісання спосабаў ужывання і артыкуляцыйна-акустычных уласцівасцей асобных гукаў і складоў, але і разгляду таго, як гэтыя адзінкі выступаюць у рэальным маўленні. Паводле Н.І. Партновой, “перанос акцэнта ў вызначэнні мовы як “сродку зносін” прымушае па-новаму ўбачыць цэлы шэраг фактаў, сапраўдная інтэрпрэтацыя якіх робіцца магчымай толькі з улікам пазалінгвістычных умоў камунікацыі” [5, с. 5].

Вылучэнне фонастыляў і іх падстыляў адбываецца на падставе аналізу функцыянавання трох тыпаў фонастылем у розных жанрах маўлення: урачыстым, інфармацыйным, рэкламным, забаўляльным, навуковым, канфесійным, сацыяльна-побытавым, гратуляцыйным, этыкетна-педагагічным і папулярна-асветніцкім. Фонастылістычныя адзінкі і іх дыферэнцыяльныя прыкметы характарызуюцца ўзаемасувяззю і ўзаемазалежнасцю.

Прагназаванне накіраванасці і вынікаў змен у мове абавіраецца на статыстычныя дадзеныя, на што звярталі ўвагу беларускія даследчыкі Л.Ц. Выгонная, В.І. Шчарбакова, А.В. Чэусаў, А.І. Падлужны, І.Р. Бурлыка, Г.В. Лосік [3, 4, 6]. Намі былі прааналізаваны дыферэнцыяльныя прыкметы вымаўленчай, камунікатыўнай і вылучальнай фонастылемы: тэмп маўлення, асаблівасці сінтагматычнага падзелу, асаблівасці паўзацыі, частата асноўнага тону (ЧАТ), гучнасць маўлення, яго якасць, ноты маўлення, на якія падзяляецца танічны гукарад, колькасць гукаў, вымаўленых за секунду; інтанацыйныя пікі ўздыму і спаду, колькасць сэмплаў (сінтэзаваных адзінак вуснага маўлення), якія фіксуюць гэтыя пікі; максімальная і мінімальная гучнасць маўлення, працягласць найдаўжэйшай і найкарацейшай фразы. Усе назіранні над частотнымі кампанентамі гука былі праведзены пры дапамозе сістэм камп’ютэрнага аналізу вуснага маўлення “Sonic Foundry Sound Forge 4.5a”, “Sonic Foundry Sound Forge 6.0” і “Cool Edit 2000”.

Вынікі даследавання засведчылі, што асноўнай дыферэнцыяльнай прыкметай фонастылістычнай адзінкі з’яўляецца хуткасць маўлення, ад якой залежаць іншыя прыкметы вымаўленчай, камунікатыўнай і вылучальнай фонастылемы. Павелічэнне тэмпу ў розных жанрах маўлення па-рознаму ўплывае на аналізаваныя характарыстыкі маўлення.

Тэмп уплывае на такія характарыстыкі маўлення, як ЧАТ, гучнасць, ноты маўлення, сінтагматычны падзел, інтанацыйны малюнак, а таксама якасць вымаўлення. Таму пры вылучэнні фонастыляў мы лічым патрэбным прытрымлівацца класіфікацыі, прапанаванай Л.Л. Буланіным. Даследчык вылучыў на аснове тэмпу маўлення наступныя стылі: поўны, нейтральны і гутарковы [2].

Хуткасць маўлення непасрэдным чынам уплывае на названыя фонастылі. Пры даследаванні тэмпу рускага маўлення Б.А. Бенядзіктаў размяркоўвае тэмп наступным чынам: “...у межах 75 (нізкі тэмп) – 100 (сярэдні) – 130 (высокі тэмп) слоў/мін.” [1, с. 6–7].

Мы вылучаем наступныя тэмпы маўлення: запаволены (78–88 слоў/мін.), сярэдні (99–116 слоў/мін.), паскораны (116–133 словы/мін.), хуткі (139–166 слоў/мін.). Пры гэтым улічваецца не толькі хуткасць і якасць маўлення, але і ступень яго афіцыйнасці, падрыхтаванасці, эмацыянальнасці моўцы, фонастылістычныя варыянты на ўзроўні фанетычнага слова і сінтагмы, а таксама адпаведнасць маўлення нормам сучаснай беларускай мовы.

Забаўляльнае маўленне характарызуецца спантаннасцю, адсутнасцю загадзя падрыхтаванага пісьмовага тэксту, наяўнасцю элементаў гутарковага маўлення. Пры аналізе забаўляльнага маўлення ўвага звярталася на разгорнутыя рэплікі дыялогаў вядучых радыёперадачы “Вакол гадзінніка”, якія гучаць не менш за 20 секунд.

У названым тыпе маўлення сярэдняя колькасць паўз за мінуту складае 39, у той час як у інфармацыйным маўленні яна дасягае 45, а ў рэкламным – 46. Колькасць паўз у інфармацыйным і рэкламным маўленні з’яўляецца значна большай, паколькі моўцы імкнуцца акцэнтаваць увагу слухачоў на пэўнай інфармацыі, вылучаючы яе большым уздымам тону і паўзамі.

У забаўляльным маўленні некаторыя словы лагічна акцэнтуюцца, перад імі ўзнікаюць кароткія паўзы, аднак у параўнанні з іншымі жанрамі маўлення (інфармацыйным, рэкламным) такія выпадкі не з’яўляюцца рэгулярнымі: 1) *Сяргей Макарэй / і Алег Карабец // у цік-так шо“ў / “Вако“л / гадзі“ннака”*. //; 2) *Не кажы слова / “нядзе“ля”*, / на календары ўсё роўна / будны дзень, // тым больш – / аўто“рак. /; 3) *І ранішняя забаўлянка “Вакол гадзінніка” / абавязкова вам у гэтым / дапамо“жа*. //; 4) *Мы павінны гаварыць / пра сур’ё“знае, / але гаварыць / не“сур’ё“зна*. /; 5) *Націск трэба ставіць / на другі“м складзе: / Набе“ль*. /; 6) *А ці ёсць такая / фі“рменная гісторыя / ад Аляксандра Кашперава? /*.

У забаўляльным маўленні пераважаюць кароткія граматычныя паўзы, якія ўжываюцца не толькі перад словамі з лагічным націскам, але і перад словамі лагічна неакцэнтаванымі як у сярэдзіне, так і ў канцы фразы: 1) *Ага, / цудоўна. / Значыць, вас / надвор’е задавальняе. / Настрой, / я так чую па голасе, / цудоўны і / планаў, / мабыць, “громадзь”, / як сказаў класік. /; 2) Напрыклад, / Марыя Складоўская-Кюры / першы раз атрымала прэмію як фізік, / а потым / як / хі“мік. /; 3) Таму што, /*

мабыць, / вакол гадзінніка бегаюць, / асабліва зранку. /; 4) Ну што ж, / мы развітваемся з вамі да / раніцы – / да 8 гадзін і 5 хвілін. /.

Вельмі рэдка ў забаўляльным маўленні сустракаюцца сярэднія па працягласці паўзы, што звязана найперш з непадрыхтаванасцю маўлення і з узнікненнем паўз хезітацыі, калі моўцы “падбіраюць” патрэбныя словы: 1) На заканчэнне / Аляксандр Барысавіч / засмяецца сваім фірменным голасам. //; 2) Дарэчы, / тэатр кінаакцёра, // вось ён асаблівы? /; 3) Згодна з легендай, / яго пасія, / дама сэрца, / так бы мовіць, / закахалася не ў яго”, // не ў ге“нія інжынернай думкі, / уладальніка 355 патэ“нтаў на розныя там вынаходствы, // а ў матэма“тыка. //; 4) Мне здаецца, што тут / лідзіруюць мужчыны. //.

У некаторых выпадках у маўленні назіраюцца граматычныя нерэальныя паўзы, што можна растлумачыць хуткім тэмпам: 1) Ну, / будзем лічыць, ∞ што адчуваю. /; 2) І менавіта таму” / першыя нобелеўскія лаўрэаты з’явіліся / толькі ў 1901 годзе, / крыху больш за сто гадоў / таму. ∞ Вось так доўга чака“лі. /; 3) А як яго завуць, ∞ адкажуць нашыя слухачы. /.

Найчасцей паўзацыя адпавядае сінтаксічнаму члянэнню фраз: 1) Вось так / несур’ёзна пра сур’ёзны расклад дня / Пятра Сяргеевіча Хо“дзькі – / дырэктара нацыянальнага музея гісторыі і культуры Беларусі, / мы паспрабавалі расказаць. /; 2) А ведаеце, / шаноўны, / калі ўжо каза“ць пра несур’ё“знае, / пра жарты, / дык самы лепшы жарт той, / які адбыўся не з табой. /; 3) Я чуў, / што адзін ірландскі пісьменнік, / які атрымаў узнагароду, / даведаўся пра гэта / ледзь не праз тыдзень. /; 4) Яны знаёмяцца з тым, / каго ўбачаць увечары. /; 5) Ой, / Сяргей Віктаравіч, / мы не спыталі, / як дзень прайшоў! /.

Неафіцыйнасць маўлення праяўляецца пры пастаноўцы паўз у нехарактэрных пазіцыях: 1) Пётр Сяргеевіч, / а скажыце, калі ласка, / а чаму ў вас нарада па / выніках тыдня праводзіцца ў аўторак, / а не ў панядзелак? /; 2) Таму лепш будзем з / вамі прытрымлівацца прывычнага націску. /; 3) Гэта вы, мабыць, пра / лаўрэатаў прэміі / кажаце. /; 4) Дзякуй вам, Рыта, за / ваш званок і / за правільны адказ. /; 5) А гэтага не атры“млівалася, таму што / сітуацыя была ну настолькі камічная. /.

Аб размоўным характары маўлення сведчыць і празмернае выкарыстанне паўз: 1) Мы жадаем, / каб ваш дзень / склаўся / ну добра. //; 2) Тым больш гэта ўжо, / калі / працоўны дзень скончыўся. /; 3) Ну што ж, / гадзіннік / вельмі сур’ёзна / падказвае нам, / што / пара / развітвання. /; 4) Чакаем слухачоў у 18.40 і саступаем месца праграме, / якая расказвае пра сур’ё“знае / і / даволі / сур’ёзна. /; 5) Дарэчы, вось / вы сёння / дубліравалі /...

Акрамя названых асаблівасцей паўзацыі, забавляльнае маўленне мае некаторыя іншыя характарыстыкі, звязаныя з неафіцыйнасцю маўлення, яго спантаннасцю. Да іх адносяцца:

1) наяўнасць паўз хезітацыі: 1) *Гэта вас турбуе / э-э-э / праграма / “Вакол гадзінніка”.* /; 2) *Я чуў, / э-э-э / што адзін ірландскі пісьменнік...*; 3) *...пазваніце нам, калі ласка, / па тэлефоне: дзвесце / э-э-э / 2-395-845.* /; 4) *Ну не лічачы там / м-м-м / іншыя студыі.* /; 5) *м-м-м / а калі сур’ёзна?* /;

2) залішняя працягласць галосных гукаў у самастойных і службовых словах без лагічнай акцэнтацыі: 1) *Не кажы сл[о’:]ва / “нядзеля” /...;* 2) *[в’э’:]чна другі, / як казалі бы спартсмены.* /; 3) *Н[у:] як жа?* /; 4) *...[і:] адчуваюць сябе таксама сур’ёзнымі / людзьмі.* /; 5) *...і пл[а’:]наў, / мабыць, “громадзьё” /...;* 6) *[о:], / планаў вельмі шмат.* /; 7) *...[а:] / скажыце, калі ласка /...;* 8) *Я не ведаю, як гэта ск[а:]з[а’:]ць.* /; 9) *Вось зараз, / [у:] красавіку, будзе 2 такія выстаўкі.* /;

3) частыя паўторы слоў і выразаў: 1) *Дык вось, / дык вось, / дык вось.* /; 2) *Лаўрэатам уручаюць, / уручаюць залаты медаль, / дыплом.* /; 3) *Я, / я думаю, / што ім няма калі здзіўляцца /...;* 4) *Хатняя жывёліна, / хатняя, да, / хатняя.* /; 5) *А, / дык гэта вы, / гэта вы?* /; 6) *Забыліся, / забыліся!* /; 7) *Так, Аляксандр Барысавіч, / шмат, / шмат прац у вас было ў кіно, / прац у тэатры /...;*

4) выкарыстанне вусна-размоўнай лексікі: 1) *Яны ўсе, відаць, / думалі, / што Нобель з глузду з’ехаў.* /; 2) *Іду ў заклад, / што на гэтым медалі Нобель так хітра ўсміхаецца.* /; 3) *Можжа, ён / і сапраўды таго? / Як гэта больш далікатна сказаць? / З’ехаў з глузду?* /; 4) *Даражэнькі вы мой, / ну я так зразумеў, / што чалавек з ранку да вечара дубліраваў?* /; 5) *Усё чалавецтва яго ацаніла – / будзь здароў!* /;

5) пабочныя канструкцыі: 1) *І тым не менш, / другое месца – таксама ганаровае, / а значыць, / давайце паставімся да сённяшняга дня / сур’ёзна.* /; 2) *Але, / шчыра кажучы, / Набе’леўская прэмія – / ну не гучыць!* /; 3) *Мабыць, / уяўляе сваю радню / пад час абвяшчэння тэстамэ’нта.* /; 4) *Згодна з легендай, / яго пасія, / дама сэрца, / так бы мовіць, / закахалася не ў яго...*; 5) *Вось, / можа быць, / воўк усё ж такі?* /; 6) *Кажуць, / воўка ногі кормяць.* /; 7) *Адпачываў, ведаеце, / у Грэцыі.* /;

6) устаўныя канструкцыі: 1) *А вось родныя Нобеля / пасля абвяшчэння апошняй волі геніяльнага Альфрэда Бернхарда / (які памёр, дарэчы, у 1896 годзе) / у Швецыі ўзняўся грандыёзны скандал.* /; 2) *Аказваецца, у шэраг дысцыплін і адпаведна навукоўцаў, / якія павінны быць / прэміраваныя, / Нобель / не ўключыў / (што б вы думалі?) / матэматыку, / ну і матэматыкаў / адпаведна.* /; 3) *Ну і тады ў якасці рэкламы /*

(я думаю, што творчы працэс тэатральны можна прарэкламаваць): / што ў гэтым сезоне / можна ад вас яшчэ чакаць? /; 4) Аляксандр Барысавіч, / а вы будзеце яшчэ больш радыя, / калі я вам паведамлю, / што / вось за некалькі гадзін / да нашай вячэрняй сустрэчы / нам / патэлефанавала слухачка / (якая, канешне, пачула вас раніцай) і сказала, што / Аляксандр Кашпераў – гэта мой, ну / самы любімы акцёр. /;

7) далучальныя канструкцыі: 1) Дык як жа вы збіраецеся сур'ёзна / ставіцца да / аўторка, / ды і яшчэ / дапамагаць у гэтым слухачам? /; 2) А мы замяшчаем гэты гадзіннік, / таму што і скажам колькі часу, / ну і яшчэ раскажам пра нашых герояў, / паразмаўляем з імі. /; 3) Ну 8 гадзін, / ужо ж даўно пара прачнуцца, тым больш што сонейка такое. /;

8) плеаназія – збыткоўнасць моўных сродкаў пры выражэнні дзейні-ка: 1) ...сённяшні конкурс – / ён больш складаны...; 2) ...вось у музеі час – ён як бы / закансерваваны. /; 3) Дарэчы, тэатр кінаакцёра, // вось ён – асаблівы? /; 4) Вашыя ролі ў гэтым тэатры – / яны сапраўды цікавыя, / яны / яскравыя? /; 5) Акцёр Аляксандр Кашпераў – / ён можа сам сябе назваць / камедыйным акцёрам? //;

9) частае ўжыванне часціц (сцвярджалых, пыталых, пабуджалых, указальных) і эмацыянальных выклічнікаў: 1) Ай-я-яй, калега, / ай-я-яй! /; 2) Ой, / ну столькі многа! /; 3) Ага, / даўно! /; 4) Ну як жа? /; 5) Угу. /; 6) Мы жадаем, / каб ваш дзень / склаўся / ну добра. //; 7) Ну, і што там з завяшчаннем далей? /; 8) Анекдот? / Ну-ну, давайце-давайце! /; 9) ...я вам паведамлю, / што / вось за некалькі гадзін / да нашай вячэрняй сустрэчы /...; 10) Ну, але вось на прасторах былога Савецкага Саюза таксама / адбыліся гэтыя змены. /;

10) перапыненне маўлення, што звязана з яго перарываннем іншым суразмоўцам або са з'яўленнем іншай думкі: 1) – Алег Сцяпанавіч, / мне здаецца, сваіх герояў павінны ведаць... – Так-так-так. /; 2) У яго такі непаўторны голас і / нешта там такое пра папугаяў, / што вы... – Ёсць-ёсць-ёсць. /; 3) Розныя сітуацыі проста бываюць у жыцці і, / калі гаварыць пра сітуацыі... А ў вас былі такія сітуацыі.../; 4) Дарэчы, вось / вы сёння / дубліравалі... Ой, / Сяргей Віктаравіч, / мы не спыталі, / як дзень прайшоў! /;

11) полісіндэтан – празмернае выкарыстанне злучнікаў: 1) Пётр Сяргеевіч, / а скажыце, калі ласка, / а чаму ў вас нарада па / выніках тыдня праводзіцца ў аўторак, / а не ў панядзелак? /; 2) Ну, а вось тое, што / так шмат працы: / і тэатр кінаакцёра, / і / тэлебачанне, / і радыё, / і кіно. /;

12) скандзіраванне – вымаўленне слоў па складах, што падкрэслівае іх значнасць. Вельмі часта скандзіраванне супадае з лагічнай акцэнтую-

цыйяй слоў, што яшчэ больш узмацняе семантыку такіх слоў: 1) ...вось у музеі час ён як бы / за-кан-сер-ва-ва-ны. /; 2) У Швецыі ўзняўся гран-ды-ё"з-ны скандал. /; 3) Радня Нобеля не ўмаг-ла" змірыцца з тым, што страціла / такую спадчыну.../; 4) Націск трэба ставіць / на другі"м складзе: / На-бе'ль. /; 5) Несур'ёзна пра сур'ёзнае, / менавіта пра вя-лі-ка-га жартаўніка / Альфрэда / Бернхарда Нобеля, / чый грандыёзны жарт / навесяліў імат народу / і весяліць / да-гэ-туль. /;

13) адсутнасць дапасавання слоў у родзе і склоне: Можжа яны / вечныя людзі, / калі знаходзяцца вось у такім / пазачасовай прасторы ў такой? /;

14) ужыванне варварызма: Адным словам, / шэрыя ля фам. /;

15) уплыў рускай мовы: канешне – кане'шн[а], сур'ёзны – [с'эрг'о'зны, гэта – [э'та], будуць – бу'ду[т], з Фаніпаля – [із] Фа'ніпаля, рانیцай – [у'трам], у мяне – у [м'э'н'а'], вось – [в'от], недзе – [уд'э'ўта],

16) парушэнні літаратурных норм (стылістычных, лексічных, граматычных) у маўленні: 1) А я яшчэ ўдакладніў бы: / усё чалавецтва / хутчэй ацэніць твой жарт, / чым розныя там / асобныя, / розныя там / родныя. /; 2) ...уладальніка 355 патэнтаў на розныя там вынаходствы...; 3) Цікава, / як жанчыны-лаўрэаты ўспрымаюць вестку / пра сваё / нобелеўскае лаўрэатства? / Ну, што ў іх адбываецца? /; 4) Яны / працуюць над новымі вынаходствамі, / якія ашчаслівяць нас. /; 5) Сяргей Віктаравіч, / трэба наладзіць увагуле такую / паслугу, каб адпускарлі са школы вучняў, я не ведаю, / ну, / імем краіны, / як кажуць. /; 6) Гэта па казках Остэра. // Памятаеце, / 33 папугаі, да-да, гэта ўсё там. / Бабушка што-та ўдава'. /; 7) Дык вось, / самы папугаісты папугай. /; 8) Ну воўк, / а сабака што ёсць воўк гэта. /; 9) Сабака – акультураны воўк. / Толькі сабака больш культурная. /; 10) Калі мова, / калі мова нараджае жарганізмы, / значыць, яна жывая. /; 11) Вы як што, / як кінаакцёры, / выкінутыя на бераг / бурай? /; 12) А / ў вас былі такія сітуацыі, калі, / ну трэба было вытрымліваць сур'ёз, / увагуле, / бывае складана, мабыць, вытрымаць сур'ёз. /; 13) Ён, мне здаецца, / ён можжа, / як кажуць, / ну гэта мы запытаем у другіх тэатраў, / другіх акцёраў. /;

17) смех у эфіры, што недапушчальна ў інфармацыйным, урачыстым і некаторых іншых тыпах вуснага маўлення.

Прааналізаваныя аўдыятрэкі некалькіх эфіраў радыёперадачы “Вакол гадзінніка” сведчаць, што вядучыя вымаўляюць 4,41 гука за секунду пры гучнасці, якая адпавядае ночце маўлення F2. Невялікія разыходжанні паміж моўцамі назіраюцца ў тэмпе маўлення, колькасці паўз, сярэдняй,

мінімальнай і максімальнай гучнасці, а таксама ў ЧАТ. Гэта інфармацыя падаецца ў табл. № 1.

Табліца № 1: Статыстычныя характарыстыкі забяўляльнага маўлення

Нумар перадачы	Сярэдняя колькасць паўз	Хуткасць маўлення, слоў/мін.	Гучнасць маўлення, Дб			ЧАТ, Гц
			сярэдняя	мінімальная	максімальная	
1	47	123	89,82	81,16	98,48	86
2	31	129	90,52	83,01	98,03	84

Як бачна з табліцы № 1, з павелічэннем хуткасці маўлення колькасць паўз скарачаецца, памяншаецца ЧАТ і максімальная гучнасць маўлення пры нязменнай колькасці вымаўленых гукаў за секунду (4,41) і ноце маўлення (F_2).

Аналіз інтанацыйных асаблівасцей сведчыць, што пры тэмпе маўлення ў 123 словы за мінуту назіраецца большая варыяцыйнасць рухаў тону, што адлюстравана ў табл. № 2.

Табліца № 2: Залежнасць пікаў уздыму і спаду ад хуткасці маўлення ў забяўляльным маўленні

Хуткасць маўлення, слоў/мін.	Пікі ўздыму			Пікі спаду		
	агульная колькасць	найбольш значныя	астатнія	агульная колькасць	найбольш значныя	астатнія
123	9	1 (28000 сэмплаў)	8 (0,5000-13000 сэмплаў)	8	2 (-32000 сэмплаў)	6 (-3000 – -8000 сэмплаў)
129	9	2 (28000-30000 сэмплаў)	7 (4000-18000 сэмплаў)	6	3 (-5000 – -8000 сэмплаў)	3 (-0,5000 – -3000 сэмплаў)

Рэалізацыю фонастылем забяўляльнага маўлення можна адлюстраваць наступным чынам (гл. табл. №№ 3, 4, 5).

Табліца № 3: Вымаўленчыя фонастылемы забяўляльнага маўлення

Вымаўленчыя фонастылемы							
Сярэдняя колькасць паўз за мінуту	Даўжыня паўз	ЧАТ, Гц	Сярэдняя гучнасць, Дб	Ноты маўлення	Хуткасць маўлення, слоў/мін.	Колькасць гукаў за секунду	Прычыны адхілення ад норм сучаснага беларускага вымаўлення
39	перавага кароткіх рэальных граматычных паўз	85	90,17	F_2	126	4,41	уплыў рускай мовы, ужыванне вусна-размоўнай лексікі

Табліца № 4: Камунікатыўныя фонастылемы забяўляльнага маўлення

Камунікатыўныя фонастылемы

Колькасць пікаў уздыму	Колькасць пікаў спаду
9 (пры хуткасці маўлення ў 123 і 129 слоў)	6 (пры хуткасці маўлення ў 129 слоў) 8 (пры хуткасці маўлення ў 123 словы)

Табліца № 5: Вылучальныя фонастылемы забавляльнага маўлення

Вылучальныя фонастылемы					
Мінімальная гучнасць, Дб	Максімальная гучнасць, Дб	Розніца, Дб	Працягласць самай доўгай фразы, сек.	Працягласць самай кароткай фразы, сек.	Розніца, сек.
82,09	98,26	16,17	32,27	6,14	13,51

Забавляльнае маўленне знаходзіцца на мяжы паміж нейтральным і гутарковым фонастылемі. Але паводле сваіх маўленчых характарыстык і асаблівасцей яно стаіць бліжэй да папулярна-асветніцкага і гратуляцыйнага маўлення. Таму забавляльны падстыль можа ўваходзіць у гутарковы фонастыль.

Літаратура

1. *Бенедиктов Б.А.* Общие и темпоральные особенности устного перевода и владения языками. Автореф. дисс. ... д-ра психологич. наук. – Ленинград: ротاپринт Минского гос. пед. ин-та ин. яз., 1972.
2. *Буланін Л.Л.* Фонетика современного русского языка. М.: Высшая школа, 1970.
3. *Выгонная Л.Т., Щербакова О.И.* Фонетические системы русского и белорусского языков в свете информационно-статистического анализа // Язык и социум: Материалы III Международной научной конференции. Минск, 4–5 декабря 1998 года. Мн.: БГУ, 2000. С. 112–116.
4. *Выгонная Л.Т., Щербакова О.И., Чеусов А.В.* Статистические характеристики белорусского художественно-публицистического текста (фонемы) // Весці НАН Беларусі. 2002. № 2. С. 6–9.
5. *Портнова Н.И.* Фоностистика французского языка: Учеб. пособие для ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высшая школа, 1986.
6. *Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І.Р. Бурлыка, Л.Ц. Выгонная, Г.В. Лосік і інш. / Пад. рэд. А.І. Падлужнага. Мн.: Навука і тэхніка, 1989.*

З.А. Зяневіч

МАРФЕМНАЯ БУДОВА СЛОВА: СУПЯРЭЧНАСЦІ, СКЛАДАНАСЦІ

Вывучэнне марфемнага складу слова мае надзвычай важнае значэнне ў авалоданні мовай. Як вядома, кожнае слова з боку сваёй будовы з'яўляецца цэласным адзінствам, хоць структура слоў можа быць рознай. Адны словы маюць простую структуру: іх аснова супадае з коранем, да якога далучаецца канчатак, неабходны для выражэння яго сувязей з іншымі словамі ў сказе, а таксама для афармлення яго граматычных уласцівасцей як часціны мовы (*лес, лес-ам; вясн-а, вясн-е*). Большасць жа слоў беларускай мовы, акрамя кораня і канчатка, у сваім складзе маюць

яшчэ прыстаўкі, суфіксы, постфіксы, якія звязваюцца ў адно цэлае – вытворнае слова (*лес-ав-ік, уз-лес-ак, вясн-ян-к-а, прад-весн-е* і інш.).

Значымыя часткі слова, або марфемы, іх значэнне, віды, будова, заканамернасці спалучэння іх у слове (у словаформе) – усё гэта з'яўляецца аб'ектам вывучэння самастойнага раздзела мовазнаўства – марфемікі (ад тэрміна “**марфема**”).

Марфеміка цесна звязана ў першую чаргу са словаўтварэннем – раздзелам навукі аб мове, які вывучае яе словаўтваральны лад. Звязвае гэтыя раздзелы слова, таму што марфемы рэальна існуюць толькі ў складзе слова, вычляняюцца са слоў, а новыя словы ўтвараюцца на базе слоў і марфем, якія ўжо існуюць у мове. Таму толькі вывучыўшы марфемы, іх значэнні, магчымасці спалучальнасці і функцыянавання, можна паспяхова займацца словаўтварэннем. І наадварот, толькі ведаючы законы словаўтварэння, можна правільна вызначыць марфемны склад слова, расчляніць яго на марфемы.

Вывучэнне марфемнага складу слова і законаў словаўтварэння цесна звязана з лексікалогіяй і марфалогіяй, паколькі новыя словы, утвораныя па законах словаўтварэння на базе ўжо існуючых марфем, папаўняюць лексічны склад мовы і становяцца аб'ектам вывучэння лексікалогіі. Разам з тым яны ўключаюцца ў пэўныя лексіка-граматычныя разрады слоў і афармляюцца па законах марфалогіі як часціны мовы. Напрыклад, суфіксы **-чык/-шчык, -(н)-ік** утвараюць назвы асоб мужчынскага полу (*газет-чык, барабан-шчык, настаў-нік*) – назоўнікі мужчынскага роду; суфіксы **-ат-, -лів-** – прыметнікі (*барад-ат-ы, шчарб-ат-ы, давер-лів-ы, паспеш-лів-ы* і інш.).

Неабходна адзначыць таксама сувязь марфемікі і словаўтварэння з фанетыкай і фаналогіяй, якая праяўляецца ў тым, што кожная марфема складаецца з фанем. А пры словаўтварэнні і формаўтварэнні спалучальнасць марфем абапіраецца на фанетычныя законы асіміляцыі, сцяжэння, чаргавання гукаў і інш. (*рыбак* + **-ск (-і)** = *рыбацкі*, *беларус* + **-ск (-і)** = *беларускі*, *малад-ы* + *ейш (-ы)* = *маладзейшы*).

Нарэшце без ведаў па марфеміцы і словаўтварэнні немагчыма паспяхова авалодаць арфаграфіяй, паколькі адным з прынцыпаў беларускай арфаграфіі з'яўляецца марфалагічны, у адпаведнасці з якім многія марфемы пішуцца заўсёды аднолькава, незалежна ад вымаўлення (*бяроза* – *бярозка* – на *бярозе*; *падказаць* – *падагульніць*; *абкапаць* – *абмыць* і інш.).

Каб правільна напісаць зычную ў корані ці прыстаўцы або суфіксе, трэба правільна вылучыць гэтыя часткі слова і адпаведна правілам

арфаграфіі перадаць іх на пісьме. Вось чаму вывучэнню марфемнага складу слова неабходна ўдзяляць асобую ўвагу.

Аднак часта пры члянэнні слоў на марфемы сустракаюцца пэўныя цяжкасці, выкліканыя рознымі прычынамі. У адным артыкуле немагчыма разгледзець усе складаныя выпадкі марфемнага члянэння слоў. Таму мы спынімся толькі на некаторых.

Члянэнне слоў на марфемы, як вядома, пачынаецца з выдзялення асновы і канчатка. Каб выдзеліць канчатак, неабходна вызначыць, зменная ці нязменная часціна мовы. Таму што ў нязменных часцінах мовы няма і не можа быць канчатка (*весела, добра, злева, стоячы, па-зімняму*). У зменных часцінах мовы выдзяляецца канчатак, а ўсё астатняе – аснова. Такі падыход да выдзялення асновы мы знаходзім у навуковай і метадычнай літаратуры па беларускай і рускай мове. Так, напрыклад, у акадэмічнай “Беларускай граматыцы” (1985) сцвярджаецца: “Аснова – гэта частка слова без флексіі (канчатка)...” [1, с. 215].

“Аснова слова – частка слова без канчатка, якая з’яўляецца носбітам яго лексічнага значэння: сцян-а, прачыта-ць, няс-уць, акіян-ск-ія, тутэйш-ы” [4, с. 26].

“Як вядома, аснова ў слове – гэта тая яго частка, якая застаецца, калі адняць канчатак: дач-а, дачн-ы і г.д.” [5, с. 9].

У М.М. Шанскага знаходзім: “...суфікс (якім бы ён ні быў!) калі гэта сапраўды суфікс, уваходзіць у аснову дадзенага слова, выступае ён у ім як словаўтваральны ці формаўтваральны. Не ўваходзіць у аснову толькі словазменны афікс, г.зн. канчатак” [6, с. 6].

Падзел невытворнага слова тыпу *вада, поле, нага, рука* на аснову і канчатак не выклікае ніякіх цяжкасцей. Аднак марфемны аналіз слова часам выклікае цяжкасці, звязаныя з рознымі падыходамі да вырашэння пытанняў марфемнай структуры слова ў навуковай і метадычнай літаратуры. Так, напрыклад, у інфінітыве **-ць, -ці, -чы** некаторыя лінгвісты лічаць формаўтваральнымі суфіксамі, іншыя – канчаткамі. Разнабой існуе і пры марфемным падзеле формаў дзеясловаў загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Прааналізаваўшы розныя навуковыя і метадычныя крыніцы, З.І. Бадзевіч прыходзіць да пераканаўчай высновы: “Такім чынам, інфінітыўныя фарманты **-ць, -ці, -чы** маюць большае падабенства з суфіксамі, чым з канчаткамі, а таму цалкам адпавядаюць тэрміналагічнай дэфініцыі – формаўтваральныя суфіксы (утвараюць адну з граматычных формаў дзеяслова)” [2, с. 34].

“...Марфемная структура дзеясловаў загаднага ладу 2-ой асобы адзіночнага ліку змяшчае суфіксы **-і, -ы** або нулявы суфікс, якія выражаюць лексічнае значэнне загаду, пабуджэння да дзеяння, і

значэнне ліку выражаецца нулявым канчаткам; а ў 2-ой асобе множнага ліку тая самая марфемная структура «загаднасці» ўскладняецца канчаткам **-це**, які выражае значэнне множнага ліку: *вядз-і Ø – вядз-і-це, вяж-ы Ø – вяж-ы-це, рэж Ø Ø – рэж- Ø-це*” [2, с. 35].

Цяжкасці ўзнікаюць пры марфемным члянэнні тых слоў, у якіх на стыку асновы і канчатка, кораня і суфікса знаходзіцца гук [j]. Як вядома, у беларускай мове, як і ў рускай, гук [j] можа на пісьме перадавацца літарай **й** (*майстар, май, мой, бой, станцый*) і так званымі ётавымі галоснымі літарамі **е, ё, ю, я, і** ў наступных пазіцыях:

- 1) у пачатку слова (*ехаць, яблык, ёсць, юшка, іскра*);
- 2) пасля галосных (*абітурыент, маёмасць, тваю, твая, у баі, краіна*);
- 3) пасля апострафа і раздзяляльнага **ь** (*пад'езд, пад'ём, парцьеры, Сібір'ю, сям'я, аб'інець*);
- 4) пасля **ў** (*салаўём, салаўя, салаўю, салаўі*).

У сувязі з гэтым словы тыпу *станцыя, мая, слухаю* падзяляюцца на аснову і канчатак наступным чынам: *станцый-а, май-а, слухай-у*. У словах тыпу *сям'я, салаўю, б'ю* аснова заканчваецца на зычны гук [j]: *сям'й-а, салаўй-і, б'й-у, назірай-уць*.

У беларускай мове ў назоўніках ніякага роду, утвораных ад дзеясловаў (*ламаць – лам'ё, адмовіць – адмоўе, атрэпваць – атрэп'е, зімаваць – зімоўе*), ад прыметнікаў (*нечарназёмны – нечарназем'е, нізавы – нізоўе, верхавы – вярхоўе*), ад назоўнікаў (*пяро – пер'е, звер – звяр'ё, куст – кустоўе, купы – куп'ё*), выдзяляюцца суфіксы **-j-(-o)(-э), -oўj(-э)**.

Таксама на стыку асновы і канчатка ў назоўніках ніякага роду, утвораных прэфіксальна-суфіксальным спосабам ад назоўнікаў, выдзяляецца суфікс **-j-**: *уз-гор- j-э, бяз-рыб- j-э, за-гор- j-э, за-паляр- j-э, між-гор- j-э, на-гор- j-э, над-лоб- j-э, па-галоў- j-э, Пры-азоў- j-э, Пры-мор- j-э, су-зор- j-э, уз-мор- j-э* і інш.

У такіх жа прэфіксальна-суфіксальных утварэннях не пасля губных, заднеязычных і **р** суфікс **-j-** прыпадабняецца да папярэдняга зычнага, у выніку чаго адбываецца фанетычнае падаўжэнне зычных – адна з характэрных асаблівасцей беларускай мовы: *бяз-ле[с:'-э], бяз-лю[дз:'-э], бяз-ме[ж:'-а], За-карпа[ц:'-э], За-нямо[н:'-э], Пале[с:'-э], пад-но[ж:'-а], падно[л:'-э]* і інш. Пры падаўжэнні пішуцца дзве літары, але гук адзін, і ўваходзіць ён у адну марфему – корань: *бяз-лесс-е, бяз-межж-а, пад-полл-е* і г.д. (параўн. руск. *безлюдье, заречье, подножье, Полесье, подполье* і інш.) [3].

На стыку кораня і суфікса карэнны гук [j] “хаваецца” ў ётавых галосных **е, ё, ю, я, і** пры спалучэнні з суфіксамі, што пачынаюцца галоснымі гукамі: *навеяць (на-вей-а-ць), наслаіць (на-слай-і-ць), наста-*

яць (на-стай-а-ць), ручаёк (ручай-ок), настроенасць (на-строй-эн-асць) і інш. Каб правільна вызначыць марфемны склад такіх словаў, неабходна падабраць аднакаранёвыя словы, дзе гук [j] стаіць перад зычным ці ў пазіцыі канца слова: *наслаіць* – *наслойваць*, *слой*; *настроенасць* – *настройка*, *настрой*; *паявы* – *пайшчык*, *пай* і інш.

Як правіла, марфемы ў словах размячшаюцца адна за адной, у лінейнай паслядоўнасці. Аднак пры ўтварэнні новых слоў яны часам могуць накладвацца адна на адну, страчваюць канцовыя фанемы, замяняць іх іншымі і г.д. Марфемы ўзаемапрыстасоўваюцца адна да адной, што дапамагае пазбегнуць парушэння пэўных законаў марфаналогіі. У сувязі з гэтым пры чляненні на марфемы адносных прыметнікаў тыпу *брацкі*, *студэнцкі*, *ткацкі*, *стралецкі*, *рыбацкі* ўзнікаюць складанасці ў вызначэнні суфікса. Гэта тлумачыцца тым, што канцовыя зычныя [ц], [м], [ч], [к] утваральнай асновы гэтых слоў сцягваюцца ў выніку асіміляцыі з суфіксальным [с] і зліваюцца ў адным гуку [ц], які па фанетычным прынцыпе перадаецца на пісьме. Таму для вызначэння суфікса ў такіх словах неабходна звяртацца да словаўтваральнага аналізу, які дапамагае вызначыць утваральную аснову і словаўтваральны сродак: *брацкі* ← *брат* + -ск(і), *студэнцкі* ← *студэнт* + -ск(і), *стралецкі* ← *стралец* + -ск(і) і інш.

У зборных назоўніках ніякага роду, утвораных пры дапамозе суфікса -ств-, тыпу *птаства*, *таварыства*, *мноства*, *прыгоства* таксама назіраецца з'ява сцяжэння гукаў [х], [ж], [ш] з суфіксальным [с]. Яны як бы “выпадаюць”, у выніку чаго ўзнікаюць складанасці пры вычляненні кораня: *птаства* ← *птах* + -ств(-а), *таварыства* ← *таварыш* + -ств(-а), *мноства* ← *множ(-ы-ць)* + -ств(-а), *прыгоства* ← *прыгож(-ы)* + -ств(-а).

Ствараюцца цяжкасці і пры марфемным чляненні вытворных словаў, калі ў іх структуры адсутнічае фіналь (суфікс, субморф або канцовая галосная кораня) утваральнай асновы як вынік яе ўсячэння. Усячэнне адбываецца ў асновах назоўнікаў, дзеясловаў і прыметнікаў: *выбоі́н(а)* → *выбо-іст(ы)*, *суглі́н-ак* → *суглі́н-іст(ы)*, *парал-іч* → *парал-ізава(ць)*, *ге-ро-ік(а)* → *ге-ра-ізава(ць)*, *матэ́мат-ык(а)* → *матэ́мат-ызава(ць)*, *аса́цы-яцы(я)* → *аса́цы-ірава(ць)*, *тон-у́с* → *тан-ізава(ць)*, *жарта́в-а(ць)* → *жартаў-лів(ы)*, *мок-р(ы)* → *мок-ну(ць)*, *вульга́р-н(ы)* → *вульга́р-шчын(а)* і г.д.

Вылучэнне члянیمых асноў і падзел іх на марфемы часта ўскладняецца па прычыне накладання морфаў (або інтэрферэнцыі), калі канец аднаго і пачатак другога морфаў зліваюцца: аднолькавыя фанемы або спалучэнні фанем сумяшчаюцца, як бы накладваюцца адна (адно) на

адну (на адно). Гэты працэс часам называюць **аплікацыяй** (ад лат. applicatio – прыкладанне). Напрыклад, у слове **мінскі**, якое ўтварылася ад асновы **Мінск** і суфікса **-ск(і)**, суфікс **-ск-** накладваецца на канец утваральнай асновы, **таксіст (таксі+ іст)**, **дынамаўскі (“Дынама” + аўскі)**. Дзякуючы накладанню морфаў, у вытворных асновах адсутнічае паўта-рээнне тоесных марфем або іх спалучэнняў побач: “мінскскі”, “таксііст”, “дынамааўскі”. Гэтыя так званыя “з’явы **фузіі** (ад лат. fusio – плаўленне), г.зн. зліцця фанем на стыку марфем, шырока перадаюцца беларускай арфаграфіяй” [5, с. 61].

Цяжкасці пры марфемным аналізе некаторых слоў тлумачацца працэсамі апрошчання, перараскладання і ўскладнення, якія адбываліся ў марфемным складзе слова на працягу гістарычнага развіцця мовы.

Так, у выніку **апрошчання** (ператварэння слова з вытворнага ў невытворнае) гістарычна члянімыя словы сталі нечлянімымі: *сталіца* (гіст. *стал-іц-а*), *перамога* (гіст. *пера-мог-а*), *беларус* (гіст. *бел-а-рус*), *чыгунка* (гіст. *чыгун-к-а*), *насыпка* (гіст. *на-сып-к-а*), *сакавік* (гіст. *сак-ав-ік*) і інш. Апрошчанне адбываецца ў выніку парушэння семантычных сувязей паміж словамі, якія некалі ўтварыліся на агульнай базе і мелі семантычную агульнасць. З цягам часу гэтыя словы страчвалі сваё першапачатковае значэнне, а іх новыя значэнні ўжо не матывуюцца тымі словамі, з якімі яны былі звязаны семантыкай і спосабам словаўтварэння. Напрыклад, слова **“рубель”** страціла сваю семантычную і словаўтваральную сувязь са словамі **“рубіць ель”**, **“рубленая ель”**, што звязана было з грашовай адзінкай, цяпер яно не матывуецца гэтымі словамі. У выніку слова **“рубель”** змяніла сваю семантычную структуру і марфемны склад – стала нечлянімым.

У выніку **перараскладання** адбылося перамяшчэнне межаў марфем у некаторых словах: словы засталіся вытворнымі, аднак інакш падзяляюцца на марфемы пры захаванні іх гукавога складу. Зменшылася колькасць марфем: у некаторых словах прыстаўка злілася з коранем, у іншых – суфікс зліўся з коранем, суфікс з суфіксам, прыстаўка з прыстаўкай: *наводз-ін-ы* (гіст. *па-водз-ін-ы*), *пад-сусед* (гіст. *пад-су-сед*), *па-знаём-і-ць* (гіст. *па-зна-ём-і-ць*), *парэч-к-а* (гіст. *па-рэч-к-а*), *настаў-нік* (гіст. *на-стаў-нік*), *па-ведам-і-ць* (гіст. *па-вед-ам-і-ць*). Так, напрыклад, слова **“настаўнік”** цяпер члянiцца на дзве марфемы: *настаў-нік* (па-раўн.: *настаў-ні[ц-к]-ая*, *настаў-ні[ц-к]-і*, *настаў-ні[ц-тв]-а*, *настаў-ніч-а-ць* і інш.). Гістарычна яно падзялялася на тры марфемы: *на-стаў-нік*. У выніку страты сэнсавых сувязей з былой утваральнай асновай **“ставіць”** змянілася размежаванне марфем: прыстаўка **на-**, пазбавіўшы-ся самастойнасці, злілася з коранем.

Працэс **ускладнення** супрацьлеглы апрошчанню: раней невытворнае слова ператвараецца ў вытворнае. Звычайна гэта назіраецца ў запазычаных словах, якія запазычваліся як невытворныя, іх марфемны склад не ўсведамляўся. Аднак у новых умовах запазычаныя словы ўступалі ў суадносіны з роднаснымі словамі, якія запазычваліся з розных моў і ў розны час, некалькі пераафармляліся, падпарадкоўваліся правілам словаўтварэння беларускай мовы, развівалі словаўтваральныя сувязі з спрадвечна беларускай лексікай. Прыкладам могуць служыць словы **адрес, адресат, адресант**. Слова **“адрес”** запазычана з французскай мовы (adresse). Словы гэтага ж кораня **“адресат”** і **“адресант”** (Adressat і Adressant) – з нямецкай. Супастаўленне іх дае магчымасць вылучыць сло-ваўтваральныя суфіксы **-ат, -ант** (параўн. *адрес-н-ы, адрес-ав-а-ць, адрес-ав-а-ц-а*).

У слове **“мілітарызм”** (фр. militarisme) вылучаюцца дзве марфемы: *мілітар-ызм* (параўн. *мілітар-ыст, мілітар-ыст-ычн-ы, мілітар-ыс[ц-к]і, мілітар-ызацыя-а, мілітар-ызав-а-ць* і інш.).

Дакладнае члянэнне слоў, у марфемным складзе якіх адбыліся пэўныя гістарычныя змены, можна знайсці ў “Марфемным слоўніку беларускай мовы”, укладальнікамі якога з’яўляюцца Л.М. Шакун і Н.М. Бардовіч.

Нельга не пагадзіцца з З.І. Бадзевіч, якая сцвярджае, што “цяжкія пытанні марфемнага аналізу трэба разглядаць не як перашкоды ў авалоданні пэўнымі ўменнямі і навыкамі, а як нестандартныя лінгвістычныя задачы, рашэнне якіх садзейнічае ўсведамленню асноўных паняццяў марфемікі, авалоданню метадыкай разбору слова па саставе, актывізацыі разумовай здольнасці вучняў, развіццю іх творчага мыслення і выхаванню цікавасці да прадмета” [2, с. 35].

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 1. Мн., 1985.
2. Бадзевіч З. І. Цяжкія пытанні марфемнай структуры дзеяслова // Роднае слова. 2001. № 9. С. 33–35.
3. Бардовіч А. М., Шакун Л. М. Марфемны слоўнік беларускай мовы. Мн., 1975.
4. Сцяцко П. У. і інш. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990.
5. Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мн., 1978.
6. Шанский Н. М. В мире слов. М., 1971.

ПЕРАДАЧА НА ПІСЬМЕ ЁТАВАНЫХ ГАЛОСНЫХ: ПРАЕКТ У. ДУБОЎКІ

Асноўная задача, якую ставілі перад сабой рэфарматары беларускай азбукі ў 20-я гады XX стагоддзя, заключалася ў набліжэнні алфавіта да гукавога пісьма, “каб не абярнуць яго у такое мёртвае і труднае для навучання, якім зьяўляецца пісьмо французскае або ангельскае”¹. Па гэтай прычыне побач з заменай літар для абазначэння гукаў [дз] і [дж] на Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі прапаноўвалася ўвесці ў наш алфавіт замест графемы **й** графему **ј** (ёт). “Увёў-шы ёт, – адзначаў Я. Лёсік, – мы ня будзем пісаць літар **я, е, ё, ю, і** на пачатку складу, бо яны ў такіх разох азначаюць ётаваныя галосныя **а, э, о, у, і**, г. зн. два гукі: **ја, јэ, јо, ју, јі**; такім спосабам раскрыецца таямніца літар **я, е, ё, ю, і** на пачатку складу, а значыць, і пасля галосных у сярэдзіне слова (*ноіць=нојіць, краі=крајі*)”².

Графічная камісія, якая была створана з удзельнікаў канферэнцыі, што разглядала гэтыя і іншыя прапановы, прыйшла да наступнай высновы: выкінуць **й** і замяніць яго знакам **ј**; увесці напісанні **ја, јэ (је), ју, јо** замест **я, е, ю, ё** ў пачатку складу перад галосным гукам (*јама, бајуся*); літары **я, е, ю, ё** пакінуць для абазначэння мяккасці зычнага: *нясу (ньасу), сёлы (сьолы)*³.

Такое рашэнне ўжо тады задавальняла далёка не ўсіх. 22 дэлегаты з 69 прысутных выказалі сваю нязгоду. Сярод тых, хто не пагаджаўся з прынятым рашэннем, былі Я. Купала, Я. Колас, С. Некрашэвіч, М. Байкоў, М. Гарэцкі, У. Дубоўка і іншыя.

Так, У. Дубоўка ў сваіх лінгвістычных артыкулах 20-х гадоў XX стагоддзя не стаў працягваць дыскусію адносна Лёсікавай прапановы аб увядзенні ў беларускі алфавіт літары **ј**, а прапанаваў іншы шлях рэфармавання асобных, чужых і недакладных, на яго погляд, для беларускай мовы знакаў, якімі перадаюцца на пісьме мяшаныя згукі [**йі**] (*йім, йікаўка, пайіла, кройіць, шыйі*) і [**йо**]. На падставе таго, што літара **ё**, якая перадае спалучэнне гукаў [**йо**], ёсць вынаходніцтва расейцаў, якое разам з тым рэдка ўжываецца ў іх, а таму неапраўдана перанята намі, У. Дубоўка прапаноўваў выключыць яе з беларускай азбукі. “Непараўнана лепш, – пісаў паэт, – для нашага сучаснага альфабэту падышла б “**ё**”, як у нямецкім (*ён, лён, Лондон*), чымся створанае Карамзіным “**ѐ**”⁴.

Больш падрабязней спыняўся даследчык на абгрунтаванні ўвядзення адмысловага знака для [**йі**]. “Гэткае гуказлучэнне, – адзначаў ён, – вельмі пашырана ва ўкраінскай і нашай народнай мове. Украінцы ўвялі ў

сваю азбуку адпаведную літару (і) для перадачы гэтага гукаслучэння. Акад. Карскі кажа пра гэта прыдыханьне (і пра некаторыя іншыя) так: характар гэтага гуку ў гаворцы адукаваных асоб бадай ня выразны, чаму на пісьме звычайна не адзначаецца; але ў гутарцы п р о с т а г а народу ён выступае больш выразна...

Нашаю мэтаю зьяўляецца не адлучэньне гаворкі “адукаваных асоб” ад гаворкі “простага!!! народу”, а ўстанаўленьне найшчыльнейшай сувязі. Дзеля гэтага, па прыкладу ўкраінцаў, зьяўляецца конча патрэбным увядзеньне ў нашу азбуку літары (і) для перадачы вышэйзгаданага гукаслучэння. Новая літара не ацяжарыць азбуку, а дазволіць больш наблізіць літаратурную мову да жывой мовы працоўнага народу. Калі гэта цяжка будзе ў хуткі часе здзейсніць у агульна-беларускім маштабе, варта, каб часопіс “Узвышша” правяла гэтае начынаньне на сваіх старонках”⁵.

Аднак ні ў агульнабеларускім маштабе, ні на старонках часопіса “Узвышша” праект літар для [йі] і [йо] не быў рэалізаваны ні ў 20-я гады ХХ стагоддзя, ні ў пазнейшы час. Адна з прычын таму – беспадстаўнае абвінавачванне паэта ў “шкодных” памкненнях, якія, на думку крытыкаў, аддаляюць беларускую графіку ад рускай⁶. Гэтага было дастаткова, каб прапановы У. Дубоўкі засталіся па-за ўвагай як навукоўцаў, так і грамадскасці, хаця, як бачна з паэтавага абгрунтавання, уключэнне літары і прадугледжвала замацаванне на пісьме адметнай гукавой асаблівасці беларускай літаратурнай мовы. Не выключана таксама, што прыняцце новага знака для абазначэння на пісьме гукаспалучэння [йі], магло б паспрыяць замацаванню арфаэпічных нормаў беларускай мовы, дзе нават на сучасным этапе назіраецца пэўны разнабой і варыянтнасць у вымаўленні [і] у пачатку слова і пасля галосных⁷.

Такім чынам, сваёй прапановай адносна перадачы на пісьме гукаслучэння [йі] літарай і У. Дубоўка засведчыў прыхільнасць да складання такога алфавіта, які б адлюстроўваў гукавыя асаблівасці беларускай мовы. А прапанова аб замене літары ё на ъ знаходзілася ў рэчышчы агульнай тэндэнцыі развіцця лінгвістычнай думкі ў 20-я гады ХХ стагоддзя, якую прапагандавалі дзеячы нацыянальнага адраджэння, згодна з якой, для таго, каб беларускі алфавіт набыў уласнае аблічча, у ім неабходна пазбавіцца ад нехарактэрных знакаў, у пераважнай большасці ад тых, якія былі ў рускай графічнай сістэме.

¹ Працы акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі, г. Менск, 14-21 лістап. 1926 г. / Пад рэд. С. Некрашэвіча, У. Ігнатоўскага. Менск: Інбелкульт, 1927. С. 123.

² Тамсама. С. 121.

³ Тамсама. С. VII–VIII.

⁴ Дубоўка У. Лацініка ці кірыліца: Да проэкту рэформы беларускага альфабэту // Узвышша. 1929. № 1. С. 111.

⁵ Дубоўка У. Некаторыя прыватныя выпадкі мілугучнасьці нашае мовы // Узвышша. 1927. № 4. С. 91.

⁶ Письменник і мова: Зб. арт., прысвеч. барацьбе за культуру мовы / Пад рэд. А. Александровіча. Мінск: АН БССР, 1934. С. 95.

⁷ Гл.: Выгонная Л. Ц. Інтанацыя. Націск. Арфаэпія. Мінск: Навука і тэхніка, 1991. С. 196–198; Фанетыка беларускай літаратурнай мовы / І.Р. Бурлыка, Л.Ц. Выгонная, Г.В. Лосік, А.І. Падлужны; Рэд. А. І. Падлужны. Мінск: Навука і тэхніка, 1989. С. 321–322.

Ю.В. Назаранка

АФАРЫЗМ ЯК ЖАНР ВЫСЛОЎНАЙ ТВОРЧАСЦІ ЯКУБА КОЛАСА

Ідыяматыка нацыянальнай мовы грунтуецца на наяўнасці ў ёй разнастайных моўна-маўленчых утварэнняў, уключаючы адзінкі, створаныя майстрамі мастацкага слова. Даследаванне твораў і мовы Якуба Коласа з гэтых пазіцый дае магчымасць увесці ва ўжытак значную колькасць трапных аўтарскіх выслоўяў, на матэрыяле якіх могуць быць вырашаны актуальныя навуковыя задачы, такія, як шляхі спараджэння выслоўяў, прэцэдэнтная значымасць іх лексічных сродкаў, сэнсава-граматычная і жанрава-відавая рубрыкацыя, моўна-стылістычныя асаблівасці, ідыяма-тычная вартасць.

Трэба асабліва падкрэсліць, што тэрмін *выслоўе* выкарыстоўваецца ў нашай працы як родавае паняцце для ўсіх тых “выслоўных мікражанраў”, якія так удала ствараў і так шырока выкарыстоўваў беларускі класік у сваіх творах, г.зн. афарызмы, сентэнцыі, мудраслоўі, аўтарскія прыказкі, грэгарыі, фразеалагізмы, жарты, дыялогі пэўных тыпаў, максімы, павучанні будуць акрэслівацца, ілюстравацца і аналізавацца як асобныя віды Коласавых выслоўяў. Увогуле размежаванне выслоўяў па жанрах – задача вельмі няпростая, бо, як адзначыў Карэл Гаўзенблэз, “у лінгвістыцы няма сістэматычнай класіфікацыі таго матэрыялу, які дадзены ёй першапачаткова, а менавіта класіфікацыі *маўленчых твораў*” [3, с. 57].

Унутрыжанравая разнастайнасць выслоўяў Якуба Коласа настолькі складаная, што ўяўляецца неабходным папярэдне акрэсліць агульную схему (наўрад ці яе можна зрабіць вычарпальнай увогуле) спосабаў існавання, выражэння, перадачы “ідыямам” у беларускай мове. Перш за ўсё неабходна размежаваць адзінкі непрэдыкатыўныя і прэдыкатыўныя. У

першых ёсць значна болей шанцаў атрымаць сістэмна-моўны статус. Што тычыцца другіх, прэдыкатыўных, дык пытанне зводзіцца, відаць, да старой праблемы, ці з'яўляюцца, напрыклад, прыказкі адзінкамі менавіта мовы (не маўлення), ці ўсе прэдыкатыўныя адзінкі павінны разглядацца толькі ў камунікацыйна-маўленчым (дыскурсіўным) плане [гл. 1, с. 93–98].

У камунікацыйна-маўленчым аспекце класіфікацыя можа (і, відаць, іншага шляху няма) будавацца па жанрах (малых маўленчых жанрах) з улікам здольнасці ідыяматычных адзінак характарызавацца такімі якасцямі, як устойлівасць і ўзнаўляльнасць. Прыкладная схема можа ў такім разе атрымаць наступны выгляд:

- тэксты-выказванні, якія ў найбольшай ступені здольныя набываць і ўстойлівасць, і ўзнаўляльнасць (афарызмы, максімы, аўтарскія прыказкі, сентэнцыі і пад.);
- тэксты-выказванні, што захоўваюць устойлівы склад, але рэдка ўзнаўляюцца ў выглядзе фрагмента іншага, новага кантэксту (заклікі, эпіграмы, эпіграфы і шмат іншых);
- іншыя мікратэксты (байка, загадка, анекдот, жарт і інш.).

У працэсе вызначэння рытарычнага сэнсу аўтарскага выслоўя думка чытача паслядоўна праходзіць, паступова “ўздываючыся”, некалькі ступеняў. Дэкадзіраванне, прачытанне тэксту перш за ўсё рухаецца, згодна з антыноміяй “мова–маўленне” ад *сказа* – адзінкі мовы як пэўнай фармальна-граматычнай пабудовы, увасобленай праз сінтагматычныя сувязі членаў сказа, што матэрыялізаваны, аформлены тымі ці іншымі лексічнымі адзінкамі, – да *выказвання* – адзінкі маўлення, маўленчай рэалізацыі сказа, калі істотнымі становяцца такія маўленчыя з'явы, як парадак слоў і лагічнае (тэма-рэматычнае) чляненне, інтанацыя і тактавы падзел, мадальнасць, пабочныя словы, звароткі, разнастайныя кантэкставыя сувязі выказанай думкі і пад. Сказ – сінтагматычная адзінка тэксту, выказванне – сінтагматычная адзінка кантэксту. Сказ мае адпаведнае лексіка-граматычнае тэкставае значэнне; выказванне – кантэкставае значэнне.

Значэнне сказа і значэнне выказвання – розныя адзінкі, але іх агульнасць выяўляецца ў тым, што абодва яны належаць сінтаксісу. Аднак, як адзначалася многімі даследчыкамі, “калі мы хочам стварыць тэорыю значэння, якая дазваляе нам зразумець, як мы прыпісваем сэнс нашым паўсядзённым сусветам і вызначаем адносіны суадпаведнасці, то мы не можам лічыць сінтаксіс вуснага маўлення галоўнай складальнай часткай тэорыі значэння. Кантэкст узаемадзеяння [г. зн. дыкурс], як ён рэфлексіўна перажываецца ў ходзе ўзаемадзеяння, выяўляецца або

ўяўляецца, калі ўзаемадзеянне ўжо ў мінулым... становіцца ядром агульнай тэорыі значэння” [7, с. 291].

Як адзначалася вышэй, аўтарскае выслоўе – агульная назва для ўсіх цытат, што могуць быць эксцэпціраваны з твораў пісьменніка і набыць статус самастойнага тэксту. Выслоўе, як правіла, можа быць суаднесена з тым або іншым малым эстэтычным жанрам [6, с. 97–109], што і дае магчымасць здзяйснення іх відавой класіфікацыі. Падобная класіфікацыя не з’яўляецца самамэтай. Наадварот, яна можа раскрыць яшчэ адзін бок слоўнага мастацтва Якуба Коласа, яго стылістычнае і кампазіцыйнае майстэрства, яго ўклад у нацыянальную ідыяматыку, яго філасафскую скіраванасць і чутцё слова, жанравыя магчымасці беларускай мовы і г.д.

Згодна з агульным азначэннем паняцця, жанр – гэта “гістарычна акрэслены, адносна ўстойлівы тып мастацкай формы, дзе структура пэўных фармальных прымет (архітэктанічных, вобразных, моўных) выяўляе больш-менш канкрэтны мастацкі сэнс” [9, с. 123]. Змест паняцця жанр увесць час змяняецца і ўскладняецца, з чым звязана “недастатковая распрацаванасць тэорыі жанру” [5, с. 107]. Гэтая прыблізнасць, адноснасць, недастатковая распрацаванасць тэорыі глыбока адбіваецца на класіфікацыйнай практыцы ў яе мастацка-літаратурнай, маўленча-жанравай і моўна-стылістычнай разнавіднасцях. Пакажам гэта на прыкладах выкарыстання жанравай тэрміналогіі ў зборніках выслоўяў і тэарэтычных працах. Ідзе пастаяннае, стаўшае ўжо традыцыйным, змешванне паняццяў і тэрмінаў, адвольнае вытлумачэнне (у тым ліку і праз прыклады) такіх катэгорый, як афарыстычнасць, трапнасць, лаканізм, вобразнасць, арыгінальнасць, дасціпнасць, яскравасць, павучальнасць, узнаўляльнасць, крылатасць, завершанасць, устойлівасць і падобных, з дапамогай якіх робяцца спробы азначыць, акрэсліць, давесці права на існаванне менавіта такога жанру, іменна гэтай, а не іншай класіфікацыі малых жанраў і г.д.

Нярэдка выслоўі проціпастаўляюцца афарызмам [9, с. 46–48, 83; 10, с. 3]; дастаткова вялікія тэксты адносяцца да афарызмаў і адначасова да выслоўяў [11, с. 3, 26, 263 і наст.]; старажытнагрэчаскае аўтарскае выслоўе прыпісваецца да ліку сучасных прыказак; гукаперайманне залічваецца ў склад фальклорных жанраў; біблейскія фразы разглядаюцца як прыказкі і прымаўкі або як прытчы; у назвах зборнікаў побач ставяцца (і тым самым пэўным чынам размяжоўваюцца ці проціпастаўляюцца) “крылатыя словы і афарызмы”, “мудрыя думкі і выказванні”, “афарызмы і думкі”, “суджэнні і афарызмы”, “афарызмы і максімы”, “правілы і максімы”, “выказванні і афарызмы” і г.д. Здаецца, што менавіта з прычыны немагчымасці ясна акрэсліць, чым

адрозніваюцца думка – выказванне – афарызм – выслоўе – прытча – максіма – прыказка – сентэнцыя і г.д., сучасныя ўкладальнікі зборнікаў звяртаюцца да абагульняльных, апісальных, вобразных назваў, якія сведчаць перш за ўсё пра тое, што чытач будзе мець справу з мастацкімі творамі малых жанраў: “Розум сэрца”, “Слоўнік сатаны”, “Мудрасць стагоддзяў”, “Жамчужыны думкі”, “Чаша біблейскай мудрасці”, “Народнае мудраслоўе” і пад.

Яшчэ адна магчымасць пазбегнуць класіфікацыі па жанрах – размеркаваць выслоўі па алфавіце. Да навуковага вырашэння праблемы такая “класіфікацыя”, зразумела, не набліжае.

Прычына жанравай неўпарадкаванасці выслоўяў крыецца, на нашу думку, не толькі ў анталагічнай складанасці з’явы, але і ў тым, што паняццёва-тэрміналагічная сістэма ў гэтай галіне спараджалася стыхійна. Зыходзячы з таго, што “... дакладнага... тэрміналагічнага значэння ў слове афарызм няма” [8, с. 12], аўтары спрабуюць супаставіць афарызм, з аднаго боку, з выслоўем; з прыказкай, крылатым словам, эпіграмай, эсэ, трапным словам, грэгарыяй, парадоксам, каламбурам, байкай, прытчай (і інш. жанрамі) – з другога. Яны прыходзяць да заключэння, што “гісторыя развіцця афарызма як жанра ў сусветнай літаратуры гаворыць пра старажытнае паходжанне афарызмаў, пра адзінства афарызмаў і выслоўяў” [12, с. 21]. Адзначаецца таксама (са спасылкай на Вялікую Савецкую Энцыклапедыю і пісьменніка Л. Успенскага), што афарызм не даказвае, не аргументуе, а ўздзейнічае на розум арыгінальнай фармулёўкай думкі, бляскам нечаканага супастаўлення слоў, дасціпнага іх скаплення. Падкрэсліваецца, што слова выслоўе мае зборны характар і бяспрэчнае права на існаванне.

У раздзеле пра ўжыванне тэрмінаў аўтары яшчэ раз аб’ектыўна пацвярджаюць, што больш-менш завершанай класіфікацыі тэрмінаў і адпаведных жанраў пакуль не створана, а спробы яе стварэння лёгка падвяргаюцца крытыцы. Да прыкладу можна спаслацца на ідэю, згодна з якой афарызм адносіцца цалкам да кампетэнцыі фразеалогіі, або на разважанне пра вартасць падзелу афарызмаў на маўленчыя (індывідуальныя) і моўныя (масавыя) [гл. 4, с. 5 і наст.] і пад.

Калі яшчэ раз угадаць, што аўтары лічаць афарызм і выслоўе катэгорыямі тоеснымі, то іх канчатковы вывад фармулюецца так: “Жанравыя межы афарызма не ўсюды адрозніваюцца неабходнай дакладнасцю” [12, с. 106].

Заўважым, што наўрад ці наступіць той час, калі ўсе віды выслоўяў будуць упарадкаваны накшталт табліцы хімічных элементаў. Разглядаючы праблему “тэкст у тэксце”, М.М. Бахцін выдатна паказаў бясконцыя

магчымасці і варыянты ўвядзення ў тэкст рамана як жанру іншых тэкстаў, у тым ліку самых розных сентэнцый і афарызмаў. Ён, у прыватнасці, піша ў працы “Слова ў рамане”: “...У раманах Жан-Поля, так багатых на афарызмы, мы знойдзем доўгую шкалу градацый паміж гэтымі афарызмамі: ад чыста аб’ектных да наўпрост інтэнцыянальных з самымі рознымі ступенямі адлюстравання (рус.: преломления) аўтарскіх інтэнцый” [2, с. 136]. Нам уяўляецца, што ён знайшоў вельмі ўдалы выраз для абазначэння анталагічнай немагчымасці дакладна размежаваць жанры выслоўяў: доўгая шкала градацый паміж афарызмамі.

Паспрабуем акрэсліць межы афарызма як жанру больш празрыста.

Афарызм (грэч. aphorismos – азначэнне, кароткае выслоўе) – трапнае, **яскравае, лаканічнае**, часам дасціпнае выказванне, у якім увасоблены **значныя** жыццёвыя назіранні і развагі [9, с. 47]; абагульняльная думка, выражаная ў лаканічнай, па-майстэрску заостранай форме (звычайна з дапамогай антытэзы, гіпербалы, паралелізму і пад.) [5, с. 43]. Ніжэй пададзена кола выслоўяў, эксцэпціраваных з твораў Якуба Коласа, што разглядаюцца як афарызмы:

Забіць чалавека – гэта значыць забіць самога сябе. (V 360); Кожны народ мае свой гонар. (IX 7); Няма на свеце такое сілы, над каторай не было б большае сілы. (IV 217); Жанчына – душа мужчыны; яна наша натхненніца на вялікія справы. (X 20); Ёсць мова, зразумелая для ўсіх, і ёсць мова, даступная для многіх... (IX 667); А хто не надзеецца на сябе, той цягам бывае слабы. (IV 216); У кожнага чалавека сваё жыццё, свой талент і сваё шчасце. (V 555); Для смелых людзей няма бездарожжа! (IX 579); Свабоды бог з неба не скіне! (IV 3);

Але ўсяму свая ёсць мера:

Надыдзе неўнікнёны час... (II 55)

Справіцца з бядою

Можна грамадою. (III 207)

Сонца вечна людзям свеціць.

Хто прыйшоў з цьмы, сойдзе ў цьму. (VIII 255)

Ды без атак і абароны

Няма сапраўднае вайны. (VIII 144)

На справе сук апошні гнецца,

Дзе два пачэплены гаршкі. (VIII 113)

Перабыў свой час – і квіта... (II 123)

Дык вось: ёсць сіла ў бяссілі. (VIII 113)

На свеце тайн такіх няма,

Што асталіся б не раскрыты. (VIII 163)

Кожны народ мае свой гонар. (IX 79)

Маладыя ногі і ў балоце не гразнуць. (VII 89)
Ліха знойдзе ўсюды,
Шчасце ж уцякае. (I 266)
Будзем плыць памалу далей,
Хоць далёка берагі... (I 59)
Смерць – пачатак новага жыцця. (IX 556)
Бог за народ, чорт за паноў... (VIII 186)
Пашквіль жа славы не падмочыць. (VIII 176)
Няма сыноў – няма падмогі... (VI 236)

Літаратура

1. Аксамітаў А. С. Беларуская фразеалогія. Мн.: Вышэйшая школа, 1978.
2. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Худож. литература, 1975.
3. Гаузенблас К. О характеристике и классификации речевых произведений // Лингвистика текста. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 8. М.: Прогресс, 1978.
4. Костомаров В.Г., Верещагин Е.М. Вступление // В. Фелицина, Ю. Прохоров. Русские пословицы, поговорки и крылатые выражения. М., 1979. С. 3–18.
5. Литературный энциклопедический словарь. М.: Сов. Энци., 1987.
6. Міхневіч А.Я. Эстэтыка малых слоўных форм і нацыянальная культура // Эстетика и культура: Проблемы теории и практики. Мн.: БелГИПК, 2001. С. 97–109.
7. Новые направления в социологической теории. М.: Прогресс, 1978.
8. Пермиков Г.Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). М.: Наука, 1970.
9. Рагойша В. Тэорыя літаратуры ў тэрмінах. Мн.: БелЭн, 2001.
10. Разум сердца: Мир нравственности в высказываниях и афоризмах / Сост. В.Н. Назаров, Г.П. Сидоров. М.: Политиздат, 1990.
11. Семенов И. И. Афоризмы Конфуция. М.: МГУ, 1987.
12. Федоренко Н. Т., Сокольская Л. И. Афористика. М.: Наука, 1990.

А.А. Радзевіч

СІНТАКСІЧНАЕ ЎСКЛАДНЕННЕ ЯК ПРАБЛЕМА СПАЛУЧЭННЯ ПРАПАЗІЦЫЙ

Пры разгортванні мадэлі сказа ў выказванне рэалізацыя патэнцыяльных сінтаксічных пазіцый можа ўскладняцца ўключэннем асобных кампанентаў, прадвызначаных не структурнай схемай сказа, а камунікацыйнай сітуацыяй. Напрыклад, двухкампанентная мадэль, неабходны мінімум якой складае спалучэнне субстантыва (назоўніка) у форме назоўнага склону адзіночнага ліку і дзеяслова ў форме 3-й асобы адзіночнага ліку ($N1 + Vf_{3sg}$), абмежавана дзвюма самадастатковымі сінтаксічнымі пазіцыямі – прадмета маўлення і яго прэдыкатыўнай прыметы: *Сонца свеціць; Рэпетыцыя закончылася; Дзяця смяецца; Ён памыліўся* і т. д. Такую інфармацыйную самастойнасць праграмуе валентнасны характар дзеяслова-выказніка. Сэнсавае нарашчэнне

іншымі магчымымі пазіцыямі з'яўляецца факультатыўным: *Рэпетыцыя закончылася (а пятай гадзіне); Дзяця (весела) смяецца*. Яшчэ большай факультатыўнасцю, “інфармацыйнай збыткоўнасцю” вызначаюцца наступныя трансфармацыі некаторых ужо прыведзеных выказванняў: *Ён памыліўся, рашаючы задачу па матэматыцы; Сонца свеціць, цёплае, іскрыстае*. Аднак у гэтым выпадку выказванне на ўсіх узроўнях яго арганізацыі набывае дадатковыя структурныя, семантыка-сінтаксічныя, інтанацыйныя характарыстыкі і кардынальна змяняе свой статус, зафіксаваны ў сучасных граматыках як “ускладненае выказванне”.

Праблема ўскладнення ў беларусістыцы традыцыйна вырашаецца на ўзроўні структурна-граматычнай арганізацыі выказвання, што, на нашу думку, толькі часткова раскрывае сутнасць гэтай з'явы. Да таго ж, выклікаюць прэрэчанні канчатковы спіс ускладняючых кампанентаў (і зваротак, і параўнальны зварот, і адасобленыя члены сказа, і пабочныя канструкцыі, і ўстаўныя канструкцыі, і аднародныя члены сказа маюць розны характар узаемаадносін з элементамі ў структуры выказвання); разуменне механізму ўскладнення і самога паняцця “ўскладнены сказ”. Больш таго, аналіз моўнага матэрыялу паказвае, што па-за ўвагай даследчыкаў засталіся шматлікія факты ўскладнення, якія не суадносяцца з яго асноўнымі знешнімі “класічнымі” паказчыкамі, а іменна: структурнымі зрухамі і асаблівасцямі рытміка-інтанацыйнага афармлення выказвання.

Пры апісанні фактаў ускладнення зыходным для нас з'яўляецца палажэнне аб шматузроўневым характары арганізацыі сказа, прызначанага для адлюстравання фрагмента рэчаіснасці – пэўнай сукупнасці элементаў навакольнага свету ў адзінстве іх адносін і ўласцівасцей. Прадуктам камунікацыйных зносін з'яўляецца выказванне. З набору зафіксаваных у свядомасці інварыянтных фармальна-сэнсавых схем (мадэляў, узораў) моўца выбірае тую, што дакладна прэзентуе думку, “апранае” яе, робіць здабыткам іншых удзельнікаў камунікацыі. Ён выбірае сказ. У структурны мінімум сказа, тыпізаваную, структурызаваную форму перадачы інфармацыі (суб'ектна-прэдыкатнае ядро), уключаныя неабходныя для гэтага сінтаксічныя пазіцыі з іх патэнцыяльнымі валентнасцямі магчымасцямі. Канчатковы спіс моўных формаў (структурных схем) не абмяжоўвае нашыя камунікацыйныя магчымасці. Так, розныя па змесце і эстэтыцы паэтычныя інтэнцыі *Праз момант і праз век / вяртае рэха, / вяртае рэха слова, / думку, / жэст, / вяртае нас саміх...* (А. Разанаў); *Прачышчае горла салавей* (У. Караткевіч); *Нізка голаву хіліць трава...* (А. Гурло); *Мёрзлы месяц з-за гор васількамі / Перасыпаў азёрную сінь* (Т. Кляшторны) можна прывесці

да інварыянтнага адзінства – трохкампанентнай структурнай схемы $N_1 + V_{f_{3sg}} + N_4$. Аднак кожнае з пры-ведзеных выказванняў не пазбаўлена аўтарскай адметнасці, таму што адрозніваецца арыгінальнасцю інтэрпрэтацыі валентнасных магчыма-сцей зыходных кампанентаў, асаблівасцямі выкарыстання правілаў сінт-аксічнай трансфармацыі.

Пашырэнне, як і ўскладненне, на гэтым узроўні тыпізацыі ў структурнай схеме не адлюстроўваецца і не фіксуецца *Я помніў дзень* → *Я помніў дзень апошні* → *Я добра помніў дзень апошні*. Аднак сінтаксічныя трансфармацыі могуць значна змяніць канчатковы варыянт паведамлення, і не толькі ў структурным плане. Параўнайце: *Я помніў дзень апошні, гаманлівы, мітуслівы* (А. Жук). Асаблівасці арганізацыі прыведзенага выказвання дакладна праяўляюцца пры супастаўленні з азначаемым – дэнататам (фрагментам рэчаіснасці). Сродкам увасаблення рэальнай ці ментальнай пазамоўнай сітуацыі ў такіх выпадках служыць так званая прапазіцыйная мадэль. Менавіта на гэтым узроўні “структу-рызацыі” сітуацыі можна адлюстравіць спецыфіку сінтаксічных трансфармацый сказа. Ядром прапазіцыйнай мадэлі (семантычнай канфігу-рацыі) з’яўляецца семантычны прэдыкат (ПР), паколькі толькі ён адлюстроўвае адносіны і ўласцівасці ўдзельнікаў сітуацыі, прадвызвае семантычныя ролі разнастайных тэрмаў (Н.Д. Аруцюнава), ці прапазіцыйных актантаў. Напрыклад, (1) **р** (ПР ‘цячы’ (А_{Генты} ‘рака’)) → *Рака цячэ*; (2) **р** (ПР ‘чытаць’ (А_{Генты} ‘вучань’, А_{б’екты} ‘кніга’)) → *Вучань чытае кнігу*; (3) **р** (ПР ‘падлічваць’ (А_{Генты} ‘студэнт’, А_{б’екты} ‘сума’, І_{нструмент} ‘калькулятар’)) → *Студэнт падлічыў суму калькулятарам*. Відавочна, што прыведзеныя выказванні адлюстроўваюць адну прапазіцыйную мадэль (**р**). Ускладненне, у адрозненне ад трансфармацый пашырэння, характарызуецца поліпрапазіцыйнасцю. Асабліва такая форма “упакоўкі” інфармацыі (І.П. Сусаў) з’яўляецца істотнай для адасобленых кампанентаў. Параўн.: *Рака цячэ. Рака падмывае берагі* ← *Рака цячэ, падмываючы берагі* ← **р** (ПР ‘цячы’ (А_{Генты} ‘рака’) + **р**^і (ПР ‘падмываць’ (А_{Генты} ‘рака’, А_{б’екты} ‘берагі’)). У гэтым варыянце трансфармацыі двухкампанентнай структурнай схемы дзеепрыслоўнае спалучэнне як адзін з актантаў (сірканстант) семантычнай мадэлі не столькі рэалізуе факультатыўную валентнасць акцыянальнага прэдыката ‘цячы’, колькі сігналізуе пра згорнутую, уключаную прапазіцыю (**р**^і). Падобныя прапазіцыйныя структуры кваліфікуюцца як матрычныя.

Такі характар семантычнай мадэлі ўласцівы не толькі для сказаў з адасабленнем, параўнаннем і іншымі разнавіднасцямі ўскладнення. Сюды ж трэба аднесці выказванні з прапазіцыйнымі актантамі (агентывы, аб’ектывы, атрыбутывы, сірканстанты), функцыю якіх рэалізуюць прэ-

ды-катныя семантэмы са значэннем стану, падзейнасці, якасці, атрыбутыўнасці, акалічнасных характарыстык: часу, месца, прычыны, мэты і інш. Напрыклад: (1) *Мяне ўстрывожыў позні званок сябра* ← *Сябра позна пазваніў. Я ўстрывожыўся.* (2) *Ён прыйшоў дамоў сумны* ← *Ён прыйшоў. Ён сумны.* (3) *Мячык коціцца падскокваючы* ← *Мячык коціцца. Мячык падскоквае.* (4) *Скошаная трава пахла кветкамі* ← *Траву скасілі. Трава пахла кветкамі.* (5) *Маці прывяла дзіця ў паліклініку праверыць* ← *Маці прывяла дзіця ў паліклініку. У паліклініцы (урачы) дзіця павінны праверыць;* (6) *Пад вечар у хату завіталі госці* ← *Надышоў вечар. У хату завіталі госці. (= Калі надышоў вечар, у хату завіталі госці; Толькі калі надышоў вечар, у хату завіталі госці.);* (7) *На лузе дзяўчаты збіралі кветкі* ← *Дзяўчаты былі на лузе. Дзяўчаты збіралі кветкі;* (8) *З-за дажджу рэйс на Берлін адмянілі* ← *Быў дождж. Рэйс на Берлін адмянілі;* (9) *Для павышэння якасці тавараў распрацавалі новыя стандарты* ← *Неабходна павысіць якасць тавараў. Распрацавалі новыя стандарты (=Для таго каб павысіць якасць тавараў, распрацавалі новыя стандарты);* (10) *Па загаду міністра экзамен правялі раней* ← *Быў загад міністра. Экзамен правялі раней.*

Асобнае месца ў гэтым спісе прыкладаў займаюць акалічнасныя дэтэрмінанты (ілюстрацыі 6–10). Менавіта на ўзроўні прапазіцыйнай мадэлі сказа найбольш правамернымі і істотнымі падаюцца характарыстыкі (і абавязковыя, і факультатыўныя) гэтых “прыасноўных” пашыральных (Н.Ю. Шведава). Больш таго, семантычнае мадэліраванне дае магчымасць удакладніць статус дэтэрмінантаў, асаблівасці іх узаемаадносін з іншымі кампанентамі ў структуры выказвання. Таму лічым прапазіцыйнае ўскладненне структуры простага сказа акалічнаснымі дэтэрмінантамі асноўнай кваліфікуючай прыметай іх функцыянавання. Гэта тлумачыць спрэчныя, на думку некаторых даследчыкаў, пазіцыі дэнайнай канцэпцыі, звязаныя з характарам іх сувязі, універсальнасцю спалучэння дэтэрмінантаў амаль з усім наборам фармальна-структурных інварыянтаў простага сказа, адсутнасцю сістэмных сэнсавых сувязей дэтэрмінанта з дзеясловам. Правамерна зафіксаваць названую асаблівасць самастойным катэгарыяльным тэрмінам – *сірканстантны прапазоід*, ці *поліпрапазіцыйны актант*, ці *прапазіцыйны імплікатар* (намінацыйны знак згорнутага прапазіцыі ў простым сказе), замацаваўшы яго за акалічнаснымі дэтэрмінантамі.

ПРАБЛЕМА ЧЛЕНАЎ СКАЗА Ў БЕЛАРУСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ

Пытанне членаў сказа не дыскутуецца актыўна ў беларускім мовазнаўстве, але гэта не азначае, што яго не існуе, наадварот, яно практычна заўсёды ўзнікае тады, калі ў поле зроку трапляюць т.зв. немарфалагізаваныя члены сказа. Праблема гэта абумоўлена найперш тым, што ў беларускай сінтаксічнай навуцы (традыцыйна фармальнай), як правіла, не размяжоўваюцца паняцці *сказ* і *выказванне*, выкарыстоўваюцца як сінонімы. Між тым ужо аксіёмай стаў тэзіс, што “ў залежнасці ад ступені абстракцыі сказ можа быць і адзінкай маўлення, і адзінкай мовы” [Міхневіч 1976, 72], і з гэтай прычыны адрозіваюць два вышэйназваныя тэрміны.

Варта пры гэтым удакладніць, што адзіны тэрмін сказ-выказванне (якраз у такім напісанні) прапанаваны некаторымі рускімі лінгвістамі для наймення адзінкі функцыянальна-камунікацыйнага сінтаксісу. “Сказ-выказванне ў адрозненне ад сказа ў фармальным сінтаксісе – гэта не абстрагаваны ўзор фармальнай мадэлі (адзінка структурная), а маўленчае ўтварэнне пэўнага, хаця і тыпізаванага зместу – адзінка камунікацыйная, г.зн. любы сказ мы разглядаем як створаны ці напісаны ў канкрэтным тэксце, у канкрэтных умовах, з канкрэтнымі камунікацыйнымі задачамі” [Всеволодова 2000, 13].

Калі ж прыняць пад увагу гіпотэзу В. Матэзіуса і яго паслядоўнікаў, то варта зыходзіць з таго, што сказ – інварыянтная моўная адзінка, якая рэальна функцыюе ў маўленні ў розных сваіх варыянтах – выказваннях. Так, узяты ізалявана сказ *Сёння мы сустракаемся на факультэце* ў пэўным кантэксце ці пры пэўнай сітуацыі камунікавання можа мець шэраг сваіх рэалізацый: *Сёння на факультэце сустракаемся мы*. Сустракаемся мы на факультэце сёння і г.д. “Адносіны сказа да выказванняў, для якіх ён служыць канструкцыйнай базай, ізаморфныя адносінам аманімічнай лексемы да яе значэнняў” [Міхневіч 1976, 80] (для нагляднасці вучоным прапануецца мадэль у выглядзе дробу):

$$\frac{\text{семема}^1 \text{семема}^2 \dots \text{семема}^n}{\text{лексема}} = \frac{\text{выказванне}^1 \text{выказванне}^2 \dots \text{выказванне}^n}{\text{сказ}}$$

Размежаванне паняццяў сказ і выказванне вымагае таго, каб і члены сказа як сінтаксічныя пазіцыі ў структуры сказа разглядаць адцягнана ад канкрэтнай лексічнай арганізацыі, бо член сказа – “адзінка не лексіка-марфалагічная, а змястоўна-паняццёвая” [Клюсаў 1972, 36]. Члены сказа – “гэта сінтаксічныя катэгорыі, пад якія падводзяцца словы

(словаформы), некаторыя словазлучэнні, што служаць для выражэння найбольш агульных сінтаксічных адносінаў” [Чеснокова 1991, 16]. Абагульненне шэрага прыватных адносінаў да трох асноўных (азначальныя, аб’ектныя і акалічнасныя) далі “класічныя” даданыя члены сказа: азначэнне, дапаўненне і акалічнасць. Колькасна склад даданых членаў за ўвесь перыяд іх існавання ў прынцыпе застаўся без змен, удакладняюцца хіба толькі некаторыя тыпы: сярод азначэнняў вылучаюць *прыдатак*, а таксама *прэдыкатыўнае азначэнне* (А.Я. Міхневіч), ці *дуплексіў* (Л.Д. Ча-снакова), ці *капрэдыкат* (В. Бабайцава, М.У. Усеваладава), сярод акаліч-насцей – *дэтэрмінаваныя акалічнасці* (Н.Ю. Шведава), ці *сітуанты* (П. Адамец, В.Б. Сірацініна, Г.А. Золатава) і некаторыя інш.

“Сказ – гэта выказванне па-за кантэкстам як у лінейных, так і ў супрасегментных адносінах, а таксама ў адносінах граматыкі звышфразовага адзінства” [Міхневіч 1976, 74], таму фармальнае члененне сказа (вызначэнне яго галоўных і даданых членаў) выяўляецца “безадносна да рэальнага гучання, да сітуацыі ці кантэксту, у якім знаходзіцца сказ” [Клюсаў 1972, 37]. Аднак гэта ніяк не адпрэчвае таго факта, што функцыі членаў сказа абумоўлены камунікацыйнымі механізмамі мовы.

Сказ як моўную мадэль са сваёй формай (структурная схема) і зместам (тыпавое значэнне) правамерна разглядаць з пункту гледжання яго ўнутранай і вонкавай семантыкі. Унутраная (граматычная) семантыка сказа, паводле Ю.А. Лявіцкага, звязана з сінтаксічнымі пазіцыямі, што займаюць словы ў сказе, і вызначаецца праз сістэму ўнутраных сувязяў сказа; вонкавая (лексічная) семантыка сказа абумоўлена семантыкай тых лексем, якія арганізуюць сказ і звязваюць яго са светам прадметаў і з’яў, знешніх адносна сказа [Левицкий 2002, 66].

Паняцце ўнутранай і вонкавай семантыкі сказа карэлюе ў пэўнай ступені з 4 ступенямі сінтаксічнай абстракцыі, прапанаваныя праф. А.Я. Міхневічам [Міхневіч 1976, 73–80]. Калі размова ідзе пра сказ (інварыянт), то маецца на ўвазе, з аднаго боку, адцягненая мадэль са сваім тыпавым значэннем, а з другога боку, складнікі гэтай мадэлі – функцыянальна-сінтаксічныя пазіцыі, што ў сукупнасці арганізуюць ізаляваны ад кантэксту сказ, іх узаемасувязь і абумоўленасць (=глыбінная структура). Калі ж размова ідзе пра выказванне (канкрэтны варыянт), то яго аналіз мусіць закранаць суаднесенасць з пэўнай мадэллю і дастасаванасць яго да пэўнага кантэксту ці сітуацыі, словам, т.зв. актуалізацыю: парадак размяшчэння кампанентаў выказвання,

інтанацыю, лагічны на-ціск, ускладненне і іншыя маўленчыя механізмы (=паверхневая структура).

Прэдыкатыўны мінімум сказа-мадэлі ўтвараюць дзве семантыка-сінтаксічныя пазіцыі – дзейніка і выказніка (ці толькі адна з іх), якія могуць пашырацца. Калі пазіцыя дзейніка як прадмета маўлення можа мець адну залежную пазіцыю азначэння, то пазіцыя выказніка пашыраецца/ удакладняецца дапаўненнем ці/і акалічнасцю. У сваю чаргу даданыя члены сказа таксама могуць пашырацца: азначэнне – акалічнасцю, дапаўненне – азначэннем. Параўн.:

Падае снег.

Пушысты снег павольна падае на зямлю.

Наста адказвае.

Расхвальяваная Наста вельмі рэзка адказвала нядобразычлівым апанентам.

Значыць, член сказа – “гэта частка сказа (асобная словаформа або спалучэнне словаформаў), якая з’яўляецца матэрыяльным выражэннем (увасабленнем) элемента семантыка-сінтаксічнай мадэлі сказа. Таму член рэальнага сказа беларускай мовы з’яўляецца адначасова элементам структуры сказа і носьбітам сэнсавага значэння” [Міхневіч 1965, 9]. Між тым “вырашальную ролю ў вызначэнні членаў сказа павінны адыгрываць прыкметы сінтаксічныя, дакладней, семантыка-сінтаксічныя, валентнасныя ўласцівасці дзеяслова” [Левицкий 2002, 86]. Таму вучоным прапануецца класіфікаваць любую сінтаксему як прамое дапаўненне, калі яна структурна абавязковая для гэтага тыпу мадэлі, незалежна ад таго, якую граматычную форму яна мае. Напр.:

- (1) Чалавек з сівымі скронямі паказаўся на двары. (У. Краўчанка)
- (2) Паміж ракой і кустоўем ляжаў прасторны, засыпаны снегам лугавы прасцяг. (В. Быкаў)
- (3) Вада сцякала ў нізкія месцы і стаяла там, і ў ёй адлюстроўвалася хмарыстае неба. (К. Чорны)

У прыведзеных ілюстрацыях вылучаныя ў пазіцыі дапаўнення сінтаксемы традыцыйна вызначаюцца як акалічнасці, бо традыцыйна размежаванне членаў сказа праводзіцца на аснове пытанняў. Нярэдка такі метада (пастаноўкі пытання) мае вынікам няправільную класіфікацыю, таму што семантыка-сінтаксічныя адносіны “агулам” пераносяцца на член сказа, дакладней, на яго сінтаксічную пазіцыю. Але сінтаксічная пазіцыя – “гэта не месца ў лінейнай паслядоўнасці складнікаў, а месца ў сістэме сувязяў гэтых складнікаў, іх узаемаадносінаў” [Левицкий 2002,

84]. Для пацвярджэння памылковасці метаду пытанняў возьмем сказ з практычных заняткаў са студэнтамі:

- (4) Слова “эміграцыя” лацінскага паходжання і ў сваёй першароднасці азначае ўсяго толькі “высяляцца”, “перасяляцца”. (Б. Сачанка),

які пераважная колькасць студэнтаў “разабрала” так:

Слова “эміграцыя” лацінскага паходжання і ў сваёй першароднасці азначае ўсяго толькі “высяляцца”, “перасяляцца”.

Відавочна, што такі разбор цалкам заснаваны на пастаноўцы пытанняў да тых ці іншых сінтаксічных формаў. Ніводны з аргументаў: (1) лацінскага паходжання знаходзіцца ў постпазіцыі да дзейніка, (2) можа лёгка трансфармавацца ў прыметнік *лацінскае*, (3) ёсць маркёр – злучнік *і*, які ўказвае на аднародныя выказнікі, не “выбіў з студэнтаў школьніка” (перафразуючы праф. М.І. Канюшкевіч). Такі ж эффект мела і тлумачэнне некарэктнасці разбору ў сваёй першароднасці як дапаўнення з залежным ад яго азначэннем.

“Самыя адцягненыя лінгвістычныя паняцці робяцца зразумелымі, калі моўныя з’явы тлумачацца з пункту гледжання таго, як яны карэлююць са з’явамі рэчаіснасці” [Канюшкевіч 2003, 59]. Вытлумачыць пэўныя памылкі ў аналізе вышэйзгаданага сказа дапамог зварот да селекцыйнай катэгорыі *адчужальнасць//неадчужальнасць*, уведзенай у навуковы абыходак праф. А.Я. Міхневічам.

“У анталагічным плане катэгорыя «адчужальнасць/неадчужальнасць» ёсць адлюстраванне таго факта, што прадметы валодаюць шэрагам уласцівасцей-прызнакаў, якія, па сутнасці, канстытуіруюць самі прадметы. Да гэтых прызнакаў адносяцца *форма, памер, колер, узрост, паходжанне, часткі цела* (выдзелена намі – Т.Р.) у адносінах да чалавека, часткі цэлага наогул і г. д. <...> У галіне граматычных формаў катэгорыя «адчужальнасць/неадчужальнасць» праецыруецца часцей за ўсё на канструкцыі, якія перадаюць *азначальна-прыналежнасныя адносіны*, але можа выяўляцца і ў іншых моўных структурах. <...> Найбольш паслядоўна катэгорыя «адчужальнасць/неадчужальнасць» выражаецца ў словазлучэннях з родным квалітатыўным (*хлопец рашучага характару, гром незвычайнай сілы*), з творным беспрыназоўніковым квалітатыўным (*бярвяно даўжынёй у чатыры метры*) і творным квалітатыўным з прыназоўнікам (*бугай з налітымі крывёю вачыма, дзед з чырвоным носам*)” [Міхневіч 1976, 203].

У нашым выпадку такім словам якраз з’яўляецца *паходжання*, пры якім выкарыстаны абавязковы дэтэрмінатар (вызначальнік) – фармальны паказчык значэння неадчужальнасці – *лацінскага*, параўн.:

*слова лацінскага паходжання і *слова паходжання.*

Што ж датычыцца спалучэння ў *сваёй першароднасці*, то, па-першае, гэта пазіцыя акалічнасці, бо яна характарызуе прымету выказніка, а па-другое, прыналежны прыметнік *сваёй* не мае асобнай сінтаксічнай функцыі, таму што ён не член сказа (азначэнне), а толькі вызначальнік (той самы дэтэрмінатар паводле *сваёй* ролі, што і *лацінскага* пры назоўніку *паходжання*). Такого кшталту вызначальнікі, якімі з’яўляюцца ўказаль-ныя, няпэўныя і пытальныя займеннікі, прыналежныя прыметнікі і парадкавыя лічэбнікі займаюць адну пазіцыю разам з назоўнікамі ў структуры сказа як моўнай мадэлі [Левицкий 2002, 88–89]. Для прыкладу: *Жыла ў адной вёсцы дзяўчына Марыля; Былі ў аднаго чалавека два сыны; Жылі на адным двары курачка Сакатушка, гусак Шыпун ды індык Балбатун; Раскаркалася неяк увосень адна варона на сметніку* (Казкі). Ва ўсіх прыведзеных выпадках лічэбнікі *адзін*, *адна* тоесныя няпэўнаму артыклю і не маюць кваліфікацыйнага значэння.

Першапачаткова прадугледжвалася, што будучы адзначаныя наступныя пазіцыі членаў сказа (часціцы ж, як вядома, не выконваюць функцыі члена сказа):

Слова “эміграцыя” лацінскага паходжання і ў сваёй першароднасці азначае ўсяго толькі “высяляцца”, “перасяляцца”.

Катэгорыю *адчужальнасць/неадчужальнасць* неабходна скарыстаць і пры тлумачэнні спалучэнняў у вышэйпрыведзеных сказах: (1) *чалавек з сівымі скронямі*, (3) *сцякала ў нізкія месцы* і ніжэйпададзеным сказе: (6) *сярод белага дня* (белы дзень – ідыяматычнае спалучэнне).

У некаторых выпадках пазіцыі акалічнасці і дапаўнення могуць быць ізафункцыянальныя пазіцыі азначэння, што абумоўлена іх няпэўназначнасцю (В.У. Мартынаў). “<...> няпэўназначнасць выразаў натуральнай мовы звязана ў той ці іншай ступені з яе прынцыповай эліптычнасцю, г.зн. з пропускам важных удакладняльных элементаў выказвання. Эліптычнасць вызначаецца эканоміяй <...>” [Мартынов 2001, 14].

(5) *З вуліцы даносіліся паасобныя словы па-нямецку.* (І. Шамякін)

(6) *Сярод белага дня ўнізе быў змрок, як увечары.* (Я. Маўр)

У дадзеным выпадку прыслоўі *па-нямецку* і *увечары* характарызуюць дзейнік і з’яўляюцца вынікам сінтаксічнай кандэнсацыі дадзеных азначальных частак складаназалежных сказаў, у складзе якіх гэтыя

прыслоўі займаюць пазіцыю акалічнасці, бо вызначаюць прымету выказніка. Параўн.:

З вуліцы даносіліся паасобныя словы па-нямецку і

З вуліцы даносіліся паасобныя словы, якія гучалі па-нямецку;

Сярод белага дня ўнізе быў змрок, як увечары і

Сярод белага дня ўнізе быў змрок, які бывае ўвечары.

Зразумела, што сінтаксічнай кандэнсацыі падвяргаюцца і рознага кшталту структурныя ўскладненні простага сказа, напр.:

(7) *Бацька ў новай святочнай сарочцы і камізэльцы сядзеў на прыступках ганка і пасопваў люлькай.* (В. Быкаў)

У прыведзеным прыкладзе спалучэнні прыназоўнікава-склонавых формаў назоўнікаў у *сарочцы і ў камізэльцы* пры дзейніку – вынік сцяжэння дзеепрыметнага звароту *Бацька, апрануты ў новую святочную сарочку і камізэльку, сядзеў <...>*, што ў сваю чаргу ёсць вынік сінтаксічнай кандэнсацыі дзвюх прапазіцый: характарызацыі *Бацька быў апрануты...* і стану *Бацька сядзеў і курыў (пасопваў люлькай – перыфраз).*

Такім чынам, праблему членаў сказа для беларускага мовазнаўства варта актуалізаваць на якасна новай ступені: у суаднесенасці з мадэлямі беларускага сказа і з іх канкрэтнымі варыянтамі – выказваннямі. Нездарма Г.А. Золатавай на XIII Міжнародным з’ездзе славістаў (Любляна, 2003 г.) гэтае пытанне было прапанаванае для дыскусіі сярод найбольш актуальных і наспелых у сучаснай граматыцы [Золотова 2003, 247–257].

Літаратура

Всеволодова 2000: Всеволодова М.В. Теория функционально-коммуникативного синтаксиса: Фрагмент прикладной (педагогической) модели языка: Учеб. М., 2000.

Золотова 2003: Золотова Г.А. Дискуссионные проблемы современной грамматики // Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов. Любляна, 2003 г. М., 2003. С. 247–257.

Канюшкевіч 2003: Канюшкевіч М.І. Навошта сучаснаму вучню ведаць пра дзейнік, выказнік і іншыя рэчы: Разважанні над зместам моўнага навучання // Роднае слова. 2003. № 11. С. 58–64.

Клюсаў 1972: Клюсаў Г.Н. Уводзіны // Клюсаў Г.Н., Юрэвіч А.Л. Сучасная беларуская пунктуацыя. Мн., 1972. С. 3–46.

Левицкий 2002: Левицкий Ю.А. Основы теории синтаксиса. М., 2002.

Мартынов 2001: Мартынов В.В. Основы семантического кодирования: Опыт преобразования знаний. Мн., 2001.

Міхневіч 1965: Міхневіч А.Я. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове. Мн., 1965.

Міхневіч 1976: Міхневіч А.Я. Проблемы семантика-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. Мн., 1976.

Чеснокова 1991: Чеснокова Л.Д. Проблема членов предложения в теоретическом и методическом аспектах. Таганрог, 1991.

І.І. Савіцкая

ТЭАРЭТЫЧНЫЯ АСПЕКТЫ ВЫВУЧЭННЯ НАЦЫЯНАЛЬНЫХ ЛІТАРАТУРНЫХ МОЎ

Родная мова, і перш за ўсё яе лексіка, – гэта самая моцная крыніца ведаў этнічнага чалавека. Канцэнтруючы ў сабе і трансліюючы кожнаму новаму члену этнічнага супольніцтва значную масу інфармацыі пра свет, гісторыю і разумовую дзейнасць папярэдніх пакаленняў, родная мова валодае неадольнай сілай уздзеяння. Яна прывівае чалавеку пэўныя прыёмы думання, замацоўвае ў чалавечым мозгу спосабы абазначэння фактаў навакольнага асяроддзя, надае людзям традыцыйную сістэму этнічных, эстэтычных і іншых ацэнак. Інакш кажучы, пад уплывам роднай мовы “прадукт прыроды чалавечая істота пераўтвараецца ў артэфакт пэўнай культуры і цывілізацыі, г.зн. у этнічную моўную асобу” [Морковкин, Морковкина 1997, с. 49].

Мова, здзяйсняючы сваё прызначэнне быць асяроддзем, якое сцэплівае індывідаў у часе (г.зн. людзей, якія жывуць зараз з продкамі і нашчадкамі) і прасторы (г.зн. людзей, што знаходзяцца ў розных месцах этнічнай прасторы), запаўняе свядомасць чалавека, структурыруе яго этнічна асаблівым чынам, падключае яго да нацыянальных крыніц духоўнасці.

Паняцце этнічнага чалавека падводзіць нас да вызначэння паняцця “этнас” як да вызначальнай характарыстыкі і асноўнай адзінкі этналагічных даследаванняў.

Паводле меркаванняў этнолагаў, этнас – гэта “кампактная або дысперсная, гістарычна складзеная і зменная група (мноства) людзей, якія жывуць у пэўных <...> супольніцтвах, група людзей, якія валодаюць усведамленнем сваёй гістарычна нааўнай агульнасці, захоўваюць і выкарыстоўваюць у сваёй актуальнай жыццядзейнасці пэўную, агульную для іх натуральную мову, тыя ці іншыя комплексы культуры, а таксама традыцыі паводзін і ладу жыцця, сфарміраваныя ў іх супольніцтвах у мінулым” [Ешич 2002, с. 13]. Згодна з гэтым палажэннем, этнічнасць нейкай групы людзей вызначаецца, па-першае, іх валоданнем мовай этнаса і прызнаннем яе ў якасці роднай, уменнем карыстацца ёю ў зносінах; па-другое, іх засваеннем пэўных комплексаў культуры этнаса, да якога яны належаць, і ўменнем выкарыстоўваць гэтыя комплексы ў

паўсядзённым жыцці; па-трэцяе, іх выкарыстаннем (і захаваннем) традыцый паводзін і ладу жыцця этнаса, да якога яны належаць; і пачацвёртае, іх самасвядомасцю прыналежнасці да якога-небудзь этнасу [Ешич 2002, с. 21–22]. Прычына, па якой так падрабязна тлумачыцца з'ява этнасу, раскрываецца ў неабходнасці вылучэння асноўных паняццяў гэтага тэрміна: *мова, культура, традыцыі і самасвядомасць* чалавечага калектыву, які лічыць сябе этнасам, а затым складаецца ў *нацыю*.

Прыкладна тое ж сцвярджае і гістарычная навука: “Агульнасць мовы – адна з самых істотных прыкмет нацыі. Як важнейшы сродак чалавечых зносін яна ўдзельнічае ў працэсе ўтварэння на пэўнай тэрыторыі супольнасці эканамічнага жыцця і псіхічнага складу людзей, з'яўляецца асновай развіцця ўсіх галін нацыянальнай культуры і фарміравання нацыянальнай свядомасці” [Нарысы гісторыі Беларусі 1994, с. 341].

Як бачым, лінгвістычнае паняцце **мова** цесна змыкаецца з гісторыка-этналагічным паняццем **этнас**. І гэта не дзіўна: перадумовамі станаўлення этнасу з'яўляюцца іменна псіхалагічная і матэрыяльная (культурная) еднасць – устойлівыя сувязі і адносіны людзей унутры сацыяльнай групы, якія характарызуюць пэўны ўзровень яе развіцця, што складае нацыянальную самасвядомасць нацыі. Характарыстычнымі ўласцівасцямі нацыянальнай самасвядомасці пэўнай нацыі выступаюць гістарычнае мінулае і традыцыі народа, яго сфарміраваныя звычаі і нормы паводзін, а таксама паданні, зафіксаваныя ў вуснай (фальклор) і пісьмовай форме, помнікі культуры і мастацтва.

Моўная агульнасць – гэта адна з найважнейшых этнічных прыкмет і ўмова фарміравання этнасу (разам з агульнасцю тэрыторыі і эканамічнага жыцця). “Моўнае адзінства адыгрывае вялікую этнафарміруючую ролю для этнасаў, якія афармляюцца на стадыі народнасці і нацыі, калі мова нясе не толькі камунікатыўную неагрудку, але і служыць знакам для этнічнай ідэнтыфікацыі (сігніфікатыўная функцыя) і этнічным сімвалам” [Мікуліч 1996, с. 15]. Нацыянальная самасвядомасць практычна немагчымая без функцыянавання нацыянальнай мовы, паколькі “мова служыць сродкам яе выражэння і фарміравання” [Крысько 2002, с. 79].

Вывучэнне нацыянальнай самасвядомасці грунтуецца на т. зв. кантэнт-аналізе [Крысько 2002, с. 293] – адным з метадаў этнапсіхалагічных даследаванняў, пры дапамозе якога адбываецца аналіз і ацэнка інфармацыі, змешчанай у разнастайных тэкстах – у навуковых крыніцах, мастацкай і мемуарнай літаратуры, у дакументах і г.д. – шляхам вылучэння і фіксацыі сэнсавых адзінак тэксту. Так, для аналізу нацыянальнай самасвядомасці патрабуе разгляду **нацыянальная мова**, якая, як асноўны сродак зносін, назапашвання і выражэння вопыту членаў нацыі,

дазваляе надаць іх культуры і ўсяму жыццю спецыфічнае гучанне і самавыражэнне, праяўляць узаемныя адносіны ўсіх прадстаўнікоў нацыі.

Такое, на першы погляд, празмернае адступленне ад разгляду паняцця літаратурнай мовы неабходнае для лепшага асэнсавання ролі нацыянальнай самасвядомасці. Узаемаадносіны мовы і нацыі вельмі складаныя і зменлівыя. Характар гэтых узаемаадносін у гістарычным плане быў прааналізаваны чэшскім вучоным Я. Каржэнскім [2002] і можа быць выражаны ў наступных асноўных тэзісах:

- Фарміраванне свядомасці нацыянальнай мовы ўяўляе сабой гістарычна шматбакова абумоўлены працэс, звязаны з этнічнымі каранямі дзяржавы, з працэсам фарміравання нацыі, з умовамі канстытуіравання пісьмовай мовы як аб'ядноўваючага фактара. У ходзе гісторыі могуць адбывацца як умацаванне, так і паслабленне гэтых тэндэнцый, могуць назірацца складаныя якасныя змены. Нацыянальная мова, такім чынам, ні ў якім разе не з'яўляецца нечым, што знаходзіцца "над" гістарычным працэсам або "да" яго.
- Фарміраванне ўсведамлення нацыянальнай мовы з'яўляецца гістарычна зменлівай велічынёй, якая можа выходзіць за дзяржаўныя межы або, наадварот, "не запаўняць" цалкам прастору поліэтнічных дзяржаў.
- На фарміраванне ўсведамлення нацыянальнай мовы аказвае істотны ўплыў функцыянальная прысутнасць этнічна (генетычна) няроднасных моў на тэрыторыі дзяржавы. У пэўныя перыяды гэты факт можа паслабляць, у іншыя – наадварот, умацоўваць фарміраванне ўсведамлення нацыянальнай мовы.
- Літаратурная мова ўяўляе сабой гістарычна абумоўленую з'яву, якая пры максімальным яе ўдзеле ў маўленчым функцыянальным спектры выконвае ролю найважнейшага інтэгруючага фактара ў развіцці нацыянальнай мовы [Корженский 2002, с. 71–72].

Як бачым, нацыянальная мова – гэта прыступка да фарміравання літаратурнай мовы, характарыстычная адзнака этнасу, яго знешняя прымета, ідэнтыфікатар у канфрантацыйным супастаўленні з іншымі этнасамі. Аднак нацыянальная мова, канешне, больш шырокае паняцце, чым мова літаратурная, і яна ўключае ў сябе ўсе сацыяльныя і тэрытарыяльныя дыялекты, якія і ў далейшым працягваюць служыць патэнцыяльнымі крыніцамі яе развіцця. Нацыянальная літаратурная мова мае дзве формы: размоўную і кніжную. Размоўнае літаратурнае маўленне адрозніваецца, з аднаго боку, ад вуснага нелітаратурнага маўлення, з другога боку, ад пісьмовай, кніжнай формы літаратурнай мовы.

Літаратурная ж мова з'яўляецца перш за ўсё ступенню развіцця пісьмовай мовы, якая выконвае ў розных межах спектр функцый у галіне культуры, навукі, дзяржаўнага кіравання і інш. “Нацыянальная мова становіцца адзінай для ўсёй нацыі, ахоплівае ўсе сферы зносін людзей, выконвае разнастайныя функцыі, рэзкая мяжа паміж літаратурнай мовай і жывым народным маўленнем знікае, літаратурная нацыянальная мова становіцца выразнікам адзіных агульнанацыянальных норм вусных і пісьмовых зносін людзей, вышэйшым нармаваным тыпам агульнанароднай мовы, або вышэйшай формай агульнанацыянальнай мовы” [Ковалевская 1978, с. 37].

Паводле многіх крыніц, літаратурная мова характарызуецца функцыянальнай мнагазначнасцю, наяўнасцю пісьмова-кніжнай і вусна-размоўнай разнавіднасцей, стылістычнай дыферэнцыяцыяй і варыятыўнасцю, высокай ступенню апрацаванасці, агульнаабавязковасцю норм, агульнанародным характарам [Шакун 1984, с. 6]; поліфункцыянальнасцю, стылістычнай дыферэнцыяцыяй і тэндэнцыяй да рэгламентацыі [ЛЭС 1990, с. 270]; апрацаванасцю, упарадкаванасцю, нарматыўнасцю, узаконенай грамадствам, стабільнасцю, бесперапыннасцю традыцыі, абавязковасцю для ўсіх членаў калектыву, які валодае літаратурнай мовай, вядучай роляй у сістэме разнавіднасцей нацыянальнай мовы, развітай стылістычнай дыферэнцыяцыяй, універсальнасцю (абслугоўваннем усіх сфер зносін) [Беларуская мова 1994, с. 313]. Адметнай рысай літаратурнай мовы з'яўляецца таксама і кадыфікаванасць яе норм – правілаў, зафіксаваных у нарматыўных граматыках, слоўніках, падручніках. Такім чынам, літаратурная мова – гэта нейкі ідэал, і адукацыя, тэатр, літаратура могуць і павінны дапамагаць тым, хто гаворыць на дадзенай мове, наблізіцца ў сваёй практыцы да гэтага ідэалу. Нельга, аднак, лічыць мову нечым нязменным, статычным, пазбаўленым дынамікі і апрацоўкі. Неабходна разуменне нормы і сістэмы мовы ў дынамічным аспекце – як “сацыяльна-гістарычнага абумоўленага выніку маўленчай дзейнасці, якая замацоўвае традыцыйныя рэалізацыі сістэмы або стварае новыя моўныя факты ва ўмовах іх сувязі як з патэнцыяльнымі магчымасцямі сістэмы мовы, з аднаго боку, так і з рэалізаванымі ўзорамі – з другога, <...> улічваецца яе [мовы] рух у часе, змены і пераўтварэнні ў новых грамадска-гістарычных умовах, удасканаленне ў залежнасці ад патрэб камунікацыі, мыслення і інш.” [Скворцов 1980, с. 43–44]. Адсюль вынікае неаддзельнасць разгляду паняцця моўнай нормы ад гістарычнага падыходу да аналізу праблемы “мова – грамадства”.

Для станаўлення нормы літаратурнай мовы мае значэнне і свядомая калектыўная дзейнасць – умяшанне ў працэсы моўнага развіцця грамад-

ства, якое “імкнецца накіроўваць моўны працэс у пажаданым напрамку, вызначае тыя крыніцы, на якія неабходна ў першую чаргу арыентавацца пры адборы і пашырэнні моўна-выяўленчых сродкаў” [Шакун 1997, с. 118]. Функцыянаванне мовы ў якасці універсальнага сродку зносін у сферах дзяржаўнага кіравання, навукі, адукацыі абумоўлена пашырэннем ролі мовы ў выніку пэўных змен у эканамічным, сацыяльным, палітычным жыцці народа. На гэтыя змены рэагуе слоўнікавы склад мовы: узнікае шмат новых слоў, былыя адназначныя словы становяцца мнагазначнымі, некаторыя словы цалкам або сваімі асобнымі значэннямі пераходзяць у пасіўны запас.

Вылучаючы асноўныя прыметы, што вызначаюць норму: “1) магчымасць/немагчымасць адхіленняў (абсалютнасць/адноснасць нормаў), 2) сацыяльнасць/натуральнасць («рукатворныя»/«нерукатворныя» нормы), 3) пазітыўнасць/негатыўнасць (рэкамендацыйныя/забара-няльныя правілы), 4) расцяжнасць (варыятыўнасць)/стандартнасць (сярэднестатыстычныя/дакладныя нормы), 5) дыяхроннасць/сінхроннасць (заканамернасць развіцця/правілы функцыянавання), 6) прэстыж-насць/непрэстыж-насць (для сацыяльных норм)” [Арутюнова 1999, с. 75], неабходна ўлічваць, што ўзровень унутрыструктурнай і функцыянальнай развітасці літаратурнай мовы непасрэдна залежыць ад узроўню развіцця розных галін прамысловасці, сельскай гаспадаркі, навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва і ад змены кантынгенту носьбітаў пэўнай мовы. Нацыянальныя літаратурныя мовы ў адрозненне ад данацыянальных функцыянуюць ва ўсіх сферах зносін і асвойваюць новыя сферы зносін і новыя жанры, такія, як навуковая, мастацкая, публіцыстычная літаратура, часопісныя і газетныя жанры.

Акрамя таго, існуе яшчэ адзін фактар фарміравання літаратурнай мовы, які заключаецца ў тым, што “асноўнай сацыяльнай групай ў кожную значную эпоху быў клас, найбольш зацікаўлены ў дзяржаўным будаўніцтве, і кожны раз густ і патэнцыі гэтага класа стваралі спецыфічнае, уласцівае толькі гэтаму гістарычнаму перыяду «літаратурнае асярод-дзе»” [Колесов 1999, с. 19]. Такім чынам, мэтазгодна казаць пра сацыяльны “рухавік” нацыі, г. зн. той пласт грамадства або яго інтэлігенцыі, які з’яўляўся выразнікам нацыянальнай самасвядомасці нацыі на канкрэтным часавым адрэзку і вынікі дзейнасці (творчасці) якой і спрыяў развіццю літаратурнай мовы і замацаванню яе норм.

Літаратура

Арутюнова 1999: Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека. М., 1999.

Беларуская мова 1994: Беларуская мова: Энцыклапедыя 1994: Беларуская мова: Энцыкл. Мінск, 1994.

Ешич 2002: Ешич М.Б. Этничность и Этнос // Встречи этнических культур в зеркале языка: (в сопоставительном лингвокультурном аспекте) / Науч. совет по истории мировой культуры. М.: Наука, 2002. С. 7–71.

Ковалевская 1978: Ковалевская Е.Г. История русского литературного языка. М.: Просвещение, 1978.

Колесов 1999: Колесов В.В. "Жизнь происходит от слова..." СПб., 1999.

Корженский 2002: Корженский Я. Чешский язык как язык национальный // Встречи этнических культур в зеркале языка: (в сопоставительном лингвокультурном аспекте) / Науч. совет по истории мировой культуры. М.: Наука, 2002. С. 71–110.

Крысько 2002: Крысько В.Г. Этническая психология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. М.: Издательский центр "Академия", 2002.

ЛЭС 1990: Лингвистический энциклопедический словарь. М., 1990.

Мікуліч 1996: Мікуліч Т.М. Мова і этнічная самасвядомасць / Навук. рэд. В.К. Бандарчык. Мінск: Навука і тэхніка, 1996.

Морковкин, Морковкина 1997: Морковкин В.В., Морковкина А.В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем). М.: АО "Астра семь", 1997.

Нарысы гісторыі Беларусі 1994: Нарысы гісторыі Беларусі. У 2-х ч. / М.П. Касцюк, У.Ф. Ісаенка, Г.В. Штыхаў і інш. Мінск: Беларусь, 1994. Ч. 1.

Скворцов 1980: Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. М., 1980.

Шакун 1984: Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1984.

Шакун 1997: Шакун Л.М. Моўныя арыенціры і словаўтваральны працэс // Беларусіка = Albaruthenika 6. Мінск, 1997. Кн. 6. Ч. 2: Беларусь паміж Усходам і Захадам. С. 118–122.

А.Л. Садоўская

БЕЛАРУСКАЯ ЭТНАЛІНГВІСТЫКА Ў КАНТЭКСЦЕ СЛАВІСТЫКІ

Этналінгвістыка, якая сфарміравалася як лінгвістычны напрамак у пачатку XX стагоддзя ў ЗША (работы Ф. Боаса, Э. Сепіра, Б. Уорфа), атрымала сваё "другое дыханне" ў канцы XX стагоддзя і нанава вызначае свой статус.

Актыўны стан сучаснай этналінгвістыкі, як пераканана сцвярджае прафесар А.Я. Міхневіч, вызначаецца фактарамі і знешнімі, і ўнутранымі. "Унутраныя фактары звязаны з тым, што нацыя, этнас служаць "натуральнай і адзінай перадумай, унутры якой мы ўпершыню можам выходзіць да універсальнасці чалавечай душы і чалавечага розуму" (М.К. Мамардашвілі). Да знешніх, сацыяльных фактараў могуць быць аднесены дастаткова розныя з'явы, але так ці інакш звязаныя з пільнай увагай да чалавека, этнасу, нацыі: філасофскія пошукі ў галіне "чалавеказнаўства", абвостраная ўвага да "аўтэнтчнага фальклору", арыентаванага на штодзённае жыццё, а не на "мастацкую

самадзейнасць”, супраціўленне працэсам глабалізацыі, што вядуць у сваім негатыўным праяўленні да нівеліроўкі этнакультурных адрозненняў, нарэшце, жывучасць саміх этнічных утварэнняў” [Михневич 2001, 9].

У сярэдзіне 70-х гадоў этналінгвістычныя даследаванні былі пачаты ў Інстытуце славяназнаўства і балканістыкі ў Маскве. Тэарэтычныя палажэнні, задачы і метады сучаснай славянскай этналінгвістыкі як комплекснай дысцыпліны, што вывучае мову ў кантэксце культуры і традыцыйную духоўную культуру праз прызму мовы сфармуляваны ў працах М.І. Талстога [гл., напр.: Толстой 1995], С.М. Талстой [гл.: Толстая 1995, 1996 і інш.]. На думку названых даследчыкаў, этналінгвістыка ў межах славістыкі стала прынцыпова новым напрамкам. Яна адрозніваецца ад раманскай этналінгвістыкі, “арганічна ўпісанай у лінгвістычную геаграфію”, а таксама ад амерыканскай, “звязанай з традыцыямі даследавання прымітыўных культур і моў амерыканскіх індзейцаў”. Славянская этналінгвістыка развівае ідэі В. фон Гумбальта, А.А. Патабні і інш., сфарміравалася яна “на сумежжы мовазнаўства, міфалогіі, фалькларыстыкі, этнаграфіі як комплексная дысцыпліна” і выкарыстоўвае разнастайныя метады даследавання, “пачынаючы ад метадаў лінгвістычнай геаграфіі, рэканструкцыі моў, семантыкі і сінтаксісу, аж да паняццяў і метадаў лінгвістычнай прагматыкі, тэорыі маўленчых актаў і кагнітыўнай лінгвістыкі” [Толстая 1995, 488-489]. “Менавіта ад лінгвістыкі, – як сцвярджае С.М. Толстая, – зыходзяць галоўныя імпульсы семантычнага, функцыянальнага і камунікатыўнага падыходаў да культуры, што сталі прадуктыўнымі ў шматлікіх галінах гуманітарнай навукі” [Толстая 1995, 37].

Тое, як ажыццяўляюцца на практыцы тэарэтычныя прынцыпы і падыходы, сфармуляваныя М.І. Талстым і С.М. Талстой, ілюструюць шматлікія выданні маскоўскай этналінгвістычнай школы, напрыклад: першы том этналінгвістычнага слоўніка “Славянские древности”, энцыклапедычны слоўнік “Славянская мифология”; зборнік “Этнолингвистика текста: Семиотика малых форм фольклора” (1988); зборнікі серыі “Славянский и балканский фольклор”, зборнікі-штогоднікі серыі “Балто-славянские исследования”, зборнік “Славянское и балканское языкознание. Проблемы лексики и семантики. Слово в контексте культуры” (1998), у які ўключаны працы па лексіцы, звязанай з традыцыйнай народнай культурай славян, лексіцы і фразеалогіі ў параўнальна-гістарычным аспекце і інш., зборнік “Славянские этюды...” (1999), двухтомны зборнік “Исследования в области балто-славянской культуры: Загадка как текст”, прысвечаны разгляду генезісу, структуры і мовы загадкі

і яе суадносін з прыказкай, замовай і іншымі відамі парэмій, даследаванню прагматычных аспектаў гэтага жанра, двухтомны зборнік “Балканские чтения” (1: Образ мира в слове и ритуале, 1992; 2: Символический язык традиционной культуры, 1993), манаграфія О.В. Бяловой “Славянский бестиарий. Словарь названий и символики”, якая ўяўляе сабой першы вопыт слоўнікага зводу, пабудаванага на матэрыяле помнікаў усходне- і паўднёvasлавянскай пісьменнасці XII-XVII стст., што аб’ядноўвае слоўнік назваў і слоўнік сімволікі жывёл; даследаванні Л.Н. Вінаградавай, Вяч.Ус. Іванава, У.М. Топарава, а таксама шматлікія публікацыі ў перыядычных выданнях, найперш ў часопісе “Живая старина” і інш. Вывучэнню чалавечай культуры праз прызму мовы, міфалогіі і этнаграфіі прысвечаны шэраг манаграфій М.М. Макоўскага.

Цікавыя і карысныя выданні выходзяць у Курску, дзе пад кіраўніцтвам прафесара А.Т. Храленкі па-ранейшаму выдучаюцца актыўныя даследаванні ў галіне лінгвафалькларыстыкі: напр., зб. “Исследования по лингвофольклористике”; манаграфія Л.Ю. Гусева “Птицы русского фольклора (лингвистические исследования)”, абароненая аўтарам ў якасці кандыдацкай дысертацыі пад назвай “Орнитонимы в фольклорном тексте”; манаграфія В.А. Пятрэнка “Этнический менталитет и язык фольклора”. Цікавымі ўяўляюцца і шматлікія артыкулы па названай праблематыцы Курскага універсітэта. Руская тапанімія ў этналінгвістычным аспекце даследуецца ў доктарскай працы Е.Л. Беразовіч. Метады лінгвістыкі, фалькларыстыкі і этнамузыказнаўства сінтэзуе манаграфія С.Е. Нікіцінай “Устная народная культура и языковое сознание”.

Вельмі блізкая да маскоўскай этналінгвістычнай школы па сваіх тэарэтычных устаноўках польская этналінгвістыка, тэарэтычным, метадычным і арганізацыйным цэнтрам якой стаў калектыў пад кіраўніцтвам Е. Бартміньскага і Люблінскі універсітэт, дзе з 1998 года выходзіць штогоднік “Этналінгвістыка”. Быў праведзены шэраг канферэнцый і сімпозіумаў, прысвечаных агульным і прыватным пытанням і аспектам вывучэння народнай культуры: “Моўны вобраз свету”, “Вусны тэкст”, “Паняцце стэрэатыпа ў мове і культуры”, “Канатацыя”, “Дэфініцыя”, “Фальклор – *sacrum* – рэлігія” і інш. Па матэрыялах гэтых канферэнцый выдадзены тэматычныя зборнікі, якія склалі цэлую бібліятэку этналінгвістычнай літаратуры. У шырокім грамадскім і культурным кантэксце мова разглядаецца і ў такіх навуковых працах, як “Пра мову фальклору” Е. Бартміньскага (1973), “Працэсы мадэрнізацыі ў мове польскага вершаванага фальклору” Я. Адамоўскага (1982), “Сімволіка сутачнага цыкла” Г. Бжазоўскай-Крайкі (1994) і “Польскі народны

соннік” С. Небжэгоўскай (1995). Цэнтрам увагі аўтараў пералічаных манаграфій стала перш за ўсё мова фальклору ў яе фанетычным, марфалагічным і лексічным аспектах, далей – семантыка і тэксталогія, пытанні пра сімвалічнае значэнне і ролю мовы ў фарміраванні карціны свету. Праграмнай рэалізацыяй пералічаных даследчых праблем, асабліва рэканструкцыі народнай моўнай карціны свету і чалавека, стаў “Слоўнік народных стэрэатыпаў і сімвалаў” польскай культуры, першы том якога выйшаў з друку ў Любліне ў выдавецтве М. Кюры-Складоўскай восенню 1996 года.

Як адзначае Е. Бартміньскі, у адрозненне ад слоўніка “Славянские древности”, у назве якога акцэнтаваны гістарызм як вызначальная рыса маскоўскай этналінгвістычнай школы (сучасныя палявыя даныя прысутнічаюць у гэтым слоўніку выбарчна, як “живая старина”), люблінскі этналінгвістычны слоўнік не ўтрымлівае ў сваёй назве часавых межаў і побач з данымі, што датычацца мінулага і ўзятымі з навуковых прац XIX–XX стагоддзяў, ён улічвае і даныя сённяшняга дня, сабраныя ў час фальклорных экспедыцый [Бартміньскі 2001, 20].

На думку польскіх навукоўцаў, этналінгвістычнае даследаванне ўвогуле без уліку як дыяхранічнага, так і сінхранічнага планаў папросту немагчымае [Lozowski 1999, 25–50]. Таму яны мэтанакіравана арыентуюцца на пашырэнне даследчага кола этналінгвістыкі (ад гістарычнага да сучаснага), што з’яўляецца па сутнасці зваротам да яе зыходных канцэпцый: падчас свайго фарміравання ў пачатку XX стагоддзя ў ЗША (работы Ф. Боаса, Э. Сепіра, Б. Уорфа) этналінгвістыка атрымала якраз апісальную, сінхранічную арыентацыю, бо прадметам яе вывучэння былі індзейскія мовы, якія не мелі сваёй пісьмовай гісторыі і рэальна існавалі толькі ў вуснай форме.

Як канстатуе цытаваная даследчыца, “з выхадам у свет люблінскага тома і першага тома маскоўскага слоўніка “Славянские древности” этналінгвістычная лексікаграфія становіцца самастойным кірункам славістыкі, які рэпрэзентуе інтэгральны падыход да мовы і культуры” [Толстая 1997, 53].

Акрамя несумненнага практычнага прагрэсу (накаплення і ўвядзення ў навуковую практыку вялікай колькасці новых фактаў), у апошнія гады з’явіліся і новыя вопыты тэарэтычнага асэнсавання прынцыпаў, задач і метадаў этналінгвістыкі. З’явіліся дапаможнікі А.С. Герда “Введение в этнолингвистику” (1995), М.М. Капыленкі “Основы этнолингвистики” (1995), выйшла манаграфія польскага аўтара Я. Анусевіча “Культуралагічная лінгвістыка. Агляд праблематыкі” (1994), у якой разглядаюцца галоўным чынам праблемы культурнай семантыкі і прагматыкі.

Заслугоўвае ўвагі таксама вроцлаўская серыя “Мова і культура”, у якой выдадзена ўжо звыш дзесяці зборнікаў па розных праблемах і аспектах гэтай вялікай тэмы.

Яшчэ адным цэнтрам этналінгвістыкі ў апошнія стагоддзі стала Сербія, дзе выдадзены кнігі Л. Радзянковіча “Замоўная традыцыя паўднёвых славян” (1996) і “Сімвалічная мова народнай магіі паўднёвых славян” (1996), выходзіць рэдагуемы ім жа часопіс “Расковнік”, новае бялградскае выданне пад рэдакцыяй фалькларыста Д. Айдачыча “Коды славянскіх культур” (1996–1997), кніга Б. Сікіміч “Этымалогія і малыя фальклорныя формы” (1996) і інш.

Праца ў этналінгвістычным кірунку вядзецца ў Румыніі. Побач з тэрмінам “этналінгвістыка” ў спецыяльнай румынскай літаратуры выкарыстоўваецца тэрмін “лінгвістычная этнаграфія”. Яшчэ ў перыяд станаўлення дзвюх навук (лінгвістыкі і этнаграфіі), у апошняй чвэрці мінулага стагоддзя, румынскі даследчык традыцыйнай культуры Б. Петрычэйку Хашдэу зыходзіў з гіпотэзы пра тое, што “фальклорная творчасць – прадукт пэўнага менталітэту на пэўнай гістарычнай ступені развіцця” [Михаил 1989, 176–177]. З перадумовы, што “тры дысцыпліны – мовазнаўства, этнаграфія і фальклор – непадзельныя, калі патрэбна атрымаць поўную карціну жыцця народа” [Михаил 1989, 179], зыходзіў і Т. Папахаджы, а таксама буйны румынскі даследчык духоўнай культуры і гісторык рэлігій М. Эліадэ. З 1970 года ў бухарэсцкім Інстытуце даследаванняў Паўднёва-Усходняй Еўропы пачалася праца над вывучэннем матэрыяльнай культуры ў параўнальным этналінгвістычным плане.

Этналінгвістычныя даследаванні шырока прадстаўлены і на Беларусі. Патрэбна заўважыць, што вартасць комплекснага падыходу да вывучэння духоўнай спадчыны беларусаў, які аб’ядноўвае ў адной “звязцы” этнаграфію, фальклор і мовазнаўства, адзначалася беларускімі даследчыкамі яшчэ на сумежжы XIX–XX стагоддзяў. Побач з матэрыяламі П. Шэйна, П. Чубінскага, К. Машынскага, вялікае значэнне маюць працы беларускіх навукоўцаў, такіх як М. Доўнар-Запольскі, Е.Р. Раманаў, А.К. Сержпутоўскі, М.Я. Нікіфароўскі, Я.Ф. Карскі, Я.А. Ляцкі, І.І. Насовіч, М.М. Нікольскі. Сабраны названымі аўтарамі матэрыял змяшчае шмат каштоўных, унікальных звестак пра народную матэрыяльную і духоўную культуру беларусаў. Акрамя таго, у іх дастаткова дакладна адлюстраваны дыялектныя рысы і многія асаблівасці беларускай гаворкі, што ўяўляе непасрэдную цікавасць для лінгвістаў. Яшчэ і сёння да гэтых прац актыўна звяртаюцца даследчыкі, разумеючы, што якраз у іх і прыхаваны вытокі беларускай этналінгвістыкі.

Беларускія аўтары дасягнулі пэўных поспехаў ў галіне арэальнай лінгвістыкі: у 1963 годзе ў Мінску з’явіўся “Дыялекталагічны атлас беларускай мовы” – першы поўны атлас на ўсходнеславянскай тэрыторыі. Знамянальна, што беларускія лінгвісты, якія займаюцца дыялекталагічнай праблематыкай, прынялі ўдзел у рэалізацыі такіх міжнародных праектаў, як “Агульнаславянскі лінгвістычны атлас” і “Лінгвістычны атлас Еўропы”. У 90-я гады з’явіліся чатыры тамы пяцітомнага “Лексічнага атласа беларускай мовы”, а таксама праца “Лексічныя ландшафты Беларусі: Жывёльны свет” пад рэдакцыяй калектыву аўтараў. Дарэчы тут будзе згадаць і выданне “Жывёльны свет: Тэматычны слоўнік” (1999), якое ўключае ў сябе выбраныя з розных крыніц рэгіянальныя беларускія назвы розных жывёл, птушак, рыб, насякомых і іншых істот, а таксама лексіку, звязаную з іх характарыстыкай і жыццядзейнасцю.

Канец XX стагоддзя ў беларускім мовазнаўстве характарызуецца зацікаўленасцю пытаннямі статусу беларускай мовы і яе гаворак, а таксама этнагенезу беларусаў. З’явіўся шэраг прац у межах этнасіntaxісу, аўтарамі якіх з’яўляюцца С.М. Прохарава і яе вучаніцы Ж.Ю. Кошалева і О.А. Губіна. Сіntaxіс беларускай і рускай моў у аспекце культуралогіі апісала Л.М. Чумак.

У ліпені 1984 года распачаліся рэгулярныя этналінгвістычныя экспедыцыі на Палессе, у якіх удзельнічалі даследчыкі з Лабараторыі фальклору і дыялекталогіі БДУ. Аднак чарнобыльская катастрофа спыніла тэрытарыяльную працу на Палессі ў тагачасным стане. Матэрыял, сабраны да 1986 года, стаў унікальным. У 1994 годзе з’явіўся том “Гавораць чарнобыльцы: з мясцовых гаворак чарнобыльскай зоны ў Беларусі”, у які ўвайшлі матэрыялы, падрыхтаваныя В.В. Казначэевым для беларускага этналінгвістычнага атласа. Гэтыя матэрыялы разам з выданнямі на Украіне (Говірки чорнобыльскай зоны. Тэксты. Кіў, 1996) сталі помнікам гаворак Чарнобыля.

У 90-я гады працягвалася праца па зборы матэрыялаў для “Палескага этналінгвістычнага атласа” па адпаведнай праграме, выпрацаванай у адзеле славянскага фальклору і этналінгвістыкі маскоўскага Інстытута славяназнаўства і балканістыкі. Штогод выезджалі на Палессе экспедыцыі маскоўскіх навукоўцаў, у якіх удзельнічалі таксама дзве групы мінскіх і гомельскіх мовазнаўцаў (М.П. Антропаў, У.І. Коваль, Ф.Д. Клімчук і інш.) разам са студэнтамі, якія праходзілі дыялекталагічную практыку. Як адзначыў у сваім артыкуле “Праблемы беларускай этналінгвістыкі” М.П. Антропаў, ужо к 1993 году гэтыя групы фактычна пераўтварыліся ў невялікія цэнтры па даследаванні традыцыйнай народ-

най духоўнай культуры беларусаў, арыентаваныя на вырашэнне праблем суадносін мовы і духоўнай культуры, менталітэту, народнай творчасці. І з цягам часу ў абедзвюх групах вызначыліся свае, асобныя даследчыцкія кірункі: у мінскай (у прасторы навукова-даследчай лабараторыі беларускага фальклору і дыялекталогіі БДУ) – беларуска-іншаславянскі, арэальны і этналінгвістычна-фальклорны; у гомельскай, якую на кафедры агульнага, славянскага і рускага мовазнаўства Гомельскага універсітэта аб’ядноўвае У.І. Коваль – этнафразеалагічны.

У 1984–1994 гадах на філалагічным факультэце БДУ ў Мінску М.П. Антропаў праводзіў семінар “Актульныя пытанні этналінгвістыкі”. За аснову былі ўзяты палажэнні, закладзеныя школай М.І. Талстога. Этналінгвістыка разглядалася перадусім як навуковая дысцыпліна, якая разглядае мову праз прызму народнай свядомасці, ментальнасці, паводзіны чалавека ў штодзённым жыцці і падчас абрадаў, яго міфалагічных уяўленняў і міфапэтычнай творчасці. У гэтым напрамку працягваюць свае даследаванні вучаніцы названага семінара: Т.В. Валодзіна, І.М. Сухавіцкая, В.В. Казначэў, М.Я. Ісачанкава, Е.Л. Шырына. Асаблівай увагі заслугоўваюць працы Т.В. Валодзінай, прысвечаныя рэканструкцыі і інтэрпрэтацыі абрадаў “талака” і “жаніцьба Цярэшкі”, а таксама апошняя яе манаграфія “Семантыка рэчаў у духоўнай спадчыне беларусаў”. Даследуючы фальклор, аўтар арганічна выкарыстоўвае этналінгвістычныя метады. У апошні час Т.В. Валодзіна актыўна працуе ў галіне этнафразеалогіі, даследуючы “фразеалагічную анатомію” беларусаў. На сённяшні дзень на філалагічным факультэце БДУ А.Л. Садоўскай чытаецца спецыяльны курс “Актуальныя праблемы беларускай этналінгвістыкі” і праводзіцца спецсемінар па праблемах этнафразеалогіі.

У 1992–1993 гадах у часопісе “Беларусь” з’явіўся шэраг артыкулаў з цыклу “Беларуская міфалогія” (а затым выйшла і асобная кніга), аўтарам якіх з’яўляецца У.А. Васілевіч. У этналінгвістычным аспекце ён характарызуе розных міфалагічных персанажаў, такіх як лясун, палявік, мара і інш. Пытанні “ніжэйшай” міфалогіі актыўна займаўся В.В. Казначэў. Дэманалагічнай лексікай займаліся таксама М.П. Антропаў і С.Л. Іваноў, а дэманалагічнай тэрміналогіі Гомельшчыны прысвяцілі свой артыкул А.І. Халёўка і О.М. Чайкун. У 2000 годзе выйшла з друку манаграфія Т.П. Шамякінай “Беларуская міфалогія”.

Мінская даследчыца І.І. Токарава звярнулася да пытанняў аналізу нацыянальна-культурнай спецыфікі моўных паводзін. Гэту сферу этналінгвістыкі аўтар называе этнаграфіяй зносін (маўлення). Паводле І.І. Токаравай, этнаграфія зносін (маўлення) – гэта “антрапацэнтральная

навука пра маўленчыя паводзіны як мадэль культуры” [Токарева 2000, 189]. Аўтар пераканаўча сцвярджае, што мова сапраўды аказвае ўплыў на фарміраванне паводзін этнасаў [Токарева 2000, 187]. Апісанню і аналізу этнакультурных стэрэатыпаў камунікатыўных паводзін прысвечана доктарская праца цытаванай даследчыцы. Лінгвістычнаму аспекту культурна-нацыянальнай спецыфікі паводзін прысвечана і кандыдацкае даследаванне О.В. Даніч.

2–3 лістапада 2000 года на базе Мінскага дзяржаўнага лінгвістычнага ўніверсітэта і Беларускага інстытута праблем культуры адбылася I-я міжнародная навуковая канферэнцыя “Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики”. Даклады канферэнцыі былі прысвечаны як агульнаметадалагічным праблемам этналінгвістыкі, філасофскім аспектам, так і прыватным пытанням узаемасувязі мовы і этнакультуры. Даследаванні ахапілі шэраг славянскіх, германскіх і раманскіх моў у іх культурнай дэтэрмінаванасці.

У вышэйшай ступені неабходным з’яўляецца вывучэнне ў этналінгвістычным аспекце беларускай фразеалогіі. Вырашэннем гэтай задачы займаецца *этнафразеалогія* – “новы лінгвістычны напрамак на сумежжы фразеалогіі і этналінгвістыкі, які вывучае ўстойлівыя словазлучэнні ў этнакультурным аспекце” [Коваль 1998, с. 3–5].

Такім чынам, нават кароткі агляд развіцця і праблематыкі беларускай этналінгвістыкі ў кантэксце славістыкі прыводзіць да вываду пра аўтаномнае існаванне ў межах мовазнаўства, прыярытэтнае развіццё і ўмацаванне пазіцый названай навукі. З аднаго боку, беларуская этналінгвістыка цесна звязана з арэальнай лінгвістыкай і кагніталогіяй, а з другога боку, яна актыўна даследуе мову праз прызму традыцыйнай народнай духоўнай культуры і арганічна ўбірае ў сябе вынікі даследаванняў у лінгвістыцы, этналогіі, міфалогіі, фалькларыстыцы, а таксама набыткі сумежных з ёй дысцыплін – лінгвакультуралогіі, лінгвакраіназнаўства.

Літаратура

1. *Антронаў М.П.* Праблемы беларускай этналінгвістыкі // Беларусіка – Albaruthenika: Кн. 1: Мат-лы Міжнар. кангрэсу беларусістаў, Мінск, 25 – 27 мая 1991 г. / Міжнар. асац. беларусістаў, Нац. навук.-асвет. цэнтр імя Ф. Скарыны; Рэд. А. Мальдзіс і інш. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. С. 153–156.
2. *Бартминьски Е.* Некоторые спорные проблемы этнолингвистики // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Мат-лы Междунар. науч. конф., Минск, 2 – 4 ноября 2000 г. / Минск. гос. лингв. ун-т, Бел. ин-т проблем культуры. Мн., 2001. С. 16–22.
3. *Коваль У.І.* Славянская этнафразеалогія ў дэрывацыйна-дыяхранічным аспекце / XII Міжнар. з’езд славістаў. Даклады. Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 1998.

4. *Михаил З.* Этнолингвистические методы изучения народной духовной культуры. Пер. с румынского А. Иванова и Г. Кабакова // Славянский и балканский фольклор: Реконструкция древней славянской культуры: источники и методы: Сб. ст. / Акад. наук СССР. Ин-т славяновед. и балканистики; Отв. ред. Н.И. Толстой. М.: Наука, 1989. С. 174–191.
5. *Михневич А.Е.* Язык и культура: несколько методологических замечаний // Язык и культура. Проблемы современной этнолингвистики: Мат-лы Междунар. науч. конф., Минск, 2 – 4 ноября 2000 г. / Минск. гос. лингв. ун-т, Бел. ин-т проблем культуры. Мн., 2001. С. 6–10.
6. *Садоўская А.Л.* Этналінгвістычны аспект у фразеалогіі // Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып.2 / Пад рэд. А.Я. Міхневіча. Мн.: РІВШ БДУ, 2003. С.121–128.
7. *Токарева И.И.* О создании парадигмы в этнолингвистике // Мат-лы ежегод. науч. конф. преподавателей и аспирантов ун-та, Минск, 5 – 6 апр. 2000 г. : В 3 ч. / Минск. гос. лингв. ун-т. Мн., 2000. Ч. 1. С. 186–90.
8. *Токарева И.И.* Этнокультурные стереотипы коммуникативного поведения: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19 / Бел. гос. ун-т. – Минск, 1999. – 36 с.
9. *Толстая С.М.* Словарь народных стереотипов и символов. Т.І. Космос // Живая старина. 1997. № 4. С. 52–53.
10. *Толстая С.М.* Этнолингвистика // Институт славяноведения и балканистики, 50 лет: Сб. ст. / Редкол.: Е.П. Аянова и др. М.: Индрик, 1996. С. 235–248.
11. *Толстая С.М.* Этнолингвистика в Люблине // Славяноведение. 1993. № 3. С. 47–59.
12. *Толстая С.М.* Этнолингвистика в современной славистике // Лингвистика на исходе XX века: Итоги и перспективы: Тез. междунар. конф., Москва, 1 – 4 февр. 1995 г.: В 2 т. / Моск. гос. ун-т. М., 1995. Т. 2. С. 12–16.
13. *Толстой Н.И.* Язык и культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике. – 2-е изд., испр. М.: Индрик, 1995.
14. *Łozowski. P.* Panchronia, czyli językoznawstwo bez synchronii // Przeszłość w językowym obrazie świata / Red.: A. Pajdzieskia, P. Krzyżanowski. Lublin: Wyd-wo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 1999. S. 23–50.
15. *Prochorowa S., Suchowickaja I.* Etnolingwistyka na Białorusi: lata 90. XX wieku // Etnolingwistyka (Problemy języka i kultury). Lublin: Wyd-wo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 1999. № 11. S. 213–223.
16. *Słownik stereotypów i symboli ludowych: W 7 t. – T. 1: Kosmos: niebo, światła niebieskie, ogień, kamienie / Red. J. Bartmiński. Lublin: Wyd-wo Uniw. M. Curie-Skłodowskiej, 1996.*

Г.К. Чахоўскі

ПАЛІТЫЧНЫ ДЫСКУРС: ПРАБЛЕМЫ ІНТЭРПРЭТАЦЫІ

1. Паняцце дыскурсу

Паняцце дыскурсу ў сучаснай лінгвістыцы сэнсава набліжаецца да паняцця “тэкст”, аднак пры гэтым падкрэсліваецца дынамічны, характар моўнай камунікацыі. Дыскурс складаецца са сказаў або іх фрагментаў, а змест дыскурсу канцэнтруецца вакол “падставовых” канцэптаў – топікаў

дыскурсу. Лагічны змест асобных сказаў – кампанентаў дыскурсу – называецца прапазіцыямі. Апошнія звязваюцца паміж сабой лагічнымі адносінамі (кан’юнкцыі, дыз’юнкцыі, прычынна-выніковымі і інш.). Аналізуючы дыкурс, інтэрпрэтатар кампануе элементарныя прапазіцыі ў агульнае значэнне, змяшчае новую інфармацыю ў межы ўжо атрыманай прамежкавай, або папярэдняй інтэрпрэтацыі, г. зн.:

- вызначае ўнутрытэкставыя сувязі – анафарычныя, семантычныя (кшталту сінанімчных і антанімічных), рэферэнцыйныя (аднясенне імёнаў і апісанняў да аб’ектаў рэальнага або ментальнага свету) адносіны, функцыянальную перспектыву (тэму выказвання і тое, што пра яе гаворыцца) і г.д.;
- “паглынае” новую інфармацыю ў тэму дыскурсу, у выніку чаго ліквідуецца (калі гэта трэба) рэферэнтная неадназначнасць, вызначаецца камунікатыўная мэта кожнага сказа і паступова робіцца зразумелай “драматургія” ўсяго дыскурсу.

У працэсе такой інтэрпрэтацыі ўзнаўляецца “патэнцыяльны” свет, у якім, паводле прэзумпцыі інтэрпрэтатара, аўтар канструяваў дыкурс і ў якім апісваюцца рэальныя і пажаданыя (няхай і не заўсёды дасягальныя), нерэальныя і г.д. акалічнасці. У гэтым свеце мы знаходзім характарыстыкі дзейных асоб, аб’ектаў, часу, абставін, падзей (у прыватнасці, учынкаў дзейных асоб) і інш. Гэты ўяўны свет уключае таксама дадумванне інтэрпрэтатарам (які мае непаўторны жыццёвы вопыт) дэталі і ацэнкі, што можа выкарыстаць аўтар дыскурсу, навязваючы свае меркаванні адрасату. Спрабуючы зразумець дыкурс, інтэрпрэтатар хоць бы на імгненне перасяляецца ў свет чужых думак. Вопытны аўтар, асабліва палітык, спалучае такое маўленчае ўнушэнне з папярэдняй апрацоўкай чужой свядомасці, каб новы погляд на рэчы гарманізаваў з устойлівымі поглядамі – свядомымі ці несвядомымі. Распывістая семантыка мовы спрыяе гнуткаму пранікненню ў чужую свядомасць: новыя погляды мадыфікуюцца (гэта своеасаблівая мімікрыя) пад уплывам сістэмы трывалых думак інтэрпрэтатара, а часам і змяняюць гэтую сістэму, параўн. [Badaloni 1984, 18].

2. Характарыстыкі палітычнага дыскурсу

Згодна з Э. Касерыу, ужо само маўленне з’яўляецца «палітычна нагружаным», паколькі выступае знакам салідарнасці з іншымі членамі сацыума, якія карыстаюцца адной мовай [Coseriu 1987, 24]. Часам нават сцвярджаюць, што мова – прамежкавае звязно паміж думкай і дзеяннем – заўсёды была і застаецца “найбольш істотным фактарам палітычнага

ўціску, эканамічнай і сацыяльнай дыскрымінацыі” [Miles 1995, IX]. Палітычная мова адрозніваецца ад звычайнай тым, што ў ёй:

- “палітычная лексіка” з’яўляецца тэрміналагічнай, а звычайныя, не чыста “палітычныя” моўныя знакі выкарыстоўваюцца не заўсёды так, як у звычайнай мове;
- спецыфічная структура дыскурсу – вынік часам вельмі своеасаблівых маўленчых прыёмаў;
- спецыфічнай з’яўляецца і рэалізацыя дыскурсу – гукавое або пісьмовае яго афармленне. Так, у маўленні палітыка робіцца ўдвая больш значных паўз, чым у маўленні іншых людзей [Duez 1982, 11]; гэтыя паўзы ў палітыкаў з’яўляюцца больш працяглымі, што дазваляе суаднесці палітычнае маўленне са сцэнічным.

Палітычны дыкурс можна разглядаць прынамсі з трох пазіцый:

- *уласна філалагічнай* – як любы іншы тэкст; аднак, большая ўвага даследчыка звяртаецца на фон – палітычныя і ідэалагічныя канцэпцыі, якія пераважаюць у свеце інтэрпрэтатара;
- *сацыялінгвістычнай* – пры вымярэнні эфектыўнасці для дасягнення схаваных або выразна акрэсленых, – але несумненна палітычных – мэтай моўцы;
- *індывідуальна-герменеўтычнай* – пры выяўленні прыватных сэнсаў аўтара і/або інтэрпрэтатара дыскурсу ў пэўных абставінах.

Зразумела, што даследаванне палітычнага дыскурсу знаходзіцца на сумежжы розных дысцыплін і звязана з аналізам формы, задач і зместу дыскурсу, які выкарыстоўваецца ў пэўных (“палітычных”) сітуацыях, параўн. [Bell 1995, 46].

Паколькі тэрміны *палітычны* і *маральны* маюць ацэначныя характарыстыкі, у лінгвістычным даследаванні заўсёды фігуруюць пазалінгві-стычныя меркаванні¹. Так, калі спрабуюць ахарактарызаваць асаблівасці “несвабоднага” дыскурсу, непазбежна ўводзяцца ў паісанне этычныя тэрміны, напрыклад, паводле Х. Медэра (цыт. па [Martínez Albertos 1987, 78]):

- “прамоўніцтва”: дамінуе дэкламатарскі стыль;
- прапагандысцкі трыумфалізм;

¹ Т. Тодараў [T. Todorov 1991: 7–14] адзначае, што ў 1789 г. адбылося наступнае змяненне тэрміналогіі: замест традыцыйнага выразу “sciences morales et politiques” (маральныя і палітычныя навукі) сталі гаварыць пра “sciences humaines” (сацыяльныя навукі, навукі пра чалавека). першым ў гэтым быў Кандарсэ, тэрэтык новай канцэпцыі дзяржавы, пазней гэтыя тэрміны зрабіліся шырокаўжывальнымі.

- ідэалагізацыя ўсяго, пра што ідзе гаворка, пашыранае выкарыстанне паняццяў насуперак логіцы;
- перабольшаная абстракцыя, крытычнасць і “палымянасць”;
- схільнасць да выкарыстання лозунгаў;
- агітатарская “зухаватасць”;
- перавага “Звыш-Я”;
- фармалізм партыйнасці;
- прэтэнзія на абсалютную ісціну.

Названыя якасці з’яўляюцца палемічнымі і выступаюць дыферэнцыяльнымі прыкметамі палітычнага дыскурсу, што адрознівае яго ад іншых відаў маўлення. Гэтая палемічнасць можа адбывацца, напрыклад, на выбары слоў: “ваенныя дзеянні пераносяцца з поля бою на тэатральныя падмосткі” [García Santos 1987, 91]. Такая сублімацыя агрэсіўнасці закладзена (паводле некаторых сацыяльных псіхолагаў) у самой чалавечай прыродзе.

Такім чынам, палемічнасць палітычнага маўлення – своеасаблівая тэатралізаваная агрэсія, скіраваная на ўнушэнне адмоўнага стаўлення да палітычных апанентаў моўцы, на навязванне (як найбольш натуральных і бяспрэчных) іншых вартасцей і ацэнак. Таму тэрміны, якія ацэньваюцца пазітыўна прыхільнікамі адных поглядаў, могуць успрымацца негатыўна, часам нават як непасрэдная знявага, іншымі (параўн. камунізм, фашызм, дэмакратыя).

У крытычныя перыяды гісторыі па выкарыстанні найменняў-зняваг можна часам дакладна вызначыць партыйную прыналежнасць моўцы. Так, у часы Іспанскай рэспублікі 1932 г. камуністы ў пеяратыўным значэнні ўжывалі намінацыі *anarco-burgués* “анарха-буржуазны”, *anarcofa-scista* “анархафашыст”, *socialfascista* “сацыял-фашыст”; прадстаўнікі ле-вага крыла працоўнага руху – *burgués* “буржуазны”, *cochino burgués* “буржуазная свіння”, *señorito* “спадарчык”, *señorito de cabaret* “кабарэт-ны спадарчык”, *fascista* “фашыст”, *hombre feliz* “блазнаваты”; фашысты называлі камуністаў *parásitos* “паразіты”, *convidados* “запрошаныя”, *semioseñoritos* “напаўспадарчыкі”, *zánganos* “авадні”, *zánganos de casino* “авадні з казіно”; левае рэспубліканскае крыло называла антырэспубліканцаў *cavernícolas* “дрымучыя”, *cavernario* “пячорныя людзі”, *trogloditas* “трагладыты”, *paleopolíticos* “палеапалітыкі”, *rupestres* “тыя, што растуць на скалах”, *prehistóricos* “дагістарычныя”, *rinóceros* “бегемоты”, *ursus* “мядзведзі”, *macacus* “макакі”, *mamúts* “маманты”, *retrogrados* “рэтраграды”, *reaccionarios* “рэакцыянеры”, *obscurantistas* “абскурантысты”, *neos* “нэа”, *fanáticos* “фанатыкі”, *cerriles* “дзікія”, *antípodos* “антыподы”, *raza latina* “лацінская

раса”, *bestias* “бестыі”, *alimañas* “шкодныя жывёлы”, *sapos* “жабы”, *monas epilépticas* “малпы-эпілептыкі”; а тыя адказвалі ім: *tabernícolas* “шынкары”, *enchufistas* “злодзеі”, *social enchufistas* “сацыял-злодзеі”, *petroleros (incendiaros)* “падпальшчыкі”, *pistoleros* “галаварэзы”, *sectarios* “сектанты”, *aventure-ros* “авантурысты”, *caínes* “злодзеі (Каіны)”, *ambiciosos* “ганарліўцы”, *asesinos* “забойцы”, *criminales* “злачынцы”, *reptiles* “рэптыліі”, *serpientes* “вужакі”, *crustáceos* “ракападобныя” [García Santos 1987: 121–122]. Мож-на заўважыць, што левыя рэспубліканцы любілі называць антырэспубліканцаў найменнямі дзікіх, “грубых” (няўключдных або злых) дагі-старычных жывёл, а антырэспубліканцы часта называлі левых рэспубліканцаў жывёламі-паўзунамі і злачынцамі-тэрарыстамі.

Гэтым жа можна растлумачыць і своеасаблівую “палітычную дыгласію” [Wierzbicka 1995, 190] грамадства, у якім функцыянуюць нібыта дзве розныя мовы – мова афіцыйнай прапаганды і звычайная. Тэрміны адной мовы ў межах другой або ўжываліся з палярна супрацьлеглымі ацэнкамі, або ўвогуле выганяліся з узуса. Выявіць ацэнкі, рэпрэзентаваныя ў палітычным дыскурсе, можна, аналізуючы, напрыклад, наступныя групы выказванняў (параўн. [Schrotta, Visotschnig 1982, 126]):

- канстатацыі і прадпісанні дзейнічаць;
- прыхаваныя выказванні, пададзеныя ў выглядзе пытанняў;
- адказы на выбраныя пытанні (трэба вызначыць, на якія пытанні пэўны дыкурс адказвае, а якія пакідае без адказаў);
- трактоўкі грамадскіх праблем, апісанні іх вырашэння ў пазітыўных тэрмінах, “канструктыўна” (“мы павінны зрабіць...”) – або негатыўна (“для нас з’яўляецца непрымальным...”, “мы не пойдзем па гэтым шляху”);
- фармулёўкі ідэй, якія аўтар дыскурсу лічыць наватарскімі;
- выказванні, якія адлюстроўваюць агульныя ісціны;
- запыты і патрабаванні да прадстаўнікоў улады;
- заклікі паспрыць таму або іншаму вырашэнню, прапановы аб дапамозе.

3. Эфектыўнасць палітычнага дыскурсу

Грамадскае прызначэнне палітычнага дыскурсу заключаецца ў тым, каб унушыць адрасатам – суграмадзянам – неабходнасць “палітычна карэктных” дзеянняў і/або ацэнак. Іншымі словамі, мэта палітычнага дыскурсу – не апісанне (г. зн., не рэферэнцыя), а перакананне, абуджэнне ў адрасаце патрэбных намераў, стварэнне глебы для пабуджэння да дзеян-

ня [Bauley 1985, 104]. Таму эфектыўнасць палітычнага дыскурсу можна вызначыць адносна гэтай мэты.

Маўленне палітыка (за некаторымі выключэннямі) аперыруе сімваламі [Rathmayr 1995, 211], а яго поспех прадвызначаецца тым, наколькі гэтыя сімвалы з'яўляюцца сугучнымі масавай свядомасці: палітык спрабуе закрануць патрэбныя струны ў гэтай свядомасці; выказванні палітыка павінны ўкладацца ў “сусвет” меркаванняў і ацэнак яго адрасатаў, “спажывцоў” палітычнага дыскурсу.

Далёка не заўсёды такое ўнушэнне выглядае як аргументацыя: спрабуючы прыцягнуць слухачоў на свой бок, не заўсёды выкарыстоўваюць лагічна звязныя аргументы. Часам дастаткова проста даць зразумець, што пазіцыя, на карысць якой выступае моўца, ляжыць у сферы інтарэсаў адрасата. Абараняючы гэтыя інтарэсы, можна ўздзейнічаць на эмоцыі, на пачуццё абавязку і на іншыя маральныя ўстаноўкі. (Зрэшты, усё гэта можа так і не знайсці водгуку ў душы недастаткова падрыхтаванага інтэрпрэтатара). Яшчэ больш хітры ход – калі, прапануючы аргументы ў прысутнасці каго-небудзь, зусім не разлічваюць прасталінейна паўплываць на чыю-небудзь свядомасць, а проста разважаюць услых пры сведках; або, прапануючы меркаванні на карысць таго або іншага тэзісу, спрабуюць – наадварот – пераканаць у тым, што цалкам супярэчыць тэзісу, і г.д.

Любы дыкурс, не толькі палітычны, скіраваны на ўнушэнне, улічвае сістэму поглядаў патэнцыяльнага інтэрпрэтатара з мэтай мадыфікаваць намеры, думкі і матывацыі ўчынкаў аўдыторыі. Як адзначаў А. Шапенаўэр, мастацтва пераканання заключаецца ў майстэрстве выкарыстання амаль не заўважна перакрываваемых паняццяў, дзякуючы чаму і ствараюцца нечаканыя пераходы ад адных перакананняў да іншых, часам насуперак спадзяванням самога моўцы [Schopenhauer 1891, 58].

Поспех унушэння залежыць ад устаноўак у дачыненні да моўцы і да зместу паведамлення [Morik 1982, 44]. Першы від устаноўак характарызуе ступень даверлівасці, сімпатыі да моўцы. Атрыманне выгодных пазіцый у гэтай сферы залежыць не толькі ад здольнасцей моўцы, але і ад характару рэцыпіента (напрыклад, паталагічная даверлівасць на адным полюсе і паталагічная падазронасць на другім). Змяніць устаноўкі адрасата ў патрэбным кірунку можна, у прыватнасці, шляхам удалай кампаноўкі маўлення. Толькі пры ўмове стварэння ў адрасата пачуцця непрымусовага прымання чужога меркавання, зацікаўленасці, актуальнасці, сапраўднасці і задаволенасці моўца можа дасягнуць поспеху ў гэтым унушэнні [Grac 1985, 16].

Людзі заўсёды чагосьці чакаюць ад маўлення сваіх суразмоўцаў. Гэты эфект адбываецца на прыманні або адхіленні адпаведных тэзісаў. Маўленчыя паводзіны, якія парушаюць нарматыўныя чаканні адпаведных відаў паводзін, могуць зменшыць эфектыўнасць уздзеяння (калі нечаканасць з'яўляецца непрыемнай для рэцыпіента) або рэзка павялічыць яе (калі для адрасата нечакана адбываецца штосьці больш прыемнае, чым меркавалася). Можна адрозніваць сітуацыі з **пасіўным успрыманням**, з **актыўным удзелам** і з **супраціўленнем унушэнню** з боку адрасата.

Пры **пасіўным успрыманні** ўнушэння адрасаты чакаюць, што ўзровень нечаканасці, глыбіня меркаванняў і інтэнсіўнасць маўленчага ўнушэння будуць адпавядаць норме. Людзі, якія выклікаюць вялікі давер, могуць абысціся і малаінтэнсіўнымі сродкамі, рэзервуючы больш моцныя сродкі на той выпадак, калі трэба паскорыць уздзеянне. Акрамя таго, ад мужчын звычайна чакаюць больш інтэнсіўных сродкаў, а ад жанчын – малаінтэнсіўных. Парушэнні гэтай нормы – маўленчая млявасць мужчын і неадэкватная жорсткасць і прасталінейнасць жанчын – зніжаюць эфект уздзеяння. А боязь, выкліканая паведамленнем аб тым, што непрымання адпаведных тэзісаў прывядзе да небяспечных для адрасата наступстваў, часта спрыяе большай схільнасці да розных ступеняў інтэнсіўнасці ўздзеяння: найбольшая схільнасць – да малаінтэнсіўных сродкаў, а найменшая – да высокаінтэнсіўных.

У сітуацыі з **актыўным удзелам** унушэння рэцыпіент нібыта дапамагае пераканаць сябе, асабліва калі ён спадзяецца, што ўсё адбываецца для таго, каб задаволіць яго інтарэсы. Назіраюцца прамыя суадносіны паміж інтэнсіўнасцю маўленчых сродкаў і пераадоленнем супраціўлення.

Ёсць мноства выпадкаў, калі адрасат **актыўна супраціўляецца ўнушэнню**. Пры ўмове папярэдняй апрацоўкі “ўнушальнасць” асноўнай атакі з'яўляецца адваротна прапарцыянальнай эфектыўнасці падрыхтоўчых выказванняў. Папярэднія дзеянні загадзя рыхтуюць адрасата да ўнушэння. Таму, калі наступныя выказванні не парушаюць чаканняў, створаных папярэднім дзеяннем, супраціўляльнасць унушэнню робіцца максімальнай. Калі ж моўныя ўласцівасці выказванняў-атак парушаюць чаканні, выпрацаваныя ў выніку падрыхтоўкі-абвяржэння (або ў пазітыў-ны, або ў негатыўны бок), супраціўляльнасць змяншаецца.

4. Адстойванне адпаведных пазіцый у палітычным дыскурсе

Такім чынам, для таго, каб быць эфектыўным, палітычны дыкурс павінен будавацца згодна з пэўнымі патрабаваннямі ваенных дзеянняў. Моўцы звычайна лічаць, што адрасат ведае, да якога лагера ён належыць,

якую ролю адыгрывае, у чым заключаецца гэтая роля і – не ў апошнюю чаргу – *за якія* тэзісы выступае (“афірмацыя”) і *супраць якіх* тэзісаў змагаецца (“негацыя”), параўн. [Grünert, Kalivoda 1983, 75]. Прыналежнасць да пэўнай групы прымушае моўцу не толькі адразу акрэсліць канкрэтныя прычыны для выступлення, матыў “я гавару не таму, што мне хочацца пагаварыць, а таму, што так трэба”, але і падкрэсліць “рэпрэзентатыўнасць” свайго выступлення, засведчыць, ад імя каго выказваецца пэўнае меркаванне. Пры гэтым можа выкарыстоўвацца матыў “нас шмат”; паколькі калектыўнае дзеянне, з аднаго боку, з’яўляецца больш эфектным і эфектыўным, чым асобнае выступленне, з другога ж боку, часта прадугледжваецца дзеянне-падтрымка з боку аднадумцаў.

Моўца спрабуе пазбягаць прыватных матываў і намераў, калі падкрэсліваецца сацыяльная значнасць і адказнасць, сацыяльная ангажаванасць выступлення – матыў “я адлюстроўваю інтарэсы ўсяго грамадства” [Volmert 1989, 23].

Як і на полі бою, палітычны дыскурс скіраваны на знішчэнне “зброі” апанента (думак, меркаванняў, аргументаў) і яго “асабовага складу” (дыскрэдытацыя апанента). Адным са сродкаў знішчэння праціўніка ў палітычных дэбатах выступае высмейванне апанента. Смех увогуле, паводле многіх тэарэтыкаў (напрыклад, А. Бергсона), праяўляе неўсвядомленае жаданне прынізіць праціўніка з тым, каб падкарэктаваць яго паводзіны. Такая скіраванасць свядома эксплуатавалася ў палітычных дэбатах яшчэ з часоў Рымскай імперыі. Пра гэта сведчаць выкрывальныя прамовы Цыцэрона, у якіх высмейваюцца нават тыя характарыстыкі апанента, што не маюць ніякага дачынення да палітыкі. Паводле Карбелі [Corbeill 1996, 4], моўца “ўступае ў хаўрус” са слухачом, імкнучыся ліквідаваць свайго палітычнага апанента. Паколькі высмейванне знаходзіцца на мяжы этычна дапушчальнага, можна меркаваць, што ў найбольшай ступені гумар-знявага ўспрымаецца грамадствам як дарэчны толькі ў самыя крытычныя перыяды, а ў “нармальныя” перыяды такі жанр наўрад ці дапушчальны.

У больш мяккай форме ліквідуюць апанента тады, калі гавораць не пра *асобу* (аргументуючы *ad hominem*), а пра памылковыя погляды. Так, у часы СССР гаварылі пра “паталагічны антыкамунізм”, “навуковыя памылкі”, “фальсіфікацыі фактаў”, “ігнараванне гістарычных працэсаў” і г.д.

Яшчэ больш тактоўна гаварылі, што “таварыш не зразумеў” (напрыклад, недаацаніў перавагі сацыялізму перад капіталізмам і г.д.) – своеасабліва мяккая ацэнка не вельмі высокага інтэлекту палітычнага апанента. У акадэмічным, не палітычным дыскурсе часцей за ўсё ў такіх выпадках гавораць аб тым, што нешта ў пэўнага чалавека з’яўляецца “не-

зразу-мелым” або “не зусім зразумела, што нехта хацеў сказаць”: у гэтым саркастычным звароце віну нібыта бярэ на сябе інтэрпрэтатар. Яшчэ большы эўфемізм мяжуе са шчырасцю – калі сцвярджаюць: “Я сапраўды не разумею...” Адхіліўшы такім чынам апанента ад удзелу ў абмеркаванні пэўных пытанняў, моўца застаецца сам-насам са слухачом.

5. Моўныя феномены палітычнага дыскурсу

На ролю моўных фактараў, моўных феноменаў у структуры дыскурсу звяртаюць увагу і прадстаўнікі герменеўтыкі (Хайдэгер, Гадамер), і прадстаўнікі сацыяльнага канструктывізму. Вытокі гэтых поглядаў можна прасачыць у філасофіі Платона, Гумбальта, нямецкіх рамантыкаў, Вайсгербера. Прывядзём некаторыя прыклады ролі моўных феноменаў як прыкмет палітычнага дыскурсу.

1. *Клішэ і штампы палітычнага дыскурсу.* У даследаванні спецыфікі масавай камунікацыі (тэксты палітычных выступленняў), моўных сродкаў інфармацыі і пераканання, разлічаных на масавую аўдыторыю, ва ўмовах неабходнасці сціслай прэзентацыі інфармацыі і ўздзеяння на слухача, адсутнасці магчымасцей кантэкстуальных інтэрпрэтацый, падрыхтоўкі і прадумвання выяўляецца спецыфіка стылеўтваральных фактараў такога дыскурсу [Арнольд 2002,: 343–344]: стэрэатыпы ў намінацыі.

Так, напрыклад, сучасны знешнепалітычны дыкурс насычаны штампамі кшталту: “эскалацыя напружанасці”, “пашырэнне канфліктаў”, “па-літычныя ўскладненні”, “сусветная супольнасць”, “пераходны перыяд на шляху эканамічнай і сацыяльна-палітычнай мадэрнізацыі”, “дэмакратызацыя палітычнага і грамадскага жыцця”, “пэравесці канфлікт у стадыю дынамічнай стабільнасці” і інш.

Клішаванасць можа зняважыць адпаведныя ідэі, калі пафаснасць уступае ў разлад з рэальнасцю: “унукі Леніна”, “геніяльны правадыр і настаўнік”, “нястомны змагар за шчаслівую будучыню”.

2. *Аксіялагічная лексіка.* Так, палітычны дыкурс першых паслярэвалюцыйных дзесяцігоддзяў змяшчае інфармацыю пра “вельмі небяспечнае становішча на прававым участку тэарэтычнага фронту”, акцэнтуюць увагу на “контррэвалюцыйных элементах”, “ворагах” і “шкодніках”. Традыцыйнымі аргументамі выступаюць трацкізм, апартунізм, шпіянаж. Вінаватых удзельнікаў гэтага фронту (“зброднікі”, “наймітаў”, “змоўшчыкаў”) выкрываюць тыя, хто прытрымліваецца “генеральнай лініі” і не “ўхіляецца” ад яе.

Роля стэрэатыпаў (клішэ, штампаў) і ацэнкаваасці (аксіялагічная лексіка) у рэалізацыі ўздзеяння з’яўляецца відавочнай. Перадугэтысць

меркаванняў, штампы і стэрэатыпы мыслення і маўлення, эмацыянальнае “перацягванне” на наяўныя стандарты – істотныя рытарычныя вынікі дзеяння гэтых стылеўтваральных фактараў.

3. *Частыя паўторы і вар’іраванне аднаведных слоў і сем* (напрыклад, counterterrorism, global campaign) самі па сабе ствараюць устойлівую інфармацыйную карціну, атаясамліваюцца з некаторым аўтаматызмам успрымання. Да аўтаматызацыі набліжаюцца спосабы слоўнага камуфляжу цынізму ў палітычным дыскурсе, працэсы эўфемізацыі і перыфразавання, пераносу сэнсавых акцэнтаў – прыметы публіцыстычнай рыторыкі. Тут варта прыгадаць класічную ідэю Канта аб тым, што, пазіраючы на лужу, адзін чалавек бачыць бруд, а другі – зоркі, і кожны гэтыя свае вобразы і называе. Тут можна заўважыць ролю намінацыі ў дыскурсе, які закранае палітычную праблематыку. “Prisoners”, “captives”, “hostages”, “rebels”, “terrorists”, “bandits” – гэтыя словы прымяняюцца ў дачыненні да адных і тых жа, аднак яны не з’яўляюцца ўзаемазамяняльнымі. Тое, што вайскоўцы называюць “law of armed conflict” актывісты правоў чалавека лічаць “international humanitarian law”. Варта прыгадаць знакамітыя эўфемізмы: “прыняць меры”, “план мерапрыемстваў”, “надзвычайныя меры”, “найвышэйшая мера сацыяльнай абароны”, “гуманітарнае ўмяшальніцтва”, “абмежаваны кантынгент”, “зачыстка”, “контртэрарыстычная аперацыя”, “пятая графа”, “elimination of unreliable elements”, “transfer of population”, “rectification of frontiers”, “pacification”. Шматлікія прыклады эўфемізмаў можна знайсці ў ваенна-публіцыстычным дыскурсе: “peace enforcement operation”, “peacekeeping effort”, “eth-nic cleansing”, “prisoners”, “hostilities” і г.д.

4. *Цяжкасці ў дэфінітыўнасці тэрмінаў*: “антытэрарыстычная аперацыя”, “гуманітарная катастрофа”, “этнічны генацыд”, “дэмакратычныя інстытуты”, “прававая дзяржава”, “квазідэмакратычны рэжым”, “імітацыйная дэмакратыя”, “новае мысленне”, “агульначалавечыя каштоўнасці”, “постканфліктнае ўрэгуляванне”.

Семантыка, тлумачэнне тэрмінаў даюць магчымасць напаўнення пэўнай з’явы новымі сэнсамі.

5. *Кан’юнктурнасць штампаў і банальнасць метафарызацыі*: “поўная закрытасць эканомікі”, “мафія”, “карупцыя”, “высока несці сцяг ленінскай знешняй палітыкі”, “бітва за ўраджай”, “змаганне за светлую будучыню”, “класавыя войны пралетарыату”, “сонечныя абсягі камунізму”.

Такім чынам, пры інтэрпрэтацыі палітычнага дыскурсу непажадана абмяжоўвацца толькі лінгвістычнымі аспектамі, паколькі сутнасць і мэты дыскурсу могуць застацца незаўважанымі. Разуменне палітычнага дыс-

курсу має на мѐце веданне фону, чаканняў і спадзяванняў аўтара і аўдыторыі, экспліцытных і імпліцытных матываў, сюжэтных і лагічных схем, якія дзейнічаюць у пэўныя гістарычныя эпохі.

Літаратура

- Арнольд И.В.* Стилистика. Современный английский язык. М., 2002.
- Badaloni N.* Politica, persuasione, decisione // *Linguaggio, persuasione, verità*. Padova: Cedam (Milani), 1984. P. 3–18.
- Bayley P.* Live oratory in the television age: The language of formal speeches // G. Razzini, D.R.B.P. Miller eds. *Campaign language: Language, image, myth in the U.S. presidential elections 1984*. Bologna: Cooperativa Libreria Universitaria Editrice Bologna, 1985. P. 77–174.
- Bell V.* Negotiation in the workplace: The view from a political linguist // A. Firth ed. *The discourse of negotiation: Studies of language in the workplace*. Oxford etc.: Pergamon, 1995. P. 41–58.
- Corbeill A.* Controlling laughter: Political humor in the late Roman republic. Princeton; N.J.: Princeton University Press, 1996.
- Coseriu E.* Lenguaje y política // M. Alvar ed. *El lenguaje político*. Madrid: Fundación Friedrich Ebert, Instituto de Cooperación Iberoamericana, 1987. P. 9–31.
- Duez D.* 1982 – Silent and non-silent pauses in three speech styles // *Language and Society*, 1982. Vol.25. № 1. P. 11–28.
- García Santos J.F.* El lenguaje político: En la Secunda Republica y en la Democracia // M. Alvar ed. *El lenguaje político*. Madrid: Fundación Friedrich Ebert, Instituto de Cooperación Iberoamericana, 1987. P. 89–122.
- Grác J.* Persuázia: Oplyvkovanie človeka človekom. Brno: Osveta, 1985.
- Grünert H., Kalivoda G.* Politisches Sprechen als oppositiver Diskurs: Analyse rhetorisch-argumentativer Strukturen im parlamentarischen Sprachgebrauch // E.W. Hess-Lüttich ed. *Textproduktion und Textrezeption*. Tübingen: Narr, 1983. S. 73–79.
- Martínez Albertos J.-L.* El lenguaje de los políticos como vicio de la lengua periodística // M. Alvar ed. *El lenguaje político*. Madrid: Fundación Friedrich Ebert, Instituto de Cooperación Iberoamericana, 1987. P. 71–87.
- Miles L.* Preface // C. Schäffner, A.L. Wenden eds. *Language and peace*. Aldershot etc.: Dartmouth, 1995. P. IX–X.
- Morik K.* Überzeugungssysteme der Künstlichen Intelligenz: Validierung vor dem Hintergrund linguistischer Theorien über implizite Äusserungen. Tübingen: Niemeyer, 1982.
- Rathmayr R.* Neue Elemente im russischen politischen Diskurs seit Gorbatschow // R. Wodak, F.P. Kirsch eds. *Totalitäre Sprache – langue de bois – language of dictatorship*. Wien: Passagen, 1995. S. 195–214.
- Schopenhauer A.* Die Welt als Wille und Vorstellung: 1.Bd. Vier Bücher, nebst einem Anhang, der die Kritik der Kantischen Philosophie enthält. 4.Aufl // A.Schopenhauer's sämtliche Werke / Hrsgn. v. Julius Frauenstädt. 2. Aufl: Neue Ausgabe. Bd.2. Leipzig: Brockhaus, 1891.
- Schrotta S., Visotschnig E.* Neue Wege zur Verständigung: Der machtfreie Raum. Wien; Hamburg: Zsolnay, 1982.
- Todorov T.* Les morales de l'historique. P.: Grasset, 1991.
- Volmert J.* Politikrede als kommunikatives Handlungsspiel: Ein integriertes Modell zur semantisch-pragmatischen Beschreibung öffentlicher Rede. München: Fink, 1989.

В.Я. Шкілёнак

АГУЛЬНАЯ ФУНКЦЫЯНАЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА КАТЭГОРЫІ ЧАСУ

Катэгорыя часу складаецца з трох супрацьпастаўленых словаформ, што выражаюць найбольш агульную часавую лакалізацыю падзей, якая можа дэталізавацца лексічнымі і сінтаксічнымі сродкамі. Граматычная часавая лакалізацыя ўказвае на месца існавання дзеяння на лініі часу ў адносінах да маўленчага акта моўцы (абсалютны час) ці да іншага пункта адліку (адносны час). Пад маўленчым актам разумеецца пачатак, працяг і канец асобнага паведамлення моўцы. Зыходным крытэрыем граматычнай часавай лакалізацыі дзеяння, адлюстраваным у сістэме значэнняў форм часу, выступае адначасовасць ці неадначасовасць дзеяння ў розных яго характарыстыках у адносінах да маўленчага акта. Так, словаформа цяперашняга часу выражае адначасовасць ажыццяўлення дзеяння і маўленчага акта (*Куды ты ідзеш?*), словаформа прошлага і будучага часу – іх неадначасовасць: *прошлы час* лакалізуе існаванне дзеяння ў перыядзе, які папярэднічае маўленчаму акту (*Я заўтра пайду ў тэатр*), *слорваформа* будучага часу лакалізуе існаванне дзеяння ў перыядзе, які праецыруецца пасля маўленчага акта (*Я заўтра пайду ў тэатр*).

Адначасовасць/неадначасовасць дзеяння і маўленчага акта можа мець розную ступень. Так, словаформа цяперашняга часу можа выражаць поўную і няпоўную адначасовасць дзеяння і маўленчага акта. Пры поўнай адначасовасці маўленчы акт і ажыццяўленне разовага дзеяння супадаюць, напрыклад, спартыўныя рэпартажы, у якіх паведамляецца ў форме цяперашняга часу аб змене падзей, што адбываюцца ў момант паведамлення пра іх (*Футбалісты пачынаюць гульню, і мяч адразу аказваецца ў нашай каманды...*). Пры няпоўнай адначасовасці ажыццяўленне дзеяння не толькі не супадае з маўленчым актам, але ўключае і больш раннія ці познія часавыя моманты ў адносінах да маўленчага акта (*Я ў вас сяжу ўжо з раніцы*).

Дзеянне, выражанае формай дзеяслова цяперашняга часу, можа ўяўляцца не толькі як аднесенае да моманту гутаркі, а як пастаяннае, уласцівае пэўнай асобе ці прадмету (*Ён жыве ў гэтым доме ўжо дваццаць гадоў. Яна вучыцца ў школе. Волга ўпадае ў Каспійскае мора*). Аднесенасць такіх абагульнена-патэнцыяльных дзеянняў да цяперашняга часу вызначаецца тым, што яны з'яўляюцца для моўцы быццём, адначас-

совым з маўленчым актам па прычыне іх устойлівасці, нязменнасці, стабільна-сці, якія прадугледжваюць больш раннія і познія часавыя моманты іх існавання. Гэтыя характарыстыкі дзеяння маюць для моўцы статус актуальнай рэчаіснасці, у якой ён жыве і з якой узаемадзейнічае.

У арыентацыі значэння цяперашняга часу на сувязь з “мінулым” і “будучым” заключаецца семантычная спецыфіка формы цяперашняга часу, якая можа спалучацца з лексічнымі паказальнікамі прошлага і будучага часу (*Мы даўно чакаем вас. Яна працуе сёння да 10 гадзін*).

Такім чынам, форма цяперашняга часу валодае інварыянтным значэннем, якое заключаецца ва ўяўленні дзеяння ў розных спосабах яго праяўлення як адначасовага маўленчаму акту.

Для выражэння часавай лакалізацыі дзеяння ў адносінах не да маўленчага акта, а да другога пункта адліку, ў беларускай мове няма спецыяльных граматычных форм. Выключэннем з’яўляюцца складаныя формы прошлага часу, якія маюць значэнне даўномінулага часу і паказваюць, што дзеянне адбылося раней другога мінулага дзеяння: *Ганна хачела была адабраць алешыну, але ён не аддаў* (І. Мележ).

Акрамя адноснага выкарыстання форм часу, вылучаецца таксама суадноснае выкарыстанне аднолькавых форм абсалютнага часовага плана тыпу; *сядзеў і чытаў, падышоў і сказаў* і г. д. Такое выкарыстанне форм часу прынята называць таксісам, ці абсалютным выкарыстаннем часу з дадатковай арыентацыяй у агульным часавым плане (у адной падзеі).

Асобы від суадноснага выкарыстання часавых форм рэалізуюць кратна-суадносныя канструкцыі, у якіх абазначаюцца суадносныя паміж сабой дзеянні, што паўтараюцца (*Як толькі пачую гэту музыку, адразу цябе ўспамінаю*).

Адноснае і суадноснае выкарыстанне форм часу ўласціва апавядальным сферам маўлення, абсалютнае выкарыстанне часавых форм – камунікатыўна-дыялагічным сферам маўлення.

Выкарыстанне абсалютных і адносных форм часу неабходна адрозніваць ад іх пераноснага выкарыстання, калі яны ўжываюцца ў кантэкстуальных ці сітуацыйных умовах другога часовага плана, не адпаведнага іх сістэмным значэнням. Напрыклад, вельмі экспрэсіўнай з’яўляецца форма будучага часу ў кантэкстуальных умовах прошлага часу, калі дзеясловы простага будучага часу выражаюць значэнне нечаканага надыходу ў мінулым якога-небудзь дзеяння: *Мікалай яшчэ нешта абазваўся, а Рыгор як загне лаянку!* (К. Чорны); *Дзядзька Змітрук расказваў пра вайну і кулачышчам як стукне па стале, дык лямпа – бах!* (Я. Брыль).

Такім чынам, пераноснае выкарыстанне часавых форм вызначаецца экспрэсіўна-стылістычным характарам і магчымасцю зваротнай замены часавымі формамі, адпаведнымі часавым планам кантэксту.

С.М. Якуба

ТЭСЦІРАВАННЕ ЯК СРОДАК ЭКСПРЭС-КАНТРОЛЮ Ў СІСТЭМЕ ПРАФЕСІЙНАЙ ПАДРЫХТОЎКІ ФІЛОЛАГАЎ

Сучасны адукацыйны працэс наладжваецца на аснове выкарыстання разнастайных сродкаў кантролю, якія дазваляюць ажыццяўляць адваротную сувязь пры навучанні. Разнастайныя спосабы дыягнастычнай дзейнасці даюць магчымасць выявіць лакуны ў засваенні тэарэтычнага матэрыялу, вызначыць ступень сфарміраванасці лінгвістычных, моўных і маўленчых уменняў і навыкаў студэнтаў і на аснове атрыманых вынікаў удасканаліць вучэбна-выхаваўчы працэс. У межах падрыхтоўкі студэнта-філолага найбольш пашыраны такія сродкі кантролю як вуснае апытванне (на практычных занятках, у час правядзення калёквіуму і прамежкавага заліку, у час экзаменаў) і розныя віды пісьмовых работ (навучальныя і кантрольныя дыктанты, кантрольныя і лабараторныя работы, заданні з прымяненнем метадаў праграмаванага кантролю і інш.). Сярод вышэйпамянёных сродкаў кантролю вялікая роля адводзіцца тэсціраванню, значэнне якога на сучасным этапе гуманізацыі і стандартызацыі вышэйшай адукацыі значна ўзрастае. Сапраўды, у апошнія гады тэст як адзін з найбольш аператыўных і зручных сродкаў кантролю прымяняецца дастаткова шырока для праверкі ўзроўню падрыхтаванасці студэнтаў па беларускай мове. Аднак цікаvasць да гэтага сродку кантролю нельга патлумачыць толькі яго асноўнай функцыяй. Як адзначалася вышэй, пададзенае ў сістэме, тэсціраванне можа служыць і сродкам дыягностыкі цяжкасцей у засваенні моўнага матэрыялу, і сродкам прагназавання паспяховасці ці непаспяховасці навучання, што дазваляе меркаваць пра ўзровень прафесійнай падрыхтоўкі студэнта-філолага.

Хоць тэсціраванне даўно ўвайшло ў практыку навучання ў ВНУ, варта адзначыць, што на сённяшні дзень распрацоўка, праектаванне, апрабацыя, укараненне тэстаў з'яўляецца да канца не вырашанай задачай. Перад вучонымі паўстае шэраг пытанняў, на якія сёння няма адназначнага адказу. Адно з іх: тэст з дыдактычнага пункту гледжання форма, сродак ці метада? На думку тэстолагаў, каб пазбегнуць недакладнасці і супярэчлівасці, мэтазгодна разглядаць гэта паняцце ў вузкім і шырокім сэнсе слова. У вузкім разуменні тэст можна кваліфікаваць і як метада, і як сродак, і як форму кантролю, а ў шырокім – гэта сродак, таму што па-

няцце “ахоплівае ўвесь інструментарый, што з’яўляецца сувязным звязном паміж мэтай і вынікам псіхолага-педагагічнай дзейнасці і аб’ядноўвае ў сабе разнастайныя метады, формы, прыёмы” [2, с. 15].

Што да зместу паняцця “тэст”, то большасць вучоных пагаджаецца з думкай, паводле якой у склад паняцця павінна ўваходзіць як мінімум тры ўзаемазвязаныя кампаненты: 1) сістэма заданняў, 2) дакументальна зафіксаваная тэхналогія падачы матэрыялу, 3) адпрацаваная сістэма праверкі, апрацоўкі і аналізу вынікаў [4, с. 50]. Адсюль тэст – “кароткае, строга стандартызаванае выпрабаванне, якое дазваляе колькасна выразіць вынік, і, значыць, дае магчымасць ажыццявіць яго матэматычную апрацоўку” [2, с. 15]. Даючы больш падрабязную характарыстыку, А.В. Дробатава кваліфікуе тэст як “стандартызаваную сукупнасць пытанняў, пададзеных падыходнаму з мэтай кваліметрычнага выяўлення дасягнутага ім узроўню ведаў, уменняў і навыкаў, якая характарызуецца фармалізацыяй адказаў падыходных, вылучэннем таго, што нясе асноўную інфармацыйную нагрузку і арыентавана на паскарэнне і аб’ектывізацыю іх далейшага аналізу, апрацоўкі і інтэрпрэтацыі” [3, с. 15].

Такое неадназначнае разуменне паняцця “тэст” і пэўныя тэрміналагічныя недакладнасці дазваляюць выкладчыкам у якасці названага сродку кантролю выкарыстоўваць нескладаныя пісьмовыя работы, кантрольна-трэніровачныя практыкаванні, анкетны, табліцы і інш. Аднак тэст нельга атаясамліваць з рознымі відамі пісьмовых работ, бо ў яго аснове – “спецыяльна падрыхтаваны і апрабаваны набор заданняў, якія дазваляюць аб’ектыўна і надзейна ацаніць даследуемыя якасці на аснове выкарыстання статыстычных метадаў” [4, с. 33].

Для выкладчыка беларускай мовы найбольш актуальныя так званыя педагагічныя тэсты (тэсты дасягненняў, тэсты паспяховасці і інш.), накіраваныя на праверку ведаў, сфарміраванасць уменняў і навыкаў у пэўнай катэгорыі студэнтаў. На думку В.П. Бяспалькі, такія тэсты складаюцца з кантрольнага задання і эталона, адносна якога можна меркаваць пра якасць засваення пэўнай дзейнасці [1]. Такім чынам, у практыцы навучання студэнтаў-філолагаў тэсты паспяховасці разглядаюць як комплекс пытанняў і заданняў, зарыентаваных на вымярэнне ступені засваення пэўнага вучэбнага матэрыялу (раздзела курса, сістэматычнага курса беларускай мовы і інш.), пройдзенага за пэўны тэрмін навучання (семестр, навучальны год і інш.).

З вышэйадзначанага вынікае, што ў адпаведнасці з мэтай навучання вылучаюць і розныя віды педагагічных тэстаў. Да прыкладу, паводле этапаў навучальнага працэсу адрозніваюць уваходны (пачатковы, уступ-

ны), прамежжавы і выходны (заклучны) тэсты, а паводле зместу матэрыялу – тэматычны (па асобных тэмах ці раздзелах) і выніковы (па ўсёй вучэбнай праграме курса). Уваходнае тэсціраванне дазваляе вызначыць узровень ведаў студэнта на пачатковым этапе навучання. Напрыклад, перад вывучэннем раздзела “Марфалогія” мэтазгодна правесці тэст на выяўленне ўзроўню астаткавых ведаў студэнтаў з тым, каб засяродзіцца на складаных пытаннях тэорыі і практыкі. Прамежкавае тэсціраванне ажыццяўляецца пасля таго, як пройдзены пэўны аб’ём вучэбнага матэрыялу (напрыклад, адна тэма), і забяспечвае паэтапны кантроль засваення вывучанага. Менавіта такія тэсты мэтазгодна выкарыстоўваць у працэсе кантролю за самастойнай работай студэнтаў з мэтай дыягностыкі іх ведаў, уменняў і навыкаў. Звычайна для самастойнага вывучэння прапануецца невялікі аб’ём матэрыялу, таму кантроль за засваеннем ведаў і ўменняў на гэтым этапе навучання ажыццяўляецца на аснове тэставых заданняў, што ўсебакова ахопліваюць абмежаваную вобласць лінгвістычных ведаў. Дыягнастычны тэст дазваляе вызначыць цяжкасці ў засваенні новага матэрыялу, таму з мэтай далейшай каардынацыі працы студэнтаў ўвага засяроджваецца на найбольш распаўсюджаных моўных і маўленчых памылках і прабелах у засваенні тэарэтычнага матэрыялу. З прычыны таго, што дыягнастычныя тэсты з’яўляюцца навучальнымі, сістэма заданняў, прапанаваная ў іх, не вызначаецца павышанай ступенню цяжкасці, чаго нельга сказаць пра выніковыя тэсты, якія кваліфікуюцца як кантрольныя і накіраваны на праверку выходных ведаў, на вызначэнне ўзроўню валодання прадметам у канцы пэўнага курса.

У сучаснай метадычнай літаратуры дастаткова шырока пададзены патрабаванні да тэста. Так, на думку вучоных, асноўнымі крытэрыямі эфектыўнага тэста з’яўляюцца валіднасць, надзейнасць, стабільнасць і аб’ектыўнасць [5, с. 4]. Пад валіднасцю разумеем адпаведнасць тэста зместу і мэтам навучання. Яго надзейнасць і стабільнасць вызначаецца ў першую чаргу ўзроўнем тэставых заданняў, якія павінны быць аднамернымі (у межах адной вучэбнай дысцыпліны), мець дакладную і выразную фармулёўку, выключаць няпоўны ці альтэрнатыўны адказ. Адзін з асноўных паказчыкаў аб’ектыўнасці тэста – правільная ацэнка ведаў, уменняў і навыкаў студэнтаў, якая дасягаецца а) дастаткова вялікай колькасцю тэставых заданняў, што дазваляюць ахапіць значны аб’ём пройдзенага матэрыялу; б) магчымасцю правесці дэталёвы аналіз вывучанага матэрыялу; в) стандартызацыяй адзнакі, яе залежнасцю толькі ад колькасці правільна выкананых заданняў, а не ад суб’ектыўных меркаванняў выкладчыка.

Асновай тэстаў з’яўляюцца тэставыя заданні. Традыцыйна усе яны падзяляюцца на заданні адкрытага і закрытага тыпу. Заданні адкрытага тыпу дазваляюць студэнту свабодна выкладаць свае думкі па сутнасці пытання або дапаўняць і пашыраць прапанаваныя фармулёўкі. Напрыклад, “Закончыце фармулёўку: «Сінтэтычная форма вышэйшай ступені параўнання прыметніка ўтвараецца...», «Парадыгма – гэта...» і інш.” Да заданняў адкрытага тыпу таксама адносяцца і такія:

Дайце характарыстыку адносным прыметнікам паводле наступных прымет

семантычныя	
граматычныя	
словаўтваральныя	

Заданні вышэйпамянёнага тыпу дастаткова шырока прымяняюцца ў практыцы навучання філолагаў з мэтай праверкі не толькі моўнай, а і маўленчай кампетэнцыі студэнтаў.

Заданні закрытага тыпу ў практыцы навучання пададзены дастаткова шырока. У першую чаргу да іх адносяцца тыя, якія патрабуюць альтэрнатыўных адказаў (“так”, “не”). Такія заданні дастаткова лёгкія для студэнтаў, таму практыка іх выкарыстання не вызначаецца шырокім дыяпазонам. Гэта заданні на вызначэнне правільнасці/няправільнасці выказвання. Напрыклад,

<i>Граматычныя значэнні існуюць у адзінстве з лексічным.</i>	<i>так, не</i>
<i>Назоўнік мае словазменную катэгорыю роду.</i>	<i>так, не</i>
<i>Кароткія прыметнікі ўжываюцца ва ўсіх стылях маўлення.</i>	<i>так, не</i>
<i>Сцягнутыя формы прыметнікаў выступаюць у ролі азначэння.</i>	<i>так, не</i>
<i>Займеннікі ўказваюць на кампаненты маўленчага акта і прадметы з пазіцыі моўцы.</i>	<i>так, не</i>

Наступная група – заданні множнага выбару, якія арыентуюць на выбар сярод прапанаваных адказаў правільных. Да прыкладу:

Канчатак -у маюць назоўнікі ў словазлучэннях: 1) святло Месяц...; 2) пераможца конкурс...; 3) падобны з твар...; 4) на юбіле... універсітэт...; 5) пры таленавітым прафесар...

Дастаткова пашыраны заданні на ўзнаўленне адпаведнасці, калі да слоў, словазлучэнняў, устойлівых выразаў з правага слупка падбіраюцца адпаведныя з левага. Напрыклад,

Падбярыце да рускіх фразеалагізмаў адпаведныя беларускія. Суадносныя пары пазначце лічбамі.

1	<i>довести до ручки</i>	1	<i>гарох з капустою мяшаць</i>	1 — 3
2	<i>несолоно хлебавши</i>	2	<i>маладзіца як брусніца</i>	2 — 4
3	<i>нести вздор</i>	3	<i>да абуха дабіць</i>	3 — 1
4	<i>кровь с молоком</i>	4	<i>круп шылам наеўся</i>	4 — 2

У практыцы складання тэстаў дастаткова шырока выкарыстоўваюцца заданні на ўзнаўленне паслядоўнасці. Да заданняў такога тыпу адносіцца: “*Запішыце словы ў форме словаўтваральнага ланцужка: пажайцець, пажайцелы, жоўты, жаўцець*” і падобныя.

Разам з тым у сістэме падрыхтоўкі студэнта-філолага выкарыстоўваюцца і заданні, тыповыя для псіхалагічных тэстаў. Гэта заданні на знаходжанне аналогіі, на выключэнне лішняга, на ўменне класіфікаваць, супастаўляць і параўноўваць моўныя з’явы. Напрыклад,

1. Да якіх часцін мовы адносяцца выдзеленыя словы?

1. *І выгнута рэчка падковай, **што** некалі продак згубіў.* (Ю. Свірка.) _____
2. *Не напракай, **што** я кахаю, не напракай, **што** я люблю* (Н. Гілевіч.) _____
3. *І час настае, **калі** між вішнякоў і чарэшняў заканчваецца на зямлі сонечная песня.* (А. Лойка) _____
1. *Што рабіць, дарагія, з вышываным абрусам, — **калі** ёсць Беларусь, а няма беларуса.* (А. Лойка.) _____

2. Падкрэсліце неадушаўлёныя назоўнікі.

Трафарэт, асіна, камедыёграф, лялька, шчупак, лясун, бакалаўр, натоўп, робат, марыніст, тапелец, чарвяк, сялянства.

3. Вызначце, да якога тыпу скланення адносяцца назоўнікі.

<i>Асіповічы</i>		<i>канвенцыя</i>		<i>Дняпро</i>	
<i>вятрыска</i>		<i>гіяцынт</i>		<i>зацішша</i>	
<i>клішэ</i>		<i>перыферыя</i>		<i>бярэмя</i>	
<i>племя</i>		<i>духі</i>		<i>вартавы</i>	
<i>кіраўніцтва</i>		<i>рарытэт</i>		<i>інтэрв’ю</i>	

4. Лічэбнікі простыя (1), складаныя (2) ці састаўныя (3)? Вытворныя (а) ці невытворныя (б)?

дзеятнаццаць		шосты	
семсот		чацвёрта	
дзвесце дваццаць		адна трэцяя	
сорак			

Найбольш складанымі лічацца тэсты, у якіх слоўны, лічбавы і графічны матэрыял падаецца ў спалучэнні з рознымі спосабамі фармулёўкі і рэпрэзентацыі заданняў. Менавіта такія тэсты прымяняюцца ў практыцы выкладання беларускай мовы ва універсітэце, таму што яны актывізуюць думку студэнтаў, прымушаюць выконваць заданні не механічна, а ўдумліва, аналізуючы, параўноўваючы і супастаўляючы моўны матэрыял, арыентуюць на разважанні і абагульненні, на праверку не толькі моўнай, а і маўленчай кампетэнцыі.

Як паказвае практыка навучання, тэсціраванне шырока выкарыстоўваецца ў сістэме падрыхтоўкі студэнта-філолага і мае шэраг пераваг над іншымі сродкамі кантролю. Да іх варта аднесці нескладанасць арганізацыі і аператыўнасць правядзення тэставага

апытання, магчымасць за кароткі тэрмін выявіць ступень падрыхтаванасці вялікай колькасць студэнтаў па значным аб'ёме лінгвістычнага матэрыялу. Стандартызаваная падача заданняў, якая патрабуе фармалізацыі адказаў, і наяўнасць эталону адказу забяспечваюць аб'ектыўнасць ацэнкі і зручнасць апрацоўкі вынікаў тэсціравання, даюць магчымасць колькасна ацаніць якасць ведаў.

Разам з тым у якасці недахопаў тэставага апытання можна назваць празмерную стандартызацыю тэстаў, наяўнасць у іх правільных і няправільных варыянтаў адказаў, што не садзейнічае належнай актывізацыі разумовых працэсаў студэнтаў, не пазбаўляе магчымасці запамінання няправільных меркаванняў і механічнага выдзялення лічбаў і літар у тэставых заданнях. Як адзін з недахопаў тэсціравання варта разглядаць арыентацыю тэстаў на праверку лінгвістычнай і моўнай кампетэнцыі, у той час як камунікатыўныя веды, уменні і навыкі застаюцца па-за ўвагай выкладчыка або ступень іх сфарміраванасці правяраецца толькі на ўзроўні тэорыі тэксту.

Такім чынам, хоць тэст і трывала замацаваўся ў практыцы навучання студэнтаў-філолагаў, ён, безумоўна, пакуль што не можа замяніць такія сродкі кантролю, як экзамен, залік, калёквіум. Аднак сістэматычнае выкарыстанне тэстаў розных тыпаў (у залежнасці ад этапаў навучальнага працэсу і зместу вучэбнага матэрыялу) як сродку кантролю і дыягностыкі ведаў, уменняў і навыкаў студэнтаў павышае матывацыю навучання і садзейнічае эфектыўнасці вучэбна-выхаваўчага працэсу.

Літаратура

1. Беспалько В.П. Стандартизация образования: основные идеи и понятия // Педагогика. 1993. №5. С. 16–25
2. Гуцанович С.А., Радьков А.М. Тестирование в обучении математике: диагностико-дидактические основы. Мозырь, 2001.
3. Дроботова Е.В. Педагогический профессионализм как фактор эффективности тестирования // Контроль в обучении иностранному языку: тестирование. Матер. семинара учит. ср. школ Полоцкого р-на. Март 1999 г. Новополоцк, 1999. С. 13–14.
4. Майоров А.Н. Теория и практика создания тестов для системы образования. (Как выбирать, создавать и использовать тесты для целей образования). М., 2000.
5. Молош Н.К. Тестирование на занятиях по иностранному языку. Мн., 2001.

Раздзел III

СЕМАНТЫЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ НАЗОЎНІКАЎ *ДОЖДЖ*, *СОНЦА* Ў БЕЛАРУСКІХ ПРЫКАЗКАХ І ПРЫМАЎКАХ

Прыказкі і прымаўкі – самыя пашыраныя творы фальклору. Прыказкамі і прымаўкамі штодзень карыстаюцца сотні людзей, надаючы сваёй гаворцы большую вытанчанасць і яркасць. Адметнымі адзнакамі прыказак і прымавак з’яўляюцца ўстойлівасць, трываласць тэксту, набыццё імі характару пэўнага славеснага стэрэатыпу, або клішэ. Нягледзячы на тое, што прыказкі і прымаўкі ў многім падобныя паміж сабой, усё ж паміж імі ёсць пэўная розніца.

Прыказка – гэта гатовае сінтаксічна аформленае выслоўе, якое заключае ў сабе важны іншасказальны сэнс і змяшчае глыбокую філасоф-скую думку.

Прымаўкі маюць незавершаную сінтаксічную будову і выступаюць як частка выслоўя, якое канчаткова афармляецца ў канкрэтнай сітуацыі маўлення, калі становіцца вядомы аб’ект трапнай характарыстыкі.

Вывучэнне прыказак і прымавак як аднаго з жанраў вуснапаэтычнай творчасці ў апошнія гады прыкметна актывізавалася і дасягнула поспехаў. Было выдадзена некалькі зборнікаў навуковых артыкулаў айчынных і замежных аўтараў, у якіх разглядаўся шэраг важных праблем, у тым ліку агульныя пытанні тэорыі, праблемы класіфікацыі нацыянальнага і сусветнага парэмійнага фонду, структурнага аналізу, сінаніміі парэмій і інш” [1, с. 5].

Разгледзім семантычна-структурныя асаблівасці назоўнікаў *дождж*, *сонца* ў складзе беларускіх прыказак і прымавак.

Лексема *дождж* дастаткова шырока прадстаўлена ў беларускіх прыказках і прымаўках.

У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” даюцца наступныя значэнні да слова *дождж* – 1. ‘атмасферныя ападкі ў выглядзе капель вады, якія падаюць з хмар’; 2. ‘*перан.*, які або чаго. Мноства, вялікая колькасць чаго-н., што падае, сыплецца’; 3. ‘у знач. прыслоўя дажджом’.

У прыказках і прымаўках са значэннем з’явы прыроды лексема *дождж* часцей ужываецца са значэннем ‘атмасферныя ападкі ў выглядзе капель вады, якія падаюць з хмар’. Напрыклад:

- *З вялікае хмары малы дождж.*
- *Адкуль хмары, адтуль дождж.*
- *Ластаўкі нізка лятаюць – дождж будзе.*
- *Дождж упору – усе роўна што золата.*
- *Без дажджу і трава не расце.*

- *Як сена косяць, дык дажджу не просяць.*

Лексема *дождж* з’яўляецца спрадвечна беларускай і ўжываецца ў многіх славянскіх мовах: “*Дождж* “дождж” (БРС) Рус. *дождь*, укр. *дощ*, польск. *deszcz*, серб-харв. *дажд*, ст-слав. *дъждь*. Прасл **dъždъ*. Вядомая этымалогія: <**dus-diu-*> “дрэннае неба, дрэнны дзень” [4].

Як бачым, назоўнік *дождж* абазначае “дрэннае неба, дрэнны дзень”. І гэта невыпадкова, бо для простага народа, для сялян дождж у час працы толькі замінаў (напрыклад, у час касавіцы):

- *Як сена косяць, дык дажджу не просяць.*
- *Як будзем касіць, дажджу не будзем прасіць.*
- *Дождж не тады ідзе, як просяць, але тады як косяць.*

Лексема *дождж* асацыіруецца не толькі з дрэнным надвор’ем, бо што ж вырасце, калі не будзе дажджу? Тады не будзе ні грыбоў, ні ягад, ні ўраджаю. Таму дождж, які ідзе ў пару, у прымаўках параўноўваецца з золатам:

- *Дождж у пору – усе роўна што золата.*
- *Будзе дождж ісці – будзе хлеб расці.*
- *Будзе дождж – будуць і грыбы.*

Амаль ва ўсіх прыказках і прымаўках назоўнік *дождж* мае прамое значэнне. Аднак ёсць прыказкі, у якіх лексема *дождж* ужыта ў пераносным значэнні: *З малай пучыны бываець часам вялік дождж*; *З вялікае хмары малы дождж*. У гэтых прыказках слова *дождж* перадае метафарызаванае значэнне: ‘малая спрэчка можа выліцца ў нянавісць людзей адзін да аднаго’ (*З малай пучыны часам вялік дождж*); ‘выстаўляць сябе на паказ ці выхваляцца перад людзьмі таксама не трэба’ (*З вялікае хмары малы дождж*). Як бачым, гэтыя прыказкі нясуць павучальны характар.

Лексема *дождж* мае дастаткова шырокую спалучальнасць з іншымі часцінамі мовы. У беларускіх прыказках і прымаўках выяўлены наступныя мадэлі спалучальнасці гэтай лексемы:

1) прыметнік + назоўнік (*З вялікае хмары малы дождж*; *Летні дождж – на сена гной, а на карову лой*).

2) кароткі прыметнік+назоўнік (*З малай пучыны бываець часам вялік дождж*).

3) назоўнік + дзеяслоў (*Ластаўкі нізка лятаюць – дождж будзе*; *Будзе дождж ісці – будзе хлеб расці*).

4) назоўнік+прыслоўе (*Дождж у пору – усе роўна што золата*).

5) прыназоўнік+назоўнік (*Без дажджу і трава не расце*).

Лексема *дождж* з’яўляецца базавай для вытворнай лексемы *дажджышка*. Апошняя таксама ўжываецца ў значэнні ‘атмасферныя ападка і ў выглядзе капель вады, якія падаюць з хмар’: *Які ні дажджышка, а людзям аддышка*.

У беларускіх прыказках і прымаўках дастаткова шырока ўжываецца лексема *сонца*.

У прыказках і прымаўках назоўнік *сонца* і яго варыянты *слонка*, *слонца* ўжываюцца ў значэнні ‘святло, цяпло, якое вылучаецца нябесным святлам. // Пра сонечнае надвор’е’:

- *Сонца ўстане, так і дзень настане.*
- *Колас добра не спее, калі сонца не грэе.*
- *Сонца з-за хмары, а месяц у шпары.*
- *Сонца праўдзіва, усім праўдзіва дзелаець*
- *І да мышкі сонца загляне.*
- *Сонца па небу ходзіць і не ўсім угодзіць.*
- *Слонца грэе – душа млее.*
- *Усякаму чалавеку слонка свеціць.*
- *Як слонка выгрэе, то аж сэрцу мілее.*
- *Дождж намачыў, а сонейка высушыць.*

Назоўнік *сонца* невытворны, як правіла, ён ўжываецца ў спалучэннях:

1) Назоўнік + дзеяслоў (*Сонца ўстане, так і дзень настане; Слонца грэе – душа млее; Колас добра не спее, калі сонца не грэе*).

2) Назоўнік + прыметнік у прастай форме вышэйшай ступені параўнання (*Чым сонца яшчэ, тым месяц смутнее*).

3) Назоўнік + прыслоўе (*Сонца праўдзіва, усім праўдзіва дзелаець*).

4) Займеннік + назоўнік (*Усякаму чалавеку адно тое самае слонка свеціць*).

З прыведзеных прыкладаў відаць, што сонца – гэта сімвал дабрабыту, ад яго, як і ад дажджу, залежыць ураджай. Таму сонца выклікае да сябе спагаду, замілаванасць і нездарма ўжываецца ў памяншальна-ласкальнай форме – *сонейка*.

Як бачым, сялянская праца ў многім залежыць ад такіх з’яў прыроды як сонца і дождж. У большасці выпадкаў беларускія прыказкі і прымаўкі, у склад якіх уваходзяць лексемы *дождж* і *сонца* ўжываюцца ў прамым значэнні.

“Прыказкі як спецыфічны жанр вуснай народнай творчасці з’яўляецца закончаным славесна-мастацкім творам, які выражае агульныя законы, абагульненні канкрэтных фактаў, эмпірычных назіранняў, палажэнні этычнага парадку, патрабавання, парады і перасцярогі. Яны

функцыяніруюць у маўленні як цытаты, як гатовыя формулы. Такая спецыфіка сэнсавага зместу і функцыяніравання не можа не адбівацца на структуры і стылістычным выкарыстанні іх лексікі і, у прыватнасці, назоўніка, які з'яўляецца граматычным і семантычным ядром большасці прыказак" [3, с. 96]

Літаратура

1. *Кабаінікаў К.П.* Малыя жанры беларускага фальклору ў славянскім кантэксце. Мн.: Беларуская навука, 1998.
2. *Параскевіч Г.В.* Назоўнік у беларускіх прыказках. Мн.: Універсітэцкае, 1984.
3. *Пьецух В.* Сравнительные комментарии к пословицам русского народа // Октябрь. 2002. № 8.
4. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Т.1–5. Мн., 1978–1989.

М.А. Дварэцкая

НАЦЫЯНАЛЬНА-КУЛЬТУРНАЯ СПЕЦЫФІКА СУЧАСНАГА БЕЛАРУСКАГА ЖАРГОНА

Асноўная роля слова як лексічнай адзінкі мовы заключаецца ў намінацыі розных прадметаў і з'яў рэчаіснасці, аднак пры дапамозе слоў мы не толькі называем што-небудзь, але вельмі часта выказваем свае адносіны і ўяўленні пра дзеянні, прадметы, з'явы.

Аб'ектам нашага даследавання з'яўляецца лексіка абмежаванага ўжытку, а менавіта жаргон, якім карыстаецца беларускамоўнае насельніцтва Беларусі, пераважна школьнікі, студэнты, літаратары, пісьменнікі і іншыя прадстаўнікі лінгвакультурнай супольнасці. З'ява ўтварэння жаргонных адзінак з'яўляецца цалкам натуральнай, бо амаль кожны чалавек можа назваць некалькі слоў, якія становяцца зразумелымі толькі ў пэўным асяроддзі.

Мэта нашай працы – вызначэнне нацыянальна-культурнай спецыфікі сучаснага беларускага жаргона, а таксама высвятленне эвалюцыі развіцця грамадскай рэакцыі на змяненні ў жыцці соцыума і адносінаў да іх.

Слоўнік этналінгвістычных паняццяў і тэрмінаў падае наступную дэфініцыю: ”Жаргон – разнавіднасць сацыяльнага дыялекта, якая выкарыстоўваецца (пераважна ў вуснай гаворцы) у пэўнай прафесійнай групе людзей. Ж. узнікае звычайна ў адпаведнасці з патрэбай выкарыстання агульнапрынятых паняццяў і слоў з некалькі іншым значэннем ці гучаннем. Гэта надае мове большую эмацыянальнасць і экспрэсіўнасць” [2, с. 45].

Даследванні сучаснага беларускага жаргона ва ўмовах, калі этнічная функцыя мовы (быць сімвалам нацыі, кансалідаваць грамадства і адрозніваць яго ад іншых этнасаў) лічыцца пераважнай у адносінах да

камунікатыўнай лічым надзвычай актуальным, бо сваім існаваннем ён сведчыць пра развіццё і функцыянаванне жывой беларускай мовы.

Далейшыя ж даследванні ў гэтай галіне даюць магчымасць:

1) прасачыць актыўныя працэсы на ўсіх узроўнях мовы: словаўтваральным, арфаграфічным, лексічным, фанетычным і г. д.;

2) выявіць ацэнку носьбітамі мовы некаторых прадметаў і з’яў рэчаіснасці;

3) акрэсліць агульную тэндэнцыю развіцця грамадскага рэзанансу да актуальных праблем беларускай рэчаіснасці;

4) сфармуляваць свет сучасных каштоўнасных арыенціраў, маральна-этычных нормаў беларуса.

“Вядома, што на змяненні ў жыцці грамадства найбольш чуліва рэагуе лексічны ўзровень мовы. Гэта праяўляецца ў актуалізацыі пэўных пластоў лексікі з прычыны іх большага запатрабавання рознымі коламі грамадства...” [1, с. 11]. Менавіта жаргонныя адзінкі на сённяшні дзень сталі вельмі папулярнымі ў вусным маўленні носьбітаў беларускай мовы. Як паказвае даследаванне, ненарматыўныя словы ўжываюць пераважна людзі, якія ўпэўнены ў сваім веданні мовы, таму і дазваляюць сабе такога тыпу “вольнасці”, тыя ж, хто не валодае ў дастатковай ступені размоўнай мовай, трымаюць сябе ў межах нарматыўнай беларускай мовы.

Беларускі жаргон – гэта элемент субкультуры. Прычым, калі названы пласт лексікі ў іншых мовах ужываецца ў асяроддзях розных сацыяльных асяроддзях, то беларускі сленг пакуль што з’яўляецца прэрыгатывай элітнай часткі грамадства, нацыянальна свядомых людзей, якія неабыхава ставяцца да праблем, існуючых ў сучасным беларускім грамадстве. Таму асноўнымі крыніцамі фактычнага матэрыялу для даследавання з’яўляліся газеты “Навінкі”, “Наша ніва” (“Бясplatныя прыватныя абвесткі”), моладзевы часопіс “Студэнцкая думка”, форумы і беларускамоўныя чаты інтэрнету, творы некаторых пісьменнікаў (такіх, як Віктар Жыбуль, Вера Бурлак, Зміцер Вішнёў і інш.) і, натуральна, непасрэдна вусная гаворка носьбітаў мовы.

У нядаўна выдадзенай кнізе Б.А. Плотнікава і Л.А. Антанюк “Беларуская мова. Лінгвістычны кампедыум” знаходзім наступнае сцверджанне: “Жарганізмы, як і мацэрныя словы, не характэрны для беларускага маўлення, бо яны амаль цалкам запазычаны з рускай мовы, часта іх выкарыстанне звязана з надзвычай нізкай агульнай культурай і адсутнасцю культуры маўлення носьбітаў мовы” [5, с. 139]. Праведзенае намі даследаванне ў пэўнай ступені абвяргае такое меркаванне. Бо беларускі жаргон – гэта не проста механічнае калькаванне, але словатворчасць ў

поўным аб'ёме значэння гэтага слова. Варта адзначыць той факт, што па-за ўвагай аналізу свядома былі пакінуты лексічныя адзінкі, якія ўяўляюць сабой калькі з рускага жаргона, таму што яны не валодаюць у такой ступені адметнымі рысамі нацыянальнай культурнай спецыфікі, як уласнабеларускія лексемы.

Метадам статыстычнага падліку было выяўлена 90 жарганізмаў, якія адлюстравалі нацыяльную спецыфіку беларускай культуры і мовы. Пад гэтым тэрмінам разумеюцца “нацыянальна-асаблівыя, характаралагічныя рысы этнасу (нацыі, народнасці), якія склаліся ў выніку самабытнага этнічнага развіцця і творчасці” [2, с. 98].

Да аналізу намі былі прыцягнуты элементы грамадскай свядомасці, а таксама наступныя ўзроўні моўнай сістэмы:

а) лексічны, у які ўвайшлі як наватворы, якія знаходзяцца ў агульным ужыванні носьбітаў мовы для наймення тых ці іншых прадметаў рэчаіснасці, так і запазычанні з заходніх моў, а таксама словы, у якіх развіліся новыя значэнні ў выніку пераасэнсавання;

б) словаўтваральны, дзе адлюстраваны найбольш прадуктыўныя спосабы дэрывацыі жарганізмаў;

в) граматычны, што ілюструе змены некаторых граматычных катэгорый;

г) фанетычны, у якім назіраецца прынцып напісання – як чуеш, так і пішаш, а таксама процівапастаўленне “наркамаўка – тарашкевіца”, што актуальна і для літаратурнай мовы.

Разгледзім гэтыя з’явы падрабязней.

1.1. “Дж. Серль, адзін з галоўных аўтарытэтаў у галіне тэорыі моўных актаў, у свой час паставіў пытанне пра адпаведнасць “светаў” адзін аднаму ў вельмі цікавую плоскасць, заўважаўшы, што некаторыя выказванні як бы нацэлены на тое, “каб словы...адпавядалі свету”, іншыя выказванні звязаны з мэтай “зрабіць так, каб свет адпавядаў словам” [4, с. 182]. Чалавек, які здзяйсняе камунікатыўны акт, якраз і ажыццяўляе такое прыстасаванне, таму праз лексічныя адзінкі, што ён выкарыстоўвае, мы можам прасачыць фарміраванне моўнай карціны свету,¹ у якой знайшла адлюстраванне супярэчлівасць меркаванняў у адновінах да змен у сучасным грамадскім жыцці. Напрыклад, слова “*маскальнуты*” мае значэнне ‘які з’яўляецца прыхільнікам расійскай культуры і мовы’, тапонім “*Бедарусь*” з’явіўся ў выніку асэнсавання носьбітам мовы праблем як сацыякультурных, так і эканамічных, якія вельмі адчувальны для людзей, што цікавяцца падзеямі ў нашай краіне.

¹ Гэты тэрмін у лінгвістыцы трактуецца як “зафіксаваная ў мове інтэрпрытацыя рэчаіснасці ў выглядзе сукупнасці меркаванняў пра свет” [7, с. 110].

У сувязі з арганізацыяй апазіцыйных мітынгаў, якія пастаянна праводзяцца з 1997 года, у іх актыўных наведвальнікаў развіваецца хвароба “*мітынгізм*”, на якую ёсць і свае лекі – “*палкатэрапія*”; найменне ‘малады патрыёт’ па прынцыпе складання асноў скарацілася да “*малпа*”, а нацыяналіст ператварыўся ў згартаванага “*нацугу*” (адчуваецца асацыятыўны зрух у бок паняцця “*валацуга*”, што дасягаецца выкарыстаннем суфікса -уг-).

Да гэтай жа групы мы аднеслі лакія лексемы, як *сідзічка* – памяншальна ласкальная назва часопісу “Студэнцкая думка”, якая сведчыць пра тыя далікатныя адносіны, якія выказваюцца да “сваіх” перыядычных выданняў. Такім чынам, на аснове аналізу дадзенай групы слоў мы прыйшлі да высновы аб тым, што праз жаргонны праст лексікі адбываецца натуральны працэс абмену носбітамі мовы ўласнымі ўяўленнямі пра акаляющую іх рэчаіснасць.

1.2. З’яўленне ў мове новых лексічных адзінак – цалкам натуральны працэс, які сведчыць пра функцыянаванне яе як жывой істоты. Для беларускай мовы гэты працэс яшчэ больш актуальны з прычыны гістарычнай нераўнамернасці развіцця і адносінаў да яе. Даследчык А. Каўрус у адной з сваіх публікацый “Словы без прапіскі” адзначаў, што “прыкметна папоўнілася лексіка беларускай мовы апошнімі гадамі. І на гэта ёсць прычыны. Уведзены ў літаратурны і навуковы абыходак шмат якіх раней недаступных выданні, архіўныя матэрыялы. Узнікаюць новыя формы людскіх адносінаў, гаспадарання і кіравання. Карэнныя змены адбываюцца ў свядомасці людзей” [3, с. 87].

Дадзеную групу склалі ў асноўным словы, якія ўжываюцца замест рускіх жаргонных калек: здаць залік *самарукам* (параўн. руск. “автоматом”) – датэрмінова, *снядзец* (руск. “хавчик”) – ежа, *паратунка* (руск. скорая) – хуткая дапамога, *пітво* (руск. пойло) – нейкі напой, прычым часцей ужываецца са станоўчай ці нейтральнай ацэнкай, *пыршніц* – душ і г. д. Варта адзначыць наступную асаблівасць: у беларускай мове назіраецца рух лексем, што знаходзіліся на перыферыі, да цэнтра, ядра моўнага поля. Шматлікія адзінкі пераходзяць у статус літаратурных і якасна папаўняюць слоўнікавы склад мовы. Так адбываецца са словамі “*пыршніц*” – душ (прыстасаванне для мыцця, якое пырскае), “*самотнік*” – сінгл, “*бізнесовец*” – бізнесмен, “*гартач*” – браўзер (праграма, для гартання веб-старонак), “*тэчка*” – папка для захоўвання файлаў і іншых папак у камп’ютэры, “*пляткарня*” – чат у інтэрнэце, *сеціва* (*павуцінне*) – інтэрнет (месца, дзе можна лёгка забытацца). У выпадку развіцця і функцыянавання камп’ютэрнага жаргона прасочваецца тэндэнцыя да актыўнага ўтварэння беларускіх эквівалентаў для іншамоўнай

лексікі, найбольш удалыя адзінкі прыжываюцца і выкарыстоўваюцца носьбітамі мовы. Але агульную тэндэнцыю можна акрэсліць імкненнем вывесці з актыўнага ўжытку тыя матываваныя адзінкі, якія структурна і сэнсава супадаюць з адпаведнымі адзінкамі рускай мовы.

Значэнні, якія развіліся ў слоў у выніку метафарычных і метанімічных пераносаў, цесна звязана з адметнасцямі ўсведамлення свету чалавекам, яго пераасэнсавання і выражэння спецыфікі мыслення ў лексічных адзінках. Яркімі прыкладамі такога тыпу з’яўляюцца наступныя лексемы: *караеды* – навучэнцы Полацкага ляснога тэхнікума, к/з “Мінск” стала проста “казой”, б/к (былы ў карыстанні) расшыфроўваецца як *быкасты*, *ткнуць у вуха* – рэзаць слых, *дровы* – дрэнныя справы, *Янка* – парк імя Янкі Купалы. Такім чынам, тут можна прасачаць моўную інтэрпрэтацыю свету, якая ёсць “яго сегментацыя, апісанне, упарадкаванне і, як правіла, ацэнка” [6, с.38], бо жаргонныя адзінкі адлюстроўваюць іранічны падыход носьбітаў мовы да з’яў рэчаіснасці.

Цяпер спынімся на запазычаннях. Вядома, што запазычаныя словы “жывуць” у мове па-рознаму, часцей за ўсё яны набываюць парадыгму скланення ці спражэння, родавыя канчаткі і г. д. Найбольш актыўна гэты пласт жаргона папаўняецца за кошт англіцызмаў, тлумачыцца гэта як папулярнасцю англійскай мовы ў сучасным грамадстве, так і масавым карыстаннем інтэрнету для хуткага пошуку інфармацыі. У сувязі з гэтым у жаргоне вельмі папулярнымі з’яўляюцца наступныя адзінкі: *байнет* – беларускі інтэрнет (англ. by. network), *юзаць* – карыстацца (англ. to use), *кікбаніць* – адной камандай выкінуць юзера з каналу IRC і адразу ж забараніць яго (ад англ. to kickban), *рэал* (у рэале) – рэчаіснасць, рэальнае жыццё (англ. real), *шрайбаць* – пісаць (ад ням. schreiben) і г. д. Заўважым, што, акрамя змянення граматычных катэгорый, у запазычаных словах не назіраецца пераасэнсавання значэння, таму такія лексемы з’яўляюцца зразумелымі ўсім, хто валодае замежнай мовай.

1.3. Тэмпы жыцця штодзень паскараюцца, аб’ём інфармацыі павялічваецца, таму ў словаўтварэнні жарганізмаў самым прадуктыўным спосабам з’яўляецца ўсячэнне асновы для хуткай і дакладнай перадачы паведамлення. Варта адзначыць, што абазначаны спосаб дэрывацыі з’яўляецца адным з самых актыўных і ў літаратурнай мове. Найбольш пашыраны ў маўленні наступныя адзінкі: *вулка* -- вуліца *хвіля* – хвіліна, *дзяк* – дзякуй, *віншоўка* (*віншавалка*) – віншавальная паштоўка, *нат* – нават, *гэт* – гэта (ы), *зарэгіць* – зарэгістраваць і г. д.

Таксама прадуктыўнымі з’яўляюцца афіксальны спосаб словаўтварэння: *нармал-ёв-а* – нармальна, *за-смактаць* – выпіць; складанне + суфіксацыя: *дзеньдобрыца* -- дзень добры, і некаторыя іншыя.

1.4. Непасрэдна са спосабам дэрывацыі жарганізмаў звязана змяненне некаторых граматычных катэгорый разглядаемых лексічных адзінак. У прыватнасці змяняецца катэгорыя роду, напрыклад, *мяно* – мянушка (ж.р. → н.р.), *тэза* – тэзіс (м.р. → ж.р.), *электрат* – электрычка (ж.р. → м.р.).

1.5. Паколькі жаргон – гэта лексіка пераважна вуснага выкарыстання, то, натуральна, што ў ім адбіліся асноўныя фанетычныя супярэчнасці і праблемы літаратурнага вымаўлення. У прыватнасці канчатковая нявызначанасць варыянту вымаўлення, якому трэба аддаць перавагу, паводле граматыкі Б. Тарашкевіча ці сучасным арфаэпічным нормам. Таму як варыянты адной лексемы суіснуюць варыянты кшталту *клава* : *клява* – клавіятура, *гакер* : *хакер* – карыстальнік, які добра разбіраецца ў сістэме камп’ютэра.

Знайшла адлюстраванне таксама і сітуацыя білінгвізму ў нашай краіне, у сувязі з якой сфарміраўся сінтэз беларускай і рускай моў, трасянка. Носьбіты мовы часам свядома ўжываюць славаформы а “la trasiianka” звычайна з мэтай ганьбы, насмешкі над неадукаванымі людзьмі, а таксама для стварэння каламбура, камічнай сітуацыі: *інцярфейс*, *інцярнэт*, *шкан*, *альбум*, *дзюрка*. Што датычыцца перадачы жарганізмаў на пісьме, то назіраецца тэндэнцыя да адлюстравання асаблівасцей літаратурнай мовы, у прыватнасці перадачы асімілятыўнай мяккасці: *рыхтуецься*, *клапоціцца* і да т. п.

Такім чынам, на аснове праведзенага даследавання, мы прыйшлі да высновы, што беларуская моладзь вельмі акуратна ставіцца да роднай мовы, і гэта ўздымае яе прэстыж у вачах тых людзей, што ёй не валодаюць. Увядзенне новых лексем характарызуецца нацыянальнай спецыфікай і адметнасцю беларускага светапогляду, яго непаўторнасцю, а таксама імкненнем вывесці з актыўнага ўжытку тыя матываваныя адзінкі, якія структурна і сэнсава супадаюць з адпаведнымі адзінкамі рускай мовы.

Варта адзначыць, што беларускі жаргон – гэта палеанталагічная знаходка для мовазнаўца, бесперапынна развіваючыся і змяняючыся, ён захоўвае ў сабе важныя звесткі пра развіццё мовы, культуры, светапогляду нацыі.

Літаратура:

1. *Выгонная Л.Ц., Ліхадзіеўская, Л.А.* Статус гутарковай лексікі ў вусным маўленні беларускага радыё і тэлебачання // *Беларуская лінгвістыка*. Вып. 52. Мн., 2002. С. 11–15.
2. *Исаев М.И.* Словарь этнолингвистических понятий и терминов. М., 2001.
3. *Каўрус А.* Слова без прапіскі: [Пазаслоўнікавая лексіка беларускай мовы. Літара А] // *Роднае слова*. 1998. № 11. С. 87–96.
4. *Клюев Е.В.* Речевая коммуникация: Учебное пособие для университетов и вузов. М., 1998.
5. *Плотнікаў Б.А., Антанюк Л.А.* Беларуская мова. Лінгвістычны кампедыум. Мн., 2003.
6. *Содоўская А.Л.* Фразеалагізмы з кампанентам арнітонімам у беларускай мове: Этналінгвістычны аспект: Дыс. ... кандыдата філ. навук: 10.02.01. Мн., 2002.
7. *Bartmiński I.* Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata // *Językowy obraz świata: Pr. zb / Pod. red. I. Bartmińskiego*. Lublin, 1990. S.109–115.

Л. Жудро

АКАЗІЯНАЛЬНЫЯ ПРЫМЕТНІКІ-КАМПАЗІТЫ Ў ТВОРЧАСЦІ Л. ДРАНЬКО-МАЙСЮКА

У сістэме сучаснай беларускай мовы важнае месца займаюць аказіянальныя адзінкі. Яны не толькі вынік творчай фантазіі аўтара, але і прыкметы часу, якія адлюстоўваюць асаблівасці светабачання ўсяго грамадства ў цэлым і кожнага пісьменніка ў прыватнасці. Падкрэсліваючы арыгінальнасць аказіяналізмаў, многія вучоныя адзначаюць неабходнасць ўсебаковага вывучэння аўтарскіх наватвораў, бо яны “нярэдка дэманструюць магчымасці і заканамернасці словаўтварэння, што выходзяць з-пад увагі даследчыкаў, якія звяртаюцца толькі да слоў, замацаваных у мове” [7, с. 146]. Разам з тым, акрэсліваючы прыметы “аказіяналь-насці”, некаторыя вучоныя (А.Г. Лыкаў, Л.П. Сачанка) сцвярджаюць: у аснове ўтварэння аказіяналізмаў – парушэнне граматычных, словаўтваральных і іншых нормаў, гэта значыць, няправільнасць, але не “натуральная”, а зададзеная, запраграмаваная. На думку іншых даследчыкаў (І. Навасельцавай, Р.С. Зуевай, Г.І. Басавай, І.П. Казейкі, Н.У. Чарнаброўкінай), ужыванне наватвораў нельга адназначна лічыць парушэннем літаратурнай нормы, бо вобразнасць і эмацыянальнасць аказіяналізмаў вельмі выразна выяўляюць індывідуальную манеру пісьменніка.

Аўтарскія неалагізмы – даволі пашыраная з’ява ў творах сучасных беларускіх майстроў слова. “Уласныя” інавацыі характэрны для Р. Бардуліна, Н. Гілевіча, Я. Брыля, А. Глобуса, В. Шніпа, А. Сыса і інш. Адзін з тых, хто плённа працуе на глебе індывідуальнай словатворчасці – аўтар вядомых паэтычных і пражайтных твораў Л. Дранько-Майсюк. Яго

аказіянальная лексіка адлюстроўвае асаблівасці мастацкага бачання свету пісьменніка, шматграннасць таленту сапраўднага майстра, дасканаласць валодання мовай. Творы Л. Дранько-Майсюка сведчаць пра імкненне ўзвысіцца над будзённасцю і звыкласцю, якое прывяло аўтара да вечнай тэмы хараства, да акропальскага ўзвышэння, да парыжскай стомленасці, што адлюстравана ў зборніках паэзіі і прозы “Акропаль”, “Стомленасць Парыжам”, “Пра тое, як я”, “Паэтаграфічны раман” і іншых.

З’яўляючыся адзінкаю маўлення, для якой характэрна не толькі намінаць, а і экспрэсіўнасць, аказіянальнае слова, утворанае “на выпадак”, вывучаецца і на ўзроўні мовы, бо непасрэдна звязана з лексікай і словаўтварэннем. Сярод шматлікіх аказіяналізмаў Л. Дранько-Майсюка можна вылучыць значную групу прыметнікаў-кампзітаў. І гэта не выпадкова, таму што аўтарскія наватворы такога тыпу даюць магчымасць пры дапамозе кампактнай слоўнай формы адлюстравання багатую семантыку, даць дакладнае ўяўленне пра тую ці іншую асобу, з’яву, падзею. Такія індывідуальна-аўтарскія прыметнікі з’яўляюцца моўнай формай эпітэта і характарызуюць стыль таго ці іншага пісьменніка.

Вядома, што паводле характару семантычных адносін аб’яднаных частак складання прыметнікі падзяляюцца на складанні са спалучальнымі і падпарадкавальнымі адносінамі асноў. Сярод аказіянальных кампітаў Л. Дранько-Майсюка найбольш пашыраны складанні першага тыпу, якія выражаюць адзіную прымету як суму прымет, названых утваральнымі асновамі: *казачна-мінорнае* (гучанне), *базарна-зялёнае* (прастора), *блакітна-італьянская* (просьба), *цагляна-гатычнае* (неба), *філалагічна-урбаністычныя* (фантазіі), *пачуццёва-прадметнае* (паветра), *дымна-касметычнае* (элегантнасць), *вадэвільна-сонечная* (абыякавасць), *касмічна-дзікая* (расліна) і іншыя. Большасць гэтых прыметнікаў, акрамя намінаць, выконваюць і экспрэсіўна-выяўленчую функцыю, што характэрна для ўсіх аўтарскіх наватвораў, якія ўзнікаюць у мастацкім маўленні. Аказіяналізмы Л. Дранько-Майсюка ў параўнанні з замацаваным у мове словам найбольш выразна і дакладна адлюстроўваюць пастаянную ці зменную прымету прадмета, дапамагаюць аўтару ствараць пейзажныя, сацыяльна-бытавыя і псіхалагічныя малюнкi. Так, перадаючы душэўны стан лірычнага героя праз вобраз нямецкага неба, якое закрываюць цагляныя будынкi ў гатычным стылі, аўтар адзначае: *Пра ісціну ты сказаў — дзіцячая. З табой згадзілася цагляна-гатычнае нямецкае неба.* [6, с. 208]. Кожны аўтарскі неалагізм з’яўляецца элементам структуры твора і служыць

сродкам стварэння мастацкага вобраза. Напрыклад, *Шагал першы з мастакоў XX стагоддзя зрабіў наветра пачуццёва-прадметным*. [6, с. 139]. *Дождж перапыніў мае філалагічна-урбані-стычныя фантазіі. Букіністычная Сена апусцела* [5, с. 164]. Аўтарскія эпітэты дапамагаюць Л. Дранько-Майсюку перадаць сваё ўспрыняцце рэчаіснасці ў мастацкім вобразе, пашырыць і ўскладніць сэнсавы аб'ём слова.

Рэчаіснасць часам паўстае перад аўтарам у музычным афармленні, выклікаючы да жыцця незвычайныя асацыяцыі, вынікам чаго з'яўляюцца арыгінальныя мастацкія вобразы: “... але французская “абыякавец” усё ж такі іншая. Яна больш тэатральная, віртуозная, нейкая **вадэвільна-сонечная** і ў такой сваёй спадчыннай маляўнічасці па-рознаму зразумелая і блізкая мне” [5, с. 159]. Паказаць рух думкі, акрэсліць адметнасць псіхалагічных паводзін героя дапамагаюць разнастайныя аўтарскія наватворы. Напрыклад, *Каб зразумець гэтую паслабленую трагічнасць, што ўрэшце набыла якасць **казачна-мінорнага** гучання, варта ўспомніць словы Р. Козінцава пра “ранняга Шагала”* [6, с. 138].

Сугучныя ўзнёсламу настрою лірычнага героя і акзіяналізмы, якія могуць называць прадметы, што з'яўляюцца адлюстраваннем мастацкай фантазіі аўтара. Як адзначае Г.І. Басава, “ірэальныя аб'екты...існуюць толькі ў паэтычнай рэальнасці. Таму за межамі канкрэтнага тэксту складана ўявіць суадносныя сінтаксічныя канструкцыі” [1, с. 60]. Напрыклад, *Паэт ахнуў – не нейкае там рапэнавае саматужніцтва, а цудоўны мажорны матыў, **касмідна-дзікая** расліна з палітры майстра* [5, с. 102].

Сярод складанняў са спалучальнымі адносінамі асноў вылучаем аказіяналізмы, у склад якіх уваходзяць прыметнікі, што ў сучаснай беларускай мове абазначаюць колер і яго адценні: Аднак аўтар не мае на мэце пры дапамозе такіх слоў пашырыць сінанімічныя рады колеравых прыметнікаў. Аб'яднаўшы ў адно слова адносны і якасны прыметнікі, Л. Дранько-Майсюк імкнецца перадаць той вобраз, што ўзнікае на аснове асацыяцый пісьменніка: *блакітна-італьянская* (просьба), *серабрыста-воблачныя* (абрысы мінулага), *базарна-зялёная* (прастора) і інш. Напрыклад, *У просьбе той **блакітна-італьянскай** / У элегічным tremolo – / Плыве трырэма даўніны раманскай, / Вясло кладзеца на вясло* [5, с. 21]; *Цяжкое трамвайнае кола / З прасторы **базарна-зялёнай** / Паўз яткі, харчэўні і школы / Ляцела па Менску шалёна* [3, с. 57].

Аднаслоўныя складаныя прыметнікі валодаюць большымі экспрэсіўнымі магчымасцямі, чым адпаведныя ім словазлучэнні. Экспрэсіўнасць аказінальных прыметнікаў узрастае, калі аўтар аб'ядноўвае ў адно слова семантычна далёкія, лагічна несумяшчальныя лексічныя адзінкі. Так, малюючы вобраз бронзавага ад загару Амура,

Л. Дранько-Майсюк выкарыстоўвае наступны наватвор: *У доўгай лодцы з адным вяслом, амаль венецыянскай гандоле, на гурбе вечназялёнага малінавага лісця будзе спаць **бронзаваголы** кучаравы хлопчык, узброены лукам з вострай стралой напагатове* [2, с. 19].

У складаных аказіянальных прыметніках з падпарадкавальнымі адносінамі асноў першая з іх выступае як удакладняльная. Наватвораў, якія б вызначаліся такой будовай, у Л. Дранько-Майсюка невялікая колькасць. Аднак значную частку аўтарскіх неалагізмаў складаюць прыметнікі, утвораныя складана-суфіксальным спосабам: *сямейнаперспектыўныя* (← *сямейныя перспектывы*) абавязкі і абяцанні, *мяккадывановы* (← *мяккі дыван*) наплыў, *рамэотужлівая* (← *Рамэо тужыць*) мелодыя і інш. Так, лірычны герой Л. Дранько-Майсюка, які жыве толькі каханнем і не абцяжараны ніякімі абяцаннямі, падкрэслівае: *Я — закаханы, і мая закаханасць не абцяжарана **сямейнаперспектыўнымі** абавязкамі і абяцаннямі* [2, с. 11]. Метафарычны эпітэт *мяккадывановы*, пры дапамозе якога перадаецца цёплы, пяшчотны дотык сонечных прамянёў, дапамагае стварыць непаўторны вобраз, што з'яўляецца адлюстраваннем аўтарскага бачання свету: *Я заплюшчыў вочы і адчуў **мяккадывановы** наплыў сонца* [5, с. 173]. Як прыклад адлюстравання рэчаіснасці праз светаўспрыманне пісьменніка можна разглядаць і эпітэт ***рамэотужлівы***, пры дапамозе якога аўтар дае характарыстыку мелодыі. Яна ў Л. Дранько-Майсюка сумная, журботная, тужлівая, нібы вядомы герой У. Шэкспіра – Рамэо, які ўвесь час шукае свайго шчасця: *Той самы адзіны на свеце кампазітар, што напісаў тую самую мелодыю **рамэотужлівую*** [4, с. 80].

Адметным утварэннем, багатым сэнсавым нападўненнем і экспрэсіяй характарызуюцца суфіксальна-складаныя прыметнікі, утвораныя паводле прадуктыўных і непрадуктыўных у сучаснай беларускай мове словаўтваральных мадэлей. У творах Л. Дранько-Майсюка пераважаюць складанні з апорным кампанентам асновай назоўніка і асновай дзеяслова. Прадуктыўнасцю вызначаюцца складаныя ўтварэнні з суфіксамі *-н-* і *-аўск-*: *белакальсонны* (← *белыя кальсоны* + *-н-*) Пячорын, *лычкапагонныя* (← *лычкі на пагонах* + *-н-*) міліцыянты, *небаструннае* (← *неба, як струна* + *н*) заспакаенне, *аддзелакадраўскі* (← *аддзел кадраў* + *-аўск-*) дзядок, *планканосны* (← *планка насіць* + *-н-*) дзядок, *вокадзёрныя* (← *вока драць* + *-н-*) лічбы, *зубараготная* (← *зубы рагатаць* + *-н-*) натура і інш. Як і прыметнікі-кампазіты іншай будовы, складана-суфіксальныя ўтварэнні дапамагаюць перадаць рэчаіснасць праз прызму неардынарнага ўспрымання аўтара, садзейнічаюць адлюстраванню аўтарскай жыццёвай пазіцыі і светапогляду. Так, заспакаенне лірычнага героя светлае,

нічым не засмучанае, як чыстае, бязвоблачнае неба ў ціхі, бязветраны дзень, калі паветра празрыстае і звонкае, быццам нацягнутая струна: *Надыходзіць небаструннае заспакаенне, і я пачынаю прывыкаць, паступова прызвычайвацца да цябе, да твайго навальнічнага водару* [2, с. 8].

Імкненнем да эканоміі маўлення выклікана замена апісальных зваротаў новымі лексічнымі адзінкамі: *Сто рублёў на аб'яве лічбамі вокадзёрнымі бліскаюць* [4, с. 18]. *Да гэтай пары ветлівае далучыўся неўзабаве дзядок планканосны* [4, с. 66].

Сярод аказіянальных прыметнікаў сустракаем і нульсуфіксальна-складаныя. У Л. Дранько-Майсюка гэта словы, апорным кампанентам якіх з'яўляецца аснова назоўніка, і даволі часта – са значэннем частак цела чалавека. Утвораныя складаныя прыметнікі вызначаюцца яркай стылістычнай афарбоўкай, бо значэнне аднаго з кампанентаў ускладняецца метафарычным, што садзейнічае лаканізму стылю, яго нагляднай вобразнасці і эмацыянальнасці. Напрыклад, *Ну, талоны ці можаце знайсці, украдзеныя ў гішпанак вашых калгатканогіх?* [4, с. 87]; *Я падумаў пра бабулек мурашканогіх, што пры вешалцы тупаюць* [4, с. 95]. У абодвух выпадках у аснову намінацыі пакладзены назоўнік *нага*, але створаныя пры дапамозе аўтарскіх метафарычных эпітэтаў вобразы – своеасаблівыя антыподы. Пры гэтым Л. Дранько-Майсюк адкрыта сімпатызуе бабулькам, якія вельмі хутка рухаюцца на сваіх тоненькіх, кволых старэчых нагах. У якасці ўтваральнай асновы аўтар таксама выкарыстоўвае словы *зубы*, *лоб* і інш: *Гарэлку тваю байдарачную ды дзядку жалезазубаму* [4, с. 33]. Часам рысамі чалавека надзяляюцца неадушаўлёныя прадметы. Да прыкладу, квадратная форма ліхтароў нагадвае пісьменніку лоб чалавека: *...я цудоўна адпачываў, зазіраючы ў фіялетавыя калюгі, у якія траплялі і не танулі квадратналобыя ліхтары Бабруйскай вуліцы* [5, с. 109]. Сярод эпітэтаў, што характарызуюць знешнасць чалавека, сустракаем: *...урачыста абвясціла сакратарка тонка-абцасая* [4, с. 88] і іншыя.

Аўтарскія неалагізмы разам з зафіксаванымі ў мове словамі ўтвараюць сінанімічныя пары і сінанімічныя рады, дзе наватвор-кампазіт выступае як стылістычны сродак індывідуалізацыі мовы. Так, Л. Дранько-Майсюк стварае трапнае вобразнае азначэнне да слова *тэатр*, сінанімічнае слову *шматгалосы*: *Мы ўбачылі вавілонскі тысячакрыкі тэатр гандлю – цікавы нават самай нязначнаю сваёй мізансцэнаю: на афінскай вуліцы* [2, с. 17].

Такім чынам, аналіз наватвораў Л. Дранько-Майсюка дае падставы сцвярджаць, што аказіяналізмы – гэта своеасаблівая група лексічных адзінак, якая інтэнсіўна ўзаемадзейнічае з мовай і маўленнем і валодае

цэлым шэрагам толькі ёй характэрных якасцей і асаблівасцей. Утварэнне аўтарскіх кампазітаў яшчэ раз пацвярджае думку, што складанне з’яўляецца адным з найбольш перспектыўных спосабаў папаўнення лексічнага складу беларускай мовы.

Літаратура

1. *Басава Г.І.* “Наталяю смагу словам сакавітым...”: Аказіянальнае слова і яго значэнне // *Веснік БДУ. Серыя IV.* 1981. №1. С. 23.
2. *Дранько-Майсюк Л.* Акропаль. Мн., 1994.
3. *Дранько-Майсюк Л.* Места и свет. Мн., 2000.
4. *Дранько-Майсюк Л.* Пра тое, як я. Мн., 1992.
5. *Дранько-Майсюк Л.* Стомленасць Парыжам. Мн., 1995.
6. *Дранько-Майсюк Л.* Тут. Мн., 1990.
7. *Лопатин В.В.* Рождение слова: неологизмы и окказиональные образования. М., 1973.
8. *Лыков А.Г.* Современная русская лексикология (русское окказиональное слово). М., 1976.

Т. Кугейка

ЭМАЦЫЯНАЛЬНА-АЦЭНАЧНЫЯ СУФІКСАЛЬНЫЯ НАЗОЎНІКІ СА ЗНАЧЭННЕМ ‘РОДНАСЦІ І СВАЯЦТВА’ Ў БЕЛАРУСКІХ ЖНІЎНЫХ ПЕСНЯХ

У вуснай народнай творчасці жніўныя песні з’яўляюцца сапраўднай скарбонкай традыцый, вопыту, уяўленняў і перажыванняў нашых продкаў. І гэта не выпадкова, бо, як адзначае даследчык А.С. Ліс, “Жніўная паэзія – адзін з самых старажытных пластоў беларускай народнай творчасці. Карэнні яго сягаюць у тыя далёкія часы, калі прашчुरы сучасных беларусаў узяліся за рала і на адваяваных у леса дзялянках пачалі сеяць збажыну” [4: с. 11]. Жніўныя песні бадай што адны з найважнейшых у каляндарна-абрадавай паэзіі, таму што звязаны са зборам ураджаю – а гэта значыць, з культам жыцця, будучага шчасця і дабрабыту, якое прынясе сям’і сабранае збожжа. Менавіта таму “жніво чакалася з вялікім хваляваннем і трывогай, у той жа час яно прыносіла хлебаробу і нямала радасці, яно прыходзіла не толькі гарачым прыпарам у поле, але і шчаслівай узнагародай у хату за ўсе клопаты і старанні, за шчырую любоў да зямлі і працы” [2: с. 60]. Гэта было сапраўднае свята для селяніна, калі ўсе яго намаганні і клопаты прыходзілі да завяршэння, калі ён мог нарэшце атрымаць задавальненне ад зробленага і пакланіцца сонцу і небу, што не пакінулі яго без хлеба. Таму невыпадковым здаецца тое, што большасць жніўных песень прысвечаны працы чалавека, яе ўслаўленню як асноўнай жыццядайнай крыніцы. У тэматыку жніўных песень вельмі арганічна ўліваюцца і сямейна-бытавыя матывы, якія

звязаны ў асноўным з цяжкім лёсам маладой дзяўчыны пасля замужжа. На першы погляд здаецца, што гэта тэма са зборам ураджаю ніяк не звязана, але А.С. Ліс згадвае наступнае: “Як вядома, даўней на Беларусі вяселлі найчасцей спраўлялі ўвосень, калі заканчваліся палявыя работы і хата мела пэўны дастатак. Аднак нямала вяселляў прыпадала і на летнюю пару, якраз напярэдадні ўборкі. Бацькі, жэнячы сына, у той жа час думалі і аб падмозе якраз у самую гарачую пару.” [4: с. 22]. Жніўная песня вельмі лірычная па характару, што абумоўлена шчырымі, любоўнымі, удзячнымі і пяшчотнымі адносінамі да *сонейка* і *дожджыка*, да *жыцечка* і *ніўкі*, да ўсяго, што даруе чалавеку ўпэўненасць і радасць, што прыносіць у яго дом багацце і дабрабыт.

Але жніво – гэта не клопат аднаго гаспадара, а праца ўсёй сям’і, асабліва жанчын. Таму так яскрава ў жніўных песнях прасочваюцца адносіны роднасці і сваяцтва. Цэнтральнай асобай у час жніва, як вядома, з’яўляецца жніца. Зыходзячы са зместу жніўных песень у іх часцей за ўсё ўзгадваецца нявестка. Усе астатнія родныя і сваякі як бы групуюцца вакол яе. Большасць песень сямейна-бытавой тэматыкі падаюцца ад асобы жніцы, таму яскрава прагледжваюцца адносіны нявесткі да кожнага з блізкіх ёй людзей. Само найменне “нявестка” сустракаецца даволі часта, але характарызуецца не вельмі шырокімі валентнаснымі магчымасцямі (*нявестач-к-а*, *нявест-ухн-а*, *нявест-уньк-а*). Усе гэтыя суфіксы ў даным кантэксце набываюць зніжанае, а часам і фамільярнае эмацыянальнае значэнне:

А калі – *нявестунька*, –
Няхай яна ўгамоніцца,
У лапцікі абуюецца,
На прыгон гатуіцца! [4: с. 199].

– Няма на цябе, *нявестухна*,
Ні ліхога чалавека, ні звера! [4: с. 170].

– Чаму ж ты, *нявестачка*,
Мала зжала? [4: с. 122].

Безумоўна, што для кожнага чалавека самымі блізкімі людзьмі з’яўляюцца маці і бацька, таму ў жніўных песнях прадстаўлены шырокі дыяпазон эмацыянальна-ацэначных суфіксаў у спалучэнні з вышэйзгаданымі каранямі. Тут і любоў дачкі да бацькоў, пяшчота і ласка, замілаванасць і сум па тых шчаслівых гадах, калі дзяўчына бесклапотна жыла ў бацькоўскай хаце.

Як на двары змяркаецца,
За мной *татка* пытаецца:

–А дзе ж мая прыгонніца,
Прыгонніца-нявольніца? [4: с. 143–144].

Пачуе голас **мацюхна**,
Згатуе вячэру-галушкі,
Пасцэле пасцельку-падушкі [4: с. 204].

Часта сустракаюцца словы, утвораныя пры дапамозе аднаго суфікса, але ад розных асноў: *бацюхна* – *татухна*, *маманька* – *матанька*, *маменька* – *маценька*, *татанька* – *ойчанька*, *ойцечка* – *татка*, *мамка* – *матка*.

Для ўзмацнення эмацыянальнасці ацэначныя суфіксы нярэдка далучаюцца да слоў, у складзе якіх ужо ёсць такога рода суфікс (*тат-уль-к-а*, *мам-ач-к-а*, *мам-уль-к-а*, *мат-уль-к-а*, *мат-ач-к-а*, *мам-ул-ечк-а*, *тат-ач-к-а*, *мат-ул-еньк-а*).

Усе гэта дае падставу гаварыць аб глыбокай непарыўнай унутранай сувязі, якая яднае дзяцей з іх бацькамі. Маці і бацька – гэта не проста тыя людзі, што далі жыццё, гэта глыток вады пасярод пустыні, гэта прамень сонца ў пахмурны дзень, гэта супакой і дапамога, таму ўсе самыя лепшыя і пяшчотныя словы беларускі народ збярог для сваіх бацькоў. Такія назоўнікі ўжываюцца ў тэксе ў асноўным з прыметнікамі *родны*, што яшчэ больш падкрэслівае кроўную блізасць і паяднанасць.

Не нашла сірацінушка *роднай маткі*,
Ды нашла сірата горкая
Старога ліхога свёкра! [4: с. 336].

Мой ты **татанька**, мой ты *родненькі*,
Чаму цяжка заклінаеш? [4: с. 102].

Эмацыянальныя суфіксы прыметнікаў яшчэ больш узмацняюць пачуццё любові і пяшчоты. Словы *маці* і *бацька* часта ўжываюцца ў якасці зваротка – гэта кліч спакутаванага сэрца, “што інтанацыйна вельмі ажыўляе радок і дае магчымасць выказаць пэўную думку, унутранае хваляванне лірычнага героя, яго пачуцці і настрой з іранічнай непасрэднасцю [3: с. 178].

Ой, я ж табе, **мой бацюхна**,
Йшчэ ж дзянёк да пажынаю [4: с. 74].

Пажалейце мяне, **мая мамачка**,
Я ўтамілася,
Баляць мае ручанькі і ножачкі,
Баліць мая сярэдзінка [4: с. 113].

Каб надаць усяму выказванню большую эмацыянальнасць, выкарыстоўваюцца паўторы, прычым другое слова мае суфікс з экспрэсіўнай афарбоўкай.

Мамка мая, матуленька,

Ужо я твая не служачка,

А таго ж я служачка,

З кім на каберцы стаяла [4: с. 302].

Найбольш часта ў жніўных песнях заўважаецца прыём кантраста пры супрацьпастаўленні таты і свёкра, мамы і свякрові.

Свякратулька не татулька,

Не выпарыць ён лазеньку

І не папарыць сярэдзінку [4: с. 110].

У мяне **свёкар** не **войчанька**,

Мяне рана пабужае,

Рана ў поле выпраўляе [4: с. 125].

Й ядзерачкі

Мамулечцы,

Шалупачкі

Свякравачцы,

Еш, мамулечка,

Спажывіся,

А свякроўка

Падавіся [4: с. 330].

У гэтых радках выступае не проста параўнанне родных, а параўнанне добрых і злых сіл, якія яны сімвалізуюць ва ўяўленні маладой жанчыны. Як правіла, да назоўнікаў *свёкар* і *свакруха* далучаюцца суфіксы **-ух-**, **-ачк-**, **-к-**, **-аньк-**, **-ушк-**, **-атк-**, **-атуньк-**, **-утуньк-**, але гэтыя лексемы выражаюць не ласкальны характар, а іранічны, зніжаны, нават грубава-ты.

...У мяне дома шкода стала,

Што **свакруха** з плота ўпала... [4: с. 104].

Не шкада мне **свакрухначкі**,

Ды шкода мне крапівачкі... [4: с. 104].

Назоўнікі *свёкар* і *свакруха* спалучаюцца часцей з прыметнікамі *люты*, *ліхі*, *шалёны*, што яскрава перадае ўяўленні народа аб мужавых бацьках.

... Крапіўка зялёная,

Свякроўка шалёная,

Крапіўка цвісці будзе,
Свякроўка гнісці будзе [4: с. 103].

У мяне дома не мамухна,
А *ліхая* **святкованька**,
Пасылаіць па вадзіцу,
Ў шчыры бор у крыніцу [4: с. 166].

Ў мяне ж дома не баценька,
Да ў мяне ж дома *люты* **свёкарка** [4: с. 168].

Здзіўляе і тое, што ў жніўных песнях толькі аднойчы сустракаецца найменне “цесць”, прычым у такім нейтральным кантэксце, які не дае падстаў гаварыць аб адмоўных ці станоўчых адносінах да гэтай асобы.

– Маладзенькі Міхалютка,
Ці быў ты ў **цесцеткі**,
Ці відзеў ты дзевачку? [4: с. 250].

Нярэдка сустракаюцца назвы *брат, сястра, дачка, сын*. Суфіксы, што далучаюцца да гэтых слоў маюць ласкальнае значэнне, бо зыходзяць, як правіла, з вуснаў любячых бацькоў ці блізкіх родных.

А няхай жа мая ды **дачулечка**
А живець, разумнее [4: с. 249].

Аддалі **сястрыначку**
У чужую староначку
Аддавалі, прыказвалі,
Каб сем лет не бывала [4: с. 332].

Камар гудзе, вечар будзе,
Мой **брацейка** з вайны едзе... [4: с. 259].

Гэтыя назоўнікі характарызуюцца спалучальнасцю з прыметнікам *малы*, прычым найчасцей ужытым з эмацыянальна-ацэначным суфіксам, што стварае адзіны непадзельны выраз замілаванасці і пяшчоты.

Бадай ты, **сыноч**, да *малюсенькі*,
Ой, каб ты не радзіўся,
Як я з мілаю, з чарнаброваю
Навекі разлучыўся [4: с. 102].

Маці мая старэнькая,
Сястроначка *маленькая*,
А жонушка маладзенькая [4: с. 473].

У беларускіх жніўных песнях сустракаюцца лексемы *дзеверка-дзевярок-дзевератка*, якія перадаюць сваяцтва па лініі мужа – ‘мужаў

брат' [5: Т. 2, с.164] і *швагерачка* – ‘жончына сястра’ [5: Т. 5, кн. 2, с. 362].

Пабі, божа, **дзеверку** ў дарозе
Ды на лютым марозе! [4: с. 179].

Вышывала мне цётхна,
А вышывала **швагерачка**,
А даравала паненачка [4: с. 234].

Значэнне эмацыянальна-ацэначных суфіксаў тут праглядаецца невыразна, але можна меркаваць, што адносіны былі не вельмі шчырыя, бо зноў узнікае супрацьпастаўленне *дзевер* – *брат*.

Дай жа мне, божа, долечку:
Свякруху, як мамачку,
Свякратку, як татачку,
Да залавіцу, як сястрыцу,
А **дзевератку**, як братку [4: с. 270].

У тэматычнай групе роднасці і сваяцтва можна выдзеліць некалькі словаўтваральных тыпаў суфіксальных назоўнікаў. Найбольш прадуктыўным з’яўляецца тып з суфіксам **-к-**. Такія назоўнікі, як правіла, перадаюць ласкальнае значэнне (*тат-к-а*, *швагерач-к-а*, *донь-к-а*, *дзевер-к-а*). У словах, аснова якіх заканчваецца на **-к-**, адбываецца чаргаванне (*швагерка* – *швагерачка*, *нявестка* – *нявестачка*). Можна выдзеліць некалькі мадэляў далучэння суфікса **-к-** да ўтваральнай асновы:

1. аснова з суфіксам **-к-** (*тата* – *татачка*, *мата* – *матачка*, *мама* – *мамачка*, *святроўка* – *святровачка*);
2. аснова з суфіксам **-ул-** (*мамуля* – *мамулька*, *матуля* – *матулька*, *тата* – *татачка*);
3. аснова з іншымі суфіксамі (*сястрыца* – *сястрычка*, *сястронка* – *сястроначка*).

Прадуктыўным таксама з’яўляецца слоўтваральны тып назоўнікаў з суфіксам **-аньк-/еньк-**. Такія суфіксы надаюць вытворным словам ласкальнае значэнне. З далучэннем суфікса **-еньк-** да ўтваральнай асновы цвёрды зычны асновы чаргуецца з адпаведным мяккім: маці – матанька [ц’]–[т]. У “Беларускай граматыцы” (1985) гэты тып характарызуецца як малапрадуктыўны.

Прадуктыўнымі з’яўляюцца тыпы суфіксальных назоўнікаў з **-ухн-/юхн-, -ушк-/юшк-**. Лексемы з суфіксамі **-ухн-/юхн-** могуць перадаваць як ласкальнае значэнне (*бацюхна*, *мамухна*, *татахна*), так і фамільярнае (*цётхна*, *нявестухна*). Аднак назоўнікі з суфіксамі **-ушк-/юшк-** захоўваюць толькі ласкальнае значэнне (*бацюшка*, *матушка*, *дачушка*). З

далучэннем суфіксаў **-ушк-/-юшк-** да базавых асноў, што заканчваюцца на **-к-**, адбываецца адсячэнне фіналі: *дача* – *дачушка*, *жонка* – *жонушка*, *цётка* – *цётухна*, *нявестка* – *нявестухна*. У “Беларускай граматыцы” (1985) тып суфіксальных назоўнікаў з **-ушк-/-юшк-** характарызуецца як непрадуктыўны, а тып на **-ухн-/-юхн-** – як набываючы прадуктыўнасць у гутарковай мове і мове мастацкай літаратуры. Прычым мяккая разнавіднасць суфікса **-ушк-/-юшк-** не зафіксавана наогул. Выяўленае слова з такім афіксам існуе ў мове, але ў іншым значэнні: *бацюшка* – разм. *поп* [5: Т. 1, с. 351]. У даным жа кантэксце маецца на ўвазе не рэлігійны сан, а “бацька”, “айцец” (... *а свекар жа ды не бацюшка, а свякроўка ды не матушка* [4: с. 111]). Тое ж самае адбылося і са словам матушка, якое з’яўляецца размоўным і абазначае ‘жонка свяшчэнніка, пападдзя’ [5: Т. 3, с. 122].

Малапрадуктыўнымі з’яўляюцца словаўтваральныя тыпы з суфіксамі **-ок-/-ак- і -ечк-/-ачк-**. Такія назоўнікі таксама перадаюць ласкальнае значэнне. Слова з гэтымі суфіксамі набываюць большую эмацыянальнасць, калі даныя марфемы далучаюцца да асноў, у склад якіх ужо ўваходзіць ацэначны суфікс: *сваток* – *сваточак*, *сынок* – *сыночак* – тут назіраецца і чаргаванне **к/ч**; *дачуля* – *дачулечка*, *мамуля* – *мамулечка*, *святкрухна* – *святкрухначка*. Суфікс **-ок-/-ак-** з’яўляецца малапрадуктыўным толькі для данай тэматычнай групы, наогул як у гутаркавай, так і ў агульнаўжывальнай мове ён вызначаецца як высокапрадуктыўны.

Найменш распаўсюджаны ў жніўных народных песнях суфіксы **-ыц- і -ейк-** (*сястрыца*, *брацейка*). Яны з’яўляюцца непрадуктыўнымі для гэтай тэматычнай групы слоў. З абследаваных крыніц намі выяўлены адзінкавыя прыклады. Разам з тым сустракаюцца суфіксальныя назоўнікі з **-етк-/-атк-** і **-уньк-/-юнк-**, якія наогул не характэрны для агульнаўжывальнай беларускай мовы, а гэта значыць, што такога тыпу словы не фіксуюцца ў лексікаграфічных даведніках. Яны з’яўляюцца малапрадуктыўнымі (*мамунька*, *татунька*, *мацюнка*, *цесцетка*, *дзеве-ратка*). У словах з фіналлю **-к-** адбываецца яе адсячэнне (*нявестка* – *нявестунька*). Пры далучэнні суфікса назіраецца чаргаванне галосных з нулём гука (*свёкар* – *святкратка*). Таксама можа адбывацца чаргаванне парных цвёрдых з мяккімі: *брат* – *брацетка* (**т/ц**’).

Ёсць выпадкі адзінкавага ўжывання асобных суфіксаў: **-утуньк-** (*святкрунька*), **-атуньк-** (*святкратунька*), **-енічк-** (*маменічка*), **-ыначк-** (*сястрыначка*), **-ілк-** (*брацілка*). У большасці сваёй яны маюць ласкальнае значэнне. Калі ж гэтыя суфіксы спалучаюцца з назоўнікамі *свёкар*, *святкроў*, то набываюць іранічнае, зніжанае адценне.

Суфікс **-ух-** у складзе слоўе сваякроуа мае зневажальнае значэнне. Гэта лексема з’яўляецца размоўным варыянтам агульнаўжывальнага слоўа сваякроў [5: Т. 5, кн. 1, с. 98].

Такім чынам, назоўнікі з эмацыянальна-ацэначнымі суфіксамі ў разгледжанай групе слоў з’яўляюцца не проста сродкам экспрэсіўнай афарбоўкі, а выяўляюць сутнасць адносін, стаўленняў і стасункаў людзей, звязаных блізкай роднасцю і сваяцтвам.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: У 2-х ч. Ч. 2. Мн., 1986.
2. *Гілевіч Н.С.* Наша родная песня // Народная асвета, 1968.
3. *Гілевіч Н.С.* Паэтыка беларускай народнай лірыкі. Слоўа і вобраз. Паэтычны сінтаксіс. Гукапіс і рыфма. Мн., 1975.
4. Жніўныя песні // Беларуская народная творчасць. Мн., 1974.
5. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мн., 1977–1984.

Т.І. Купрэва

ФУНКЦЫЯНАЛЬНА-СЕМАНТЫЧНАЕ ПОЛЕ “ПРЫНАЗОЎНІК (ПРЫНАЗОЎНІКАВАСЦЬ)” І ЎТВАРЭННЕ ПРЫНАЗОЎНІКАВЫХ СПАЛУЧЭННЯЎ

Прыназоўнік як службовая часціна мовы дастаткова поўна апісаны ў традыцыйных граматычных даследаваннях. Але актуальнымі застаюцца многія пытанні структуры і функцыянавання гэтага класа службовых адзінак. У дадзеным даследаванні звяртаецца ўвага на структуру поля “прыназоўнік” і ўтварэнне новых спалучэнняў з функцыяй (значэннем) прыназоўніка.

Традыцыйна прынята лічыць, што “прыназоўнік – гэта разрад службовых, марфалагічна нязменных слоў, якія адлюстроўваюць разнастайныя адносіны паміж залежнымі і галоўнымі членамі словазлучэння і рэалізуюць падпарадкавальную сінтаксічную сувязь унутры словазлучэння і сказа” [6, с. 394].

Моўныя сродкі, якія перадаюць гэту функцыю вельмі неаднародныя. Як і ўсе іншыя моўныя групы (або класы адзінак), яны ўтвараюць функцыянальна-семантычнае поле з адпаведным цэнтрам і перэферыяй. Галоўная семантычная ўласцівасць прыназоўніка – рэлятыўнасць, гэта значыць выражэнне адносін. Гэта ўласцівасць па-рознаму прадстаўлена ў розных групах прыназоўнікаў, у адпаведнасці з чым усе яны размяркоўваюцца па чатырох асноўных групах: уласна прыназоўнікі, адзінкі “у значэнні прыназоўніка”, адзінкі “у функцыі прыназоўніка”, аказіянальна-ныя адзінкі.

Да першай групы належаць прыназоўнікі, якія былі атрыманы ў спадчыну беларускай мовай з агульнаславянскай (*а, аб, без, да, з, за, на, па* і г. д.). Па сваёй структуры – гэта пераважна аднаслоўныя прыназоўнікі, не звязаныя матываванымі адносінамі з паўназначнымі словамі. Гэта значыць, што ў іх семантыцы вядучым з’яўляецца значэнне (сема) рэлятывнасці. У лексікаграфічных крыніцах адзіная прыкмета, якая суправаджае гэтыя адзінкі, – гэта *прыназ*.

Пры правядзенні семантычнага аналізу слоўнікавых дэфініцый звяртае на сябе увагу наступная акалічнасць. У адным выпадку пры тлумачэнні значэння лексемы пазначаецца *прысл. і прыназ.*, у другім – *прысл. і цераз некалькі пунктаў у знач. прыназ.* Напрыклад: **Наўздагон**, *прысл. і прыназ 1. прысл. Услед за тым, хто-што аддзяляецца, адыходзіць. Крычаць н. 2. прыназ. з Д. Ужываецца пры абазначэнні асобы ці прадмета, што аддзяляюцца і ўслед за якімі хто-, што-н. пасылаецца. Н. яму паслалі тэлеграму.*

Артыкул **Збоку** аформлены наступным чынам: **Збоку**, *прысл. 1. Краю, не ў сярэдзіне, не ў цэнтры. 3. ад дарогі. Стаць з. 2. 3 месца, аддаленага ад каго-, чаго-н. Адысці ўбок і назіраць з. Калі глядзець на гэта з., дык здаецца, што ўсё тут добра (перан.). 3 у знач. прыназ. з Р. Побач з кім-, чым-н., паблізу каго-, чаго-н. 3. дарогі. Збоку прыпёку (разм.) – пра каго-, што-н. пабочнае, лішняе.*

Такім чынам, лексікаграфічная практыка размяжоўвае прыназоўнікі па *значэнні і функцыі*. Але слоўнікі падаюць такія прыметы непаслядоўна.

У другую групу ўвайшлі не толькі прыслоўныя прыназоўнікі, але і прыназоўнікі, утвораныя ад іншых часцін мовы. Нас больш за ўсё зацікавілі тыя прыназоўнікі, што ўтвораны ад назоўнікаў (*на лініі, у сувязі, на манер, з прычыны, у якасці і пад.*). Аналіз прыназоўнікаў паказаў, што прадуктыўным шляхам утварэння прыназоўнікаў з’яўляецца ўжыванне абстрактных назоўнікаў у значэнні прыназоўнікаў. Паколькі абстрактныя назоўнікі маюць сему ‘адносіны’ і характарызуюцца высокай ступенню рэлятывнасці, яны лёгка ўпісваюцца ў сінтагматычныя структуры, якія прызначаны для ўпарадкавання і перадачы аб’ектыўных адносінаў у выглядзе адносінаў сінтаксічных.

Звернем увагу на слоўнікавую прыкмету канструкцый тыпу *на карысць, на базе, на аснове, у аднас, у выглядзе і інш.* У слоўнікавых дэфініцыях ТСБЛМ адсутнічае паметка *у знач. прыназ.* Але ў ТСБП яны падаюцца з паметай *у знач. прыназ.* Напрыклад: **Мэта**, *-ы ДМ мэце, мн. –ы, мэт, ж. Тое, да чаго імкнуцца, што трэба ажыццявіць. Ісці да заветнай мэты. 3 мэтай – для таго каб...*

З мэтай, спалуч. прыназ. з наз. У знач. прыназ. – з Р. Спалучэнне з прыназ. з мэтай выражае мэтавыя адносіны; прыназ. паказвае на мэту чаго-н...

Апошняя група прыназоўнікаў – гэта індывідуальнае выкарыстанне лексем (аўтарская словатворчасць) у якасці прыназоўніка. Як было ўжо адзначана вышэй, пашырана ўтварэнне прыназоўнікаў ад абстрактных назоўнікаў. Таму патэнцыяльна любы абстрактны назоўнік можа быць ужыты ў функцыі прыназоўніка. Але ён будзе адрознівацца высокай ступенню аказіянальнасці, малой частотнасцю, а значыць, стылістычнай маркіраванасцю. У якасці прыкладу спашлемся на назоўнікі *дабро, ідэя, кірунак, форма* і пад. Параўн. у сказе: *Ён меркаваў на змесце (на форме, на ідэі, на словах, на кірунку) артыкула.*

Такім чынам, можна зрабіць вывад, што лексікаграфічная практыка не паслядоўна адлюстроўвае размеркаванне ў мове ўсіх “прыназоўніковых адзінак” у выглядзе структуры, якая мае полевы характар. Ядром поля з’яўляюцца ўласна прыназоўнікі, канструкцый тыпу *на карысць, на базе, на аснове, у адрас, у выглядзе* і інш., пазбаўленыя лексікаграфічнага значэння. Чым далей ад цэнтра, тым ярчэй у такіх адзінках выяўляецца іх уласнае лексічнае значэнне. Пераферыя таксама неаднародная, што відаць, і фіксуецца такімі паняццямі як *у значэнні, у функцыі, аказіянальна* і пад. Уключэнне розных лексічных адзінак у поле “прыназоўнік (прыназоўнікавасць)” можа быць названа рэлятывізацыяй (параўн. субстантывізацыя, адвербіялізацыя і інш. падобныя тэрміны, якімі пазначаецца пераход лексічных адзінак з аднаго функцыянальнага класа ў іншы).

Рэлятывізацыя – гэта працэс, які мае два аспекты: дыяхранічны (утварэнне прыназоўнікаў) і сінхранічны (пераход у клас прыназоўнікаў). Для характарыстыкі граматычных працэсаў у сучаснай беларускай мове асабліваю цікавасць мае другі аспект. Ідэі тэорыі поля і адпаведная метадыка дазваляюць паказаць, што сінхранія ахоплівае шырокае кола лексічных адзінак. Вывучэнне іх семантычных патэнцый адкрывае перад даследчыкам магчымасць сфарміраваць больш поўнае, паглыбленае ўяўленне аб такой традыцыйнай часціне мовы як прыназоўнік.

Літаратура

1. Грабчиков С. М. Белорусско- русский словарь. Мн., 1999.
2. Лобан М. П., Суднік М. Р. Арфаграфічны слоўнік. Мн., 1990.
3. Русско-белорусский словарь. Мн., 1998.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Мн., 2002.
5. Шуба П.П. Тлумачальны слоўнік беларускіх прыназоўнікаў. Мн., 1993.
6. Языкознание: Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. 2-е изд. М., 1998.

**СТРУКТУРНА-СЕМАНТИЧНАЯ ХАРАКТЕРЫСТЫКА
НАЗОЎНІКАЎ-КАМПОЗИТАЎ З ДРУГІМ ДЗЕЯСЛОЎНЫМ
КАМПАНЕНТАМ -ХОД**

У сучасным мовазнаўстве існуюць розныя падыходы да вызначэння марфемнага статусу некаторых постпазіцыйных элементаў.

Звяртаючыся да вытокаў узнікнення суфіксаў і прэфіксаў, даследчык Г. Паўль адзначае выключную ролю складання як спосаба ўтварэння новых слоў, пры гэтым ён звяртае ўвагу на тэндэнцыю паўназначных кампанентаў слоў-кампозітаў страчваць у той або іншай ступені сваю паўназначную семантыку [6, с. 385].

У той жа час мовазнаўца Ю.С. Сарокін, аналізуючы за складаныя словы, адзначае : “...чым большым становіцца род аналагічных утварэнняў з якой-небудзь паўтаральнай часткай складання, якая не функцыянавала ў якасці самастойнага слова, тым больш гэтая частка марфалагізавалася, ператваралася ў свайго роду афіксальны элемент, падобны да суфікса або прэфікса” [9, с. 300].

У розныя часы да пытання аб афіксоідных утварэннях звярталіся такія вядомыя навукоўцы, як Г.М. Банішава, Ю.А. Бельчыкаў, В.У. Вінаградаў, Р.В. Вінакур, А.М. Галкіна-Федарук, Э.А. Грыгаран, Л.М. Шакун, Ю.С. Сарокін, М.М. Шанскі і іншыя. Тым не менш, па словах Э.А. Грыгарана, пытанне аб афіксоідах у русістыцы амаль не даследавана, да гэтага часу нават няма адзінага і тэрміна для абазначэння такога тыпу марфем [3, с. 5].

Акрамя тэрміна афіксоіды ў мовазнаўстве існуюць іншыя азначэнні да каранёвых марфем, якія страцілі сваю паўназначную семантыку і выконваюць функцыі афіксаў: “марфемы пераходнага тыпу”, “паўафіксы” [10, с. 152, 182], “суфігіраваныя словаэлементы” [2, с. 105], “субафіксы” [4, с. 90].

М.В. Папоў і А.А. Земская даюць наступнае азначэнне гэтым элементам : “Афіксоіды – часткі слоў, якія валодаюць “рэшткавай выдзяляльнасцю” [5, с. 37].

У энцыклапедыі “Русский язык” адзначаецца, што “афіксоід – кампанент складанага або складанаскарочанага слова, якія паўтараюцца з адным і тым жа значэннем у складзе шэрагу слоў і набліжаюцца па сваіх словаўтваральных функцыях да афікса – суфікса (для апошніх кампанентаў складання) або прэфіксаў (для першых кампанентаў)” [7, с. 26].

У беларускім мовазнаўстве выключная роля ў даследаванні марфем пераходнага тыпу належыць Л.М. Шакуну, які ў сваёй манаграфіі “Словаўтварэнне” ўпершыню ўводзіць паняцце афіксоід. У прыватнасці даследчык адзначае, што гэтыя адзінкі “выяўляюць розную ступень падабенства” або да каранёвых марфем, або да службовых марфем” [13, с. 24], у мове суфіксоідаў “значна больш, чым прэфіксаў” [13, с. 22]. Пры гэтым прафесар Л.М. Шакун адносіць да суфіксоідаў кампаненты *-вед, -вод, -воз, -знавец, -знаўства, -лёт, -люб, -мер, -мёт, -носец, -носны, -падобны, -піс, -роб, -творчы, -ход*.

На падставе навуковых прац М.М. Шанскага, А.М. Галкінай-Федарук і іншых даследчыкаў можна вылучыць наступныя прыметы марфем пераходнага тыпу.

Магчымасць ужывання той або іншай каранёвай марфемы як ў якасці афіксальнай марфемы, так і ў якасці каранёвай.

1. Большая абстрагаванасць словаўтваральнага значэння афіксоідных марфемы, у параўнанні з каранёвай, хоць і захоўваецца генетычная і семантычная сувязь з паўназначнымі словамі.

2. Рэгулярнасць узнаўлення марфем у аднатыпных словах.

У дадзенай працы ставіцца задача разгледзець назоўнікі–кампазіты з другім дзеяслоўным кампанентам *-ход*, даць ім лексіка-семантычную, граматычную і словаўтваральную характарыстыку.

У “Беларускай граматыцы” (1985) другі структурны кампанент *-ход* апісваецца як частка складаных слоў. Відавочна, што кампанент *-ход* фармальна і семантычна ўзыходзіць да дзеяслова *хадзіць*. Дзеяслоўная лексема *хадзіць* у сучаснай беларускай мове з’яўляецца мнагазначнай і выражае наступныя працэсуальныя значэнні:

Хадзіць: 1. Мець здольнасць, магчы рухацца, ступаючы нагамі.

2. Тое, што і ісці ў 1 значэнні, аднак хадзіць абазначае рух, які адбываецца ў розны час і ў розных напрамках:

а) перамяшчацца, ступаючы нагамі, робячы крокі (пра чалавека і жывёлу);

б) перамяшчацца пэўным маршрутам, ездзіць, плысці, ляцець (пра сродкі перамяшчэння);

в) перамяшчацца ў пэўным кірунку (пра свяцілы, хмары і пад.);

г) перамяшчацца, рухацца масай, патокам, чарадой.

3. У што, на каго, або з інфінітывам, тое, што ісці (у 2 значэнні), аднак хадзіць абазначае рух, які адбываецца ў розны час і ў розных напрамках.

4. Пераходзіць, перадавацца ад аднаго да другога.

5. Быць у руху, рухацца ўзад і ўперад, або ўверх і ўніз, з аднаго боку ў другі.

6. Падымацца і апускацца пры глыбокім дыханні, пры напружанні і пад.

7. Укісаючы, брадзіць.

8. За чым *разм.* У спалучэнні з назоўнікам азначае выкананне пэўнай работы, дзеяння пры дапамозе прылады, названай назоўнікам.

9. Каля /ля/ каго-чаго; клапаціцца аб кім-, чым-н., даглядаць каго-, што-н.

10. За кім., заляцацца да каго-н.

11. Насіць што-н., апранацца як-н.

12. *разм.* Быць у якім-н. званні, на якой-н. пасадзе, рабоце.

13. Быць, знаходзіцца ў якім-н. стане, настроі.

14. Выкарыстоўваць тым або іншым чынам.

15. Рабіць ход якой-н. фігурай картаі [12, с. 166–167].

3 абследаваных крыніц усяго намі выяўлена 17 лексічных адзінак (выбарка фактычнага матэрыялу праведзена на базе “Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы” (1977–1984) і “Слоўніка беларускай мовы” (1987). Сярод іх вылучаюцца наступныя семантычныя групы вытворных:

1. Назоўнікі, якія называюць ‘механізм, здольны перамяшчацца па паверхні, названай у першай частцы’: *аэраход, планетаход, снегабалотаход, мотаснегабалотаход, усюдыход*.

Напрыклад: *планетаход* – ‘машына на якой можна перамяшчацца па планетах (акрамя зямлі)’.

2. Назоўнікі са значэннем ‘механізм, здольны перамяшчацца самастойна’: *самаход*.

3. Калі ж слова самаход выкарыстоўваецца для называння ‘спецыяльнай падачы разца або дэталі ў металарэзных станках’ [12, с. 48], тады кампанент *-ход* страчвае статус каранёвай марфемы, яго значэнне пачынае абстрагавацца і ў пэўнай ступені адасабляцца ад азначальнага займенніка *сам*, што дае падставы разглядаць як суфіксід.

4. Назоўнікі са значэннем канал для падачы, або адводу пэўнага рэчыва : *газаход, дымаход*.

Відавочна, што ў прыведзеных прыкладах адбываецца абстрагаванне кампанента *-ход* у “2 г” значэнні дзеяслова *хадзіць*.

5. Назоўнікі, якія абазначаюць ‘механізм, рухавік якога працуе на топліве, названым у першай частцы’: *дызель-электраход, параход, электраход, цеплаход*. У прыведзеных прыкладах дзеяслоўны кампанент *-ход* захоўвае сваё рэчывае значэнне, аднак у слове *цеплаход* – ‘марское, або рачное судна з поршневымі рухавікамі ўнутранага згарання’ [12, с. 238],

ён мае большую ступень абстрагаванасці. Як адзначаецца ў “Беларускай граматыцы” (1985) гэты словаўтваральны тып прадуктыўны ў тэхнічнай тэрміналогіі [1, с. 3].

6. Асобую групу складаюць назоўнікі, якія абазначаюць рух лёду: *крыгаход*, *ледаход*. У “Тлумачальным слоўніку беларускай мовы” яны падаюцца як сінонімы: *ледаход* ‘рух лёду па цячэнню ракі вясной (у час раставання) і восенню (перад ледаствам), *крыгаход*’ [12, с. 31]. Як бачым, ампанент *-ход* абстрагаваўся ў значэнні “2 в” дзеяслова *хадзіць*.

7. Назоўнікі са значэннем ‘прадмет або асоба, якая адрозніваецца павольнасцю руху’: *ціхаход*, дзе другі кампанент захоўвае рэчыўнае значэнне “2 а” дзеяслова *хадзіць*, калі мае адносіны да руху чалавека, і “2 б”, калі мае адносіны да сродкаў перамяшчэння.

8. Апошнюю групу складаюць назоўнікі са значэннем ‘назвы асобы паводле заняткаў’: *мараход*. У сучаснай беларускай мове гэтаму слову адпавядаюць лексемы *мараплавец* і *марак*. Такім чынам, назіраецца сінанімія другога кампанента *-ход* і суфікса *-ак-*, таму ў дадзеным выпадку *-ход*, трэба разглядаць як суфіксоід.

У якасці першай асновы назоўнікаў-камپозітаў з другім дзеяслоўным кампанентам *-ход* могуць выступаць:

1. назоўнікі (такіх слоў большасць): *планетаход*, *крыгаход*, *мараход*, *снегабалатаход* і інш.;

2. займеннікі: *самаход*;

3. прыслоўі: *ціхаход*, *усюдыход*.

Усё гэта сведчыць пра даволі шырокія валентнасныя магчымасці кампанента *-ход* у працэсе словатворчасці. Як правіла, ён выкарыстоўваецца ў тэрміналагічнай сістэме: *аэраход*, *планетаход*, *электраход*. Апрача таго, намі выяўлены назоўнік-кампозіт з другім кампанентам *-ход* аказіянальнага тыпу, які ўтвораны па мадэлі “назоўнік + суфіксоід *-ход*”:

Экстраход

Мо бяда якая ў хаце,
Мо пры смерці хто ляжыць?
Мо па лекі для дзіцяці
Бацька ў распачы бяжыць?
Што там дзеці? – гэта дробязь.
Не па іх душа баліць.
У яго свая хвароба –

“Экстрай” смагу наталіць [11, с. 3].

Такім чынам, вытворныя з кампанентам *-ход* у сучаснай беларускай мове з яўляюцца разнастайнымі як па сваёй семантыцы, так і па струк-

туры. У тых выпадках, калі кампанент *-ход* захоўвае прамое намінаць-на-працэсуальнае значэнне, яго неабходна разглядаць як частку складанага слова, а самі вытворныя – складанамі. Калі ж кампанент *-ход* сінанімізуецца з афіксальнымі марфемамі, то яго неабходна разглядаць як суфіксід, а самі вытворныя – афіксіднымі.

Літаратура

1. Беларуская граматыка. Ч.1. Мн., 1985.
2. Виноградов В.В. Русский язык. М-Л, 1947.
3. Григорян Э.А. Суффиксоиды в системе современного русского литературного языка. М., 1981.
4. Крашенинникова Е.А. Новое в немецкой грамматике. Словообразование. М., 1965.
5. Панов М.В. Русский язык и советское общество. Алма-Ата, 1962.
6. Пауль Г. Принципы истории языка. М., 1960.
7. Русский язык. Энциклопедия. М., 1979.
8. Слоўнік беларускай мовы. Мн., 1987.
9. Сорокин Ю.С. Развитие словарного состава русского литературного языка. М., 1981.
10. Степанова М.Д. Словообразование современного немецкого языка. М., 1953.
11. Сушко П. Экстраход // Вожык. 1973. №6.
12. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Мн., 1977–1984.
13. Шакур Л.М. Словаўтварэнне Мн., 1978.

Н.У. Нядзілька

ВЫТВОРНЫЯ НАЗОЎНІКІ NOMINA LOCİ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Лексіка беларускай мовы, як і любой іншай мовы, уяўляе сабой упарадкаваную сістэму звязаных паміж сабой моўных фактаў. Сістэмнасць на лексічным узроўні адлюстроўваецца ў тых складаных і разнастайных сувязях, у якія ўступаюць элементы слоўнікавага складу мовы. Адзін з магчымых шляхоў выяўлення сітэмных сувязяў лексічных адзінак – гэта вывучэнне лексіка-семантычных і тэматычных груп, семантычных палёў і іншых сістэмаўтваральных адзінак лексікі.

Лексіка-семантычная група (ЛСГ) разумеецца ў працы як сукупнасць слоў, якія адносяцца да адной часціны мовы і семантычна аб'ядноўваюцца на падставе агульнасці семантычных прымет інтэгральнага характару (сем).

Вылучэнне вытворных назоўнікаў *nomina loci* ажыццяўляецца на аснове выяўлення ў іх семантыцы агульнага кампанента “месца, памяшканне, прастора”, які рэалізуецца з дапамогай словаўтваральнага афікса. Як самастойная словаўтваральна-семантычная катэгорыя *nomina loci* ўпершыню падрабязна разглядалася ў працах В. Дарашэўскага,

І. Юдзіц-кай, М. Кіршовай. Гэта катэгорыя ўключае ў свой склад дэрываты з разнастайнымі словаўтваральнымі афіксамі, утвораныя па прадуктыўных і малапрадуктыўных мадэлях.

Разгляд лакатыўных вытворных прадстаўляе інтарэс як з пункту погляду сістэмнага прадстаўлення адной з важнейшых словаўтваральных катэгорый, так і з пункту погляду акрэслення яе семантычнага дыяпазону.

Сярод назоўнікаў са значэннем месца ў сучаснай беларускай мове дастаткова выразна выдзяляюцца дзве вялікія групы вытворных адзінак:

- 1) назоўнікі са значэннем адкрытай прасторы;
- 2) назоўнікі са значэннем закрытай, абмежаванай прасторы.

Другая група назоўнікаў з'яўляецца дастаткова складанай па свайму саставу і характару семантычных сувязей паміж кампанентамі. Яна ахоплівае назвы жыллёвых і гаспадарчых аб'ектаў (г. зн. будынкаў ці памяшканняў), дзе хто-небудзь ці што-небудзь знаходзіцца ці адбываецца якое-небудзь дзеянне. Гэта група найменняў пастаянна папаўняецца ў сувязі з неабходнасцю даваць назвы новым з'явам рэчаіснасці (вытворчым аб'ектам і г.д.).

Аналіз вытворных лексем, якія называюць закрытую, замкнёную, абмежаваную прастору, дазваляе вылучыць наступныя групы і іх падгрупы:

1. Назвы жылых памяшканняў.

1.1. Жылыя памяшканні для чалавека.

Гэта група прадстаўлена нешматлікай колькасцю назоўнікаў:

- а) назвы памяшканняў як цэлага: *жыллё, жытло*;
- б) назвы часовых памяшканняў: *начлежка, зімоўе, прытулак, прытул, дача*;
- в) назвы памяшканняў па ступені добраўпарадкаванасці: *дварэц, асабняк, развалюха*.

Акрамя слоў, якія называюць жыллё чалавека як цэлае, вылучаюць назвы частак жылога памяшкання для чалавека. Сярод іх:

- а) назвы пакояў па іх прызначэнні: *спальня, адпачывальня, ядальня, грыдніца, чалядня*;
- б) назвы пакояў па размяшчэнні ў доме: *бакоўка*;
- в) назвы пакояў па знешніх прыметах: *святліца*.

1.2. Жылыя памяшканні для жывёл.

Назвы жылля, створанага чалавекам для ўтрымання:

- а) хатніх жывёл: *цялятнік кароўнік, аўчарня, індычнік, авечнік, парасятнік, сабакарня, сабачнік, куратнік, валоўня, канюшня, птушнік*;

б) дзікіх жывёл: *сланоўнік, шпакоўня, галубятня, лісятнік, малпоўня, звярынец*;

3) Назвы жылля для дзікіх жывёл, не створанага чалавекам: *мурашнік*.

Назвы жылых памяшканняў у агульнай структуры ЛСГ *nomina loci* характарызуюцца тым, што сярод іх няшмат вытворных слоў. Усе вытворныя словы – гэта, у асноўным, назвы частак жылога памяшкання. Назвы жылога памяшкання як цэлага прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі.

Назвы жытла для жывёл таксама дастаткова паказальныя з пункту погляду вытворнасці-невыворнасці. Выворныя назвы жытла дзікіх жывёл прадстаўлены адзінкавымі прыкладамі. Амаль усе назвы створаных чалавекам памяшканняў для хатніх і дзікіх жывёл – вытворныя.

2. Назвы нежылых памяшканняў.

Усе яны падзяляюцца на групы па прызначэнні памяшкання:

1. памяшканні бытавога прызначэння (часта ў жылым доме ці каля яго): *паддашша, падзямелле, кладоўка, жытніца, дрывотня, дрывотнік, абозня, лядоўня, вазоўня*;

2. вытворчыя памяшканні: *сталярка, фарбавальня, прадзільня, ліцейная, бляхарня, смалярня, малачарня, саладзільня, паперня, рудня, цагельня, алейня, цвікарня, дзягцярня, друкарня, пякарня, трапальня, швальня, вяндлярня*;

3. службовыя памяшканні: *качагарка, леснічоўка, настаўніцкая, прафесарская, дыспетчарская, трэнерская, вартоўня*;

4. памяшканні для вучэбных заняткаў: *вучылішча, тэхнікум*;

5. памяшканні для адміністрацыйных і грамадскіх устаноў: *паштамт, лясчэбніца, выцвярэзнік, прафілакторый, мытня, інгалаторый, судзілішча*;

6. памяшканні для ўстаноў грамадскага харчавання: *блінная, чабурэчная, шашлычная, пільменная, кавярня, кафетэрый, кафейня, забягалаўка*;

7. памяшканні для разнастайных грамадскіх патрэб: *раздзявальня, парылля, умывалка, чытальня, купальня, курыльня*.

3. Агульныя назвы жылых і нежылых памяшканняў.

Гэта група прадстаўлена назоўнікамі, якія могуць называць як жылыя, так і нежылыя памяшканні як цэлае: *пабудова, будан, будынак, камяніца, мазанка*.

Паводле суадносін вытворнай асновы і словаўтваральнага афікса ўсе назвы памяшканняў у беларускай мове размяркоўваюцца на тры асноўныя групы:

1. назоўнікі, утвораныя ад дзеяслоўных асноў (дэвербатывы): *разва-люха, прытулак, старожка, забягалаўка, малельня, прытул, выцвярэзнік, пабудова, пачакальня, сховань, дзяжурка, каравулка, сталярка, курылка, парылка, раздзявалка, забягалаўка, кладоўка, вартоўня, мытня, адпачы-вальня, купальня, малельня*;

2. назоўнікі, утвораныя ад асноў назоўніка (дэнамінатывы):

а) ад адушаўлёных назоўнікаў: *мэрыя, старожка, качагарка, сталяр-ка, бандарня, майстэрня, парасятнік, малпоўнік, гусятнік, лісятнік, аўчарня*;

б) ад неадушаўлёных назоўнікаў: *алейня, пансіянат, званіца, паперня, дварэц, начлежка, бытоўка, кацельня, цвікарня, вазўня, лядоўня, званіца, камяніца, інгаляторый, прафілакторый*;

3. назоўнікі, утвораныя ад асноў прыметніка (дэад'ектывы): *асабняк, піўнушка, тайнік, цямніца, святліца, цяпліца, анатамічка, бакоўка, выш-ка, камісіёнка, цяплушка, здраўніца, лячэбніца*.

Сярод назваў месца пераважаюць дэвербатывы і дэнамінатывы.

Такім чынам, у агульнай структуры ЛСГ *nomina loci* значнае месца займаюць вытворныя назоўнікі, якія характарызуюцца семантычнай і структурна-граматычнай разнастайнасцю.

Літаратура

1. *Куршова М.* *Nomina loci* в современном сербохорватском языке. Автореф. дис... канд. филолог. наук. М., 1974.
2. *Doroszewski W.* *Nomina loci jako kategoria słowotwórcza* // *Slawia*, XXX, 1962.
3. *Yudicka I.* *Syntaksyczna interpretacja struktur słowotwórczych (na przykładach for- macja nomen loci)*. Warszawa, 1971.

К. Пракопчык

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНЫЯ ГРУПЫ ФАУНІСТЫЧНАЙ ЛЕКСІКІ (НА МАТЭРЫЯЛЕ НАЗВАЎ ПТУШАК)

Вывучэнне тэматычных груп лексікі мае багатую традыцыю ў славянскім мовазнаўстве. Дастаткова вялікая колькасць прац з'явілася ў сувязі з актывізацыяй даследаванняў па гістарычнай лексікаграфіі і этымалогіі. У працах, прысвечаных вывучэнню арніталагічных назваў (даследаванні Л.А. Булахоўскага, Д.С. Сетарава, Т.А. Грачыхі, М.П. Антропава і інш.), разглядаліся асновы намінацыі, паходжанне, этымалогія назваў птушак, а таксама праводзіўся шматаспектны аналіз разнастайных груп арнітонімаў.

На думку Л.А. Булахоўскага і М.А. Антропава [2, с. 1], пры вызначэнні тыпалогіі назваў птушак мэтазгодна выдзяляць тры асноўныя тыпы намінацыі: назва паводле прыметы, назва паводле прынцыпу

пераймання і назва паводле выкарыстання гукасімволікі. Прымету вучоныя разумеюць шырока. Гэта можа быць афарбоўка апярэння ці частак цела, іншая знешняя прымета, а таксама месца існавання, аб'ект палявання, характар харчавання і здабычы ежы, асаблівасці паводзін, матэрыял для гнязда, падабенства да іншай птушкі. Да другасных вучоныя адносяць метафарычныя назвы і тыя, што маюць народную этымалогію ці ўзніклі ў выніку народнаэтымалагічнага пераасэнсавання.

Найбольш навукова абгрунтаванай уяўляецца класіфікацыя арнітонімаў, прапанаваная Д.С. Сетаравым, якая заснавана на выдзяленні саматычнай, эталагічнай і анаматапеічнай прымет [4]. Саматычная матывацыя (*саматычны* – той, які адносіцца да цела, ад грэч. *sōma* – *цела*) ляжыць у аснове размеркавання назваў птушак паводле афарбоўкі апярэння, прымет асобных частак цела, знешняга падабенства з жывёлай, чалавекам ці прадметам. Пры эталагічнай матывацыі (*эталагічны* – той, які адносіцца да ладу жыцця, паводзін, ад грэч. *ethos* – *характар*”, “*нораў*”) выдзяляюцца групы назваў, што абазначаюць асаблівасці паводзін птушак, спосаб здабывання ежы, матэрыял для гнязда, аб'ект харчавання, месца і асаблівасці гнездавання, а таксама час прылёту і адлёту. Анаматапеічная матывацыя (*анаматапея* – гукаперайманне, ад грэч. *onomato-roïia* – стварэнне назваў) звязана з гукапераймальным паходжаннем назвы, улічвае крык птушкі і яго падабенства да гукаў, што ствараюць жывёлы і людзі, характарыстыку праз гукапераймальныя і гукаапісальныя намінацыі, утвораныя ад дзеясловаў. Таксама выдзяляюцца ацэначная матывацыя, тапанімічная матывацыя, народная этымалогія і матывацыя на аснове паданняў.

Разам з тым характар намінацыі некаторых назваў птушак цяжка выявіць, таму што многія словы страцілі матывацыю. Гэта арнітонімы *дрозд, сарока, арол, зязюля, івалга, стрыж, чайка, сойка* і іншыя, выяўленнем унутранай формы якіх і прыметы, пакладзенай ў аснову намінацыі, займаецца этымалогія.

Абапіраючыся на дасягнутае ў вывучэнні арнітонімаў, прывядзём лексіка-семантычную тыпалогію назваў беларускіх птушак.

1. Саматычная матывацыя арнітонімаў.

Афарбоўка апярэння птушкі – адна з найбольш яркіх прымет, якая пакладзена ў аснову тэрміналагічнага адрознення назвы аднаго віда ад іншага ў межах рода: *бусел белы, бусел чорны, дзяцел зялёны, дзяцел сівы, дзяцел чорны, каршун чорны, каршун чырвоны, курапатка шэрая, курапатка белая*. Афарбоўкай апярэння матывуюцца назвы рабчык (< рабы) – лясная птушка атрада курынападобных з рабым пёстрым апярэннем [ТСБМ, т. 4: 550], *чарныш* (< чорны) – балотная птушка сямейства бака-

савых з буравата-чорным апярэннем [ЭПБ, т. 5: 336], *зелянушка* (← зялёны) – птушка сямейства ўюрковых, у самца якой зеленавата-шэрае апярэнне [ЭПБ, т.2: 356], *блакітніца*, *мухалоўка-няструшка* і інш.

Афарбоўка асобных частак цела пакладзена ў аснову наступных назваў: *арлан-белахвост* (← белы хвост) – птушка сямейства ястрабіных, якая мае цёмна-бурае апярэнне і белы хвост [ЭПБ, т. 1: 117]; *гарыхвостка* (← гарыць хвост) – птушка сямейства драздовых з ярка-рыжым ці чырванаватым хвостом [ЭПБ, т. 1: 570], *чырвананожка* (← чырвоная нага) – птушка сямейства бакасавых з аранжава-чырвонымі нагамі. Да гэтай групы адносяцца арнітонімы *лысуха*, *мухалоўка-белашийка*, *дрозд-белабровік*, *валасянка чорнагаловая* і інш.

Сярод арнітонімаў, матывацыйнай базай якіх з’яўляецца знешні выгляд птушкі, варта вылучыць назвы, у аснову якіх пакладзены адметныя прыметы асобных частак цела: *бакас* (← фр. *becasse* “дзюба”) – балотная птушка сямейства бакасавых з доўгай дзюбай [ЭСБМ, т. 1: 214], *гаршнеп* (ням. ← *Haarschnepfe* “валасяны бакас”) – невялікая балотная птушка сямейства бакасавых, у якой на шыі растуць доўгія пёры [Булыка 1999, т. 1: 322], *пелікан* (← грэч. *pelicanos*, лац. *pelicanus* “сякера”) – вялікая вадаплаўная птушка атрада весланогіх з доўгай дзюбай і вялікім мяшком пад ёю [Булыка 1999, т. 2: 188], *хадулачнік* (← хадулі) – птушка сямейства бакасавых з непрапарцыянальна доўгімі нагамі [Сетараў 1994: 201]. Да гэтай групы адносяцца назвы *дубанос*, *крыжадзюб*, *пльвунчык кругланосы*, *чайка трохпалая* і інш.

Памеры цела птушкі адлюстраваны ў назвах *дупель* (← ням. *Doppelschnepfe* “двайны бакас”) – вялікая балотная птушка сямейства бакасавых [ЭСБМ, т. 3: 165], *сычык вераб’іны* (памерам з вераб’я) – невялікая птушка атрада совападобных [ЭПБ, т. 5: 59], *шулячок* (← шуляк “сокал”) – птушка сямейства сакаліных, меншая за сокала [ЭПБ, т. 5: 389], *арол-карлік*, *чайка малая*, *чапля белая вялікая*.

Метафарычныя назвы ўзнікаюць у выніку прыпадабнення птушак паводле знешняга выгляду іншым жывёлам, чалавеку або прадметам: *капытка*, *шылахвостка*, *кулік-сарока*, *кулік-верабей*, *валавока*, *курапатка*, *чарацянка-барсучок*, *валасянка ястрабіная* і інш. Напрыклад, *капытка* (← капыт) – птушка атрада голубападобных, у якой ногі трохпалыя, апераныя да кіпцюроў пальцы зрасліся і знізу зліваюцца ў шчыльную падэшву [ЭПБ, т. 5: 426], *валавока* (← валавокі ← вол, вока) – невялікая лясная птушка атрада вераб’іных з вялікімі спакойнымі вачамі, як у вала [ТСБМ, т. 1: 455]

2. Эталагічная матывацыя арнітомінаў.

Заснавана на адлюстраванні асаблівасцей ладу жыцця і паводзін птушак.

Сярод арнітонімаў, матывацыйнай асновай якіх з’яўляюцца асаблі-васці паводзін, здольнасць хутка бегаць, добра ныраць і інш. можна вылучыць наступныя: дзяцел, драфа, круцігалоўка, папаўзень, перавозчык, дрозд пеўчы. Да прыкладу, дзяцел (прасл. *dentelъ < *delbtelъ “той, які доўбае”), драфа (прасл. *dǫpъty “птушка, якая хутка бегае”), круцігалоўка (< круціць галавой) – птушка сямейства дзятлавых, якая пры спуджванні ўтварае арыгінальныя рухі шыяй і шыпіць, імітуючы змяю [ТСБМ, т. 2: 734].

Спосаб здабывання ежы пакладзены ў аснову назваў птушак: *беркут* (< bŭrkŭt “той, хто хапае здабычу кіпцюрамі”) [Булыка 1999, т. 1: 220], *мухалоўка* (< лавіць мух) – птушка сямейства мухалоўкавых, якая корміцца насякомымі (пераважна мухамі) і ягадамі [ЭПБ, т. 3: 415], *сан-сан* (цюрк. *сан* “забіць, махаць” + *сан* “цела, сцягну”) – птушка сямейства сакаліных, якая хапае здабычу ў палёце [ЭПБ, т. 4: 450] і інш.

Назвы паводле аб’екта харчавання пададзены наступнымі лексемамі: арэхаўка, арол-змеяед (змяіны арол), аўсянка, дрозд-рабіннік, крыжадзюб-яловік, рабіннік, ястраб-цецяроўнік і інш. Так, арэхаўка – гэта лясная пеўчая птушка сямейства крумкачовых, якая корміцца насеннем хвой, елкі, дуба, арэхамі, насякомымі [ЭПБ, т. 1: 133], змеяед (< есці, змяя) – птушка сямейства ястрабіных, якая жывіцца пераважна змеямі, яшчаркамі, жабаі [ТСБМ, т. 2: 490], рабіннік (< рабіна) – птушка сямейства драздовых, якая зімуе на Беларусі і харчуетца рабінай [ЭПБ, т. 4: 330].

На аснове матэрыялу для гнязда атрыманы назвы *валасянка* і *берасцянка*. *Валасянка* (< валасы) – пеўчая птушка сямейства валасянковых, якая высцілае гняздо валасамі [ЭПБ, т. 1: 400]; *берасцянка* (< бяроста) – пеўчая птушка сямейства ўюрковых, якая пры будаўніцтве гнязда выкарыстоўвае бяросту [ЭПБ, т. 1: 287].

Да групы назваў паводле месца гнездавання адносяцца арнітонімы арол-магільнік, вальдшнэп, гразевік, каменка, паручайнік, рэmez, валасянка садовая, жаваранак палявы, жаваранак лясны, лебедзь тундры, сыч дамавы, чайка марская і інш. Напрыклад, арол-магільнік (< магіла) – драпежная птушка сямейства ястрабіных, якая слежвае за здабычу, сядзячы на курганах і старых магілах [ЭПБ, т. 1: 120]; вальдшнэп (< ням. Waldschnepper “лясны бакас”) – птушка атрада сеўцападобных, якая жыве ў лясах, дзе ёсць ручаі, балоты [Булыка 1999, т. 1: 269]; рэmez (польск. remiz < ням. Riedmeise ад Ried “чарот” і Meise “сініца”) – маленькая

птушка атрада вераб'іных, якая жыве ў зарасніках вярбы па берагах рэк і азёр [ЭПБ, т. 4: 415; Булыка 1999, т. 2: 321].

Намінацыі птушак наводле прылёту і адлёту можна прадэманстраваць на прыкладах *снягір*, *зімняк*, *зяблік*, *пеначка-вяснічка* і інш. Так, *снягір* (< снег) – птушка сямейства ўюрковых, якая прылятае ў пачатку зімы, калі выпадае снег [ЭПБ, т. 4: 559]; *зімняк* (< зімні) – птушка сямейства ястрабіных, якая зімуе на Беларусі; *зяблік* (< зябнуць) – пеўчая птушка сямейства ўюрковых, якая прылятае ў пачатку вясны, таму ёй даводзіцца мерзнуць [Сетараў 1984: 33].

3. Анаматапеічная матывацыя арнітонімаў

Гэта назвы гукапераймальнага паходжання. Як адзначае Д.С. Сетараў, “на гукавое афармленне гукапераймальнай назвы можа паўплываць народнаэтымалагічнае асэнсаванне голасу птушкі, г.зн. звязанне яго да слоў і выразаў роднай мовы” [4, с. 36]. Сярод назваў, заснаваных на анаматапіі, можна вылучыць наступныя:

Назвы, якія перадаюць крык птушкі, успрынятыя органамі пачуццяў чалавека. Так, крык вераценніка нагадвае словы “*верацен...верацен*” [Сетараў 1984: 38]. Арнітонім *гагара* перадае крык, які ўтварае птушка перад узлётам і ў паветры: “*гаг-га – гагара*” [Сетараў 1984: 37]. *Кулік* – птушка сямейства бакасавых, крык якой “кулік” ці “куль” [ЭПБ, т. 3: 102]; *нясыць* – птушка атрада совападобных, крык якой нагадвае “не я сыт” [ЭПБ, т. 4: 40]; *удод* – птушка атрада ракшападобных са стракатым апярэннем, веерападобным чубам і доўгай, загнутай уніз дзюбай, крык якой “уд...уд...уд” зліваецца ў песню “ду-ду”. Адсюль яшчэ адна назва – “дудук” ці “дудак” [ЭПБ, т. 5: 153]. Для *сплюшкі* характэрны свіст “сплю-ю-спл-ю-ю”, а для *стрыжа* “стры-ы...стры-ы”.

Гукапераймальныя і гукапісальныя назвы, утвораныя ад дзеясловаў. Гэта словы *варакушка* (< стар.-руск. *варакаць* “балбатаць, гаварыць лухту”); *пішчуха* (< пішчаць); *сыч* (< сыкаць); *рагатуха* (< рагатаць); *сіпуха* (< сіпець); *крумкач* (< крумкаць), а таксама *лебедзь-клікун*, *лебедзь-шыпун*, *чырок-свістунок*, *чырок-траскунок* і інш. Напрыклад, *варакушка* – гэта птушка, якая добра пераймае і падрабляе чужыя галасы [ЭСБМ, т. 2: 58]; *сіпуха* – птушка атрада совападобных са светлым апярэннем, якая мае сіплы голас [ТСБМ, т. 5: 141]; *рагатуха* – птушка сямейства чайкавых, голас якой “ха-ха-ха” [ЭПБ, т. 5: с.310].

Метафарычныя назвы з’яўляюцца ў “выніку метафарычнага пераносу назваў жывёл і людзей на птушак па пэўнай прымеце падабенства” [3, с. 15]. На аснове метафарычнага пераносу наводзе ўтвараемых гукаў узніклі арнітонімы *бугай*, *пагоніч*, *конік* і іншыя. Так, *бугай*, птушка сямейства чаплевых, вядзе начны лад жыцця. Вясной самец, апусціўшы

дзюбу ў ваду, утварае вельмі гучныя гукі, падобныя да рову бугая [ТСБМ, т. 1: 412]; *пагоніч*, птушка сямейства пастушковых атрада жураўлепадобных, мае чысты, кароткі і часты свіст, падобны на покліч пастушка, які гоніць статак [Сетараў 1984: 41]; *конік* – птушка атрада вераб’іных, чый крык і песня нагадваюць стрэкат насякомага.

4. Ацэначная матывацыя.

Пры такой матывацыі ў назве адлюстраваны адносіны да прадмета і яго ролі ў жыцці людзей. Так, вадаплаўная птушка сямейства качыных за непрыемны смак мяса была названа паляўнічымі *паганкай* [ЭПБ, т.4: 53].

5. **Тапанімічная матывацыя** паказвае на мясцовасць, дзе распаўсюджаны, выведзены ці адкуль завезены птушкі: *фазан*, *дзяцел сірыйскі*, *казарка канадская*, *падарожнік лапландскі*. Напрыклад, *фазан* (грэч. *phasianos* “фасійская птушка”, ад *Phasis*, даўнейшай назвы ракі Рыён на Каўказе) [Булыка 1999, т. 2: 533].

6. Народная этымалогія.

У аснове назвы птушкі можа ляжаць не аб’ектыўная прымета, а напрыклад, народнае паданне ці народнае пераасэнсаванне назвы. Так, назва *казадой* звязана з паданнем, паводле якога гэта птушка ўначы высмоктвае малако ў коз [ЭСБМ, т. 4: 56]. Паданне заснавана на тым, што *казадой* вядзе начны лад жыцця і часта ўвечары з’яўляецца каля гаспадарчых пабудов.

Народная этымалогія шырока выкарыстоўваецца пры вытлумачэнні незразумелай назвы. Напрыклад, *сініца*, крык якой “зінь-зінь” паслужыў асновай намінацыі, асацыіруецца са словам “сіні” [ЭПБ, т. 4: 504]. *Каравайка* атрымала назву за афарбоўку апярэння: цюрк. *кара бай* “чорны бусел”. Фанетычныя змены (пераход [б] ў [в]) адбыліся ў выніку асацыятыўных сувязей са словам *каравай*. У аснове назвы невялікай драпежнай птушкі *пустальгі* (“тая, што жыве ў пустынных месцах”) таксама афарбоўка апярэння: цюрк. *бус ителги* “сокал шэрага колеру” [Сетараў 1984: 52].

У асобную групу варта выдзеліць **нематываваныя назвы**, сярод якіх вылучаюць арнітомы з няпэўнай ці множнай матывацыяй. Унутраная форма такіх слоў можа быць адноўлена толькі з дапамогай этымалагічнага аналізу, а няпэўнасць і множнасць меркаванняў тлумачыцца дээтымалагізацыяй назваў, г.зн. стратай іх унутранай формы ці першаснага значэння.

Прыкладамі арнітонімаў з няпэўнай матывацыяй з’яўляюцца назвы *арол*, *верабей*, *лебедзь*, *салавей*. Так, *арол* (прасл. **orьlъ* < і.е. **er-or-+yl* “вялікая птушка”) – птушка сямейства ястрабіных з загнутай уніз дзюбай, якая жыве пераважна ў гарыстых або стэпавых мясцовасцях [ТСБМ,

т. 1: 267]; *лебедзь* – вадаплаўная птушка сямейства качыных з белым апярэннем: *леб-* < **elb-* (параўн. лац. *albus* “белы”) [Фасмер 1986, т. 2: 470–471]; *салавей* (аг.-сл. *солвь* “шэры, жаўтаваты”) – птушка сямейства драздовых з шэрым апярэннем і прыгожым спевам [Фасмер 1987, т. 3: 711; ТСБМ, т. 5: 24].

Множную этымалогію маюць словы *галка*, *ластаўка*, *пеначка*, *уярок*, *ястраб* і інш. Назва птушкі сямейства крумкачовых *галкі* этымалагічна звязваецца з прасл. **galъ* “чорны” і з гукапераймальным элементам **galъ* [ЭСБМ, т. 1: 31]. Пры тлумачэнні этымалогіі арнітоніма *ластаўка* вучоныя таксама не прыйшлі да адзінай думкі. Так, Ф. Міклашыч праводзіць паралель паміж словам *ластаўка* і літ. *lėkti*, *lakstyti*, што значыць “лётаць”, *lakstūs* “хуткі”, а А.М. Трубачоў прытрымліваецца меркавання, што назва звязана са словамі *ласка*, *каханне*. Параўноўваюць лексему і з **jaskotati* “шчабятць”, і з ірл. *los* “хвост”. Верагодная сувязь і з праславянскім **lasъ* (пар. беларускі *ласы*, *падласы* “белабрухі, з белымі бакамі і грудзьмі” [ЭСБМ, т. 5: 247; Фасмер 1987, т. 3: 232].

Такім чынам, аналіз беларускіх арнітонімаў дае падставы сцвярджаць, што асновай назваў з’яўляюцца аб’ектыўныя прыметы птушак (колер, памер, голас, паводзіны і інш.). Найбольш пашыраны анатапеічны, эталагічны, саматычны спосабы намінацыі, што сведчыць пра суб’ектыўны фактар у называнні чалавекам аб’ектаў навакольнага асяроддзя.

Літаратура

1. *Антронаў М.П.* Аб прынцыпах намінацыі ў беларускай народнай арнітаніміцы // *Веснік БДУ. Сер.4. Мн., 1981. №1. С. 24–27.*
2. *Булаховский Л.А.* Общеславянские наименования птиц // *Известия АН СССР, отделение литературы и языка. М.–Л., 1948. Т.7. Вып.2. С. 97–124.*
3. *Грачыха Т.А.* Структурна-семантычная характарыстыка беларускай фаунанаменклатуры // *Веснік ВДУ. Віцебск, 1997. № 1. С. 13–17.*
4. *Сетаров Д.С.* Номинация, мотивация и этимология слова (на материале названий животных). Вильнюс, 1984.

Прынятыя скарачэнні

- Булыка* – Булыка А.М. Слоўнік іншамоўных слоў: У 2 т. Мн., 1999. Т. 1–2.
- Сетараў* – Сетаров Д.С. Номинация, мотивация и этимология слова (на материале названий животных). Вильнюс, 1984.
- ТСБМ* – Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5-ці т. Мн., 1977–1984. Т. 1–5.
- Фасмер* – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. 2-е изд. 1986–1987. Т. 1–4.
- ЭПБ* – Энцыклапедыя прыроды Беларусі: У 5-ці т. Мн., 1983–1986. Т. 1–5.
- ЭСБМ* – Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: У 8 т. Мн., 1978–1993. Т. 1–8.

ПАРАЎНАЛЬНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ Ў РАМАНЕ МІХАСЯ ЗАРЭЦКАГА “ВЯЗЬМО”

Жыццё М. Зарэцкага – аднаго з пачынальнікаў беларускай літаратуры – абарвалася на самым узлёце. Лёсам яму было адмерана актыўна працаваць у літаратуры менш за пятнаццаць гадоў, але след, пакінуты ім, вельмі значны. Празаік, нарысіст, дарматург М. Зарэцкі быў сынам свайго супярэчлівага часу і стаў ахвярай гэтага часу, ахвярай сталінізму. Пра Зарэцкага – чалавека вядома небагата, але сабраныя з розных крыніц факты нечакана высвечваюць неардынарную асобу таленавітага пісьменніка. “Я не памылюся, – сцвярджае Павел Пруднікаў, – ужываючы слова “славуты” ў адносінах да Міхася Зарэцкага. Ён таго спаўна заслугоўвае” [12, с. 36]. Большасцю крытыкаў вяршыняй творчасці М. Зарэцкага прызнаны раман “Вязьмо”, які, на думку М. Мушынскага, з’яўляецца самым лепшым творам не толькі славітага аўтара, але і ўсёй беларускай літаратуры трыццатых гадоў [7, с. 16].

У навуковай літаратуры, прысвечанай творчасці М. Зарэцкага, амаль адсутнічаюць даследаванні, што адлюстроўваюць моўную тканіну яго мастацкай прозы, а ў прыватнасці недастаткова ўвагі надаецца праблеме слоўных сродкаў вобразнасці. Разам з тым, як трапна заўважае Ф. Шумчык, “вобразныя сродкі мовы ў літаратуры – ці не самая асноўная яе вартасць. Яны робяць тэкст твора жывапісным, дапамагаюць па-мастацку выразна перадаць найтанчэйшыя адценні думкі, пачуцця” [13, с. 2].

Агульнавядома, што да ліку слоўных сродкаў выразнасці належыць троп – пашыраная лексіка-семантычная адзінка мовы. Адным з самых распаўсюджаных відаў тропаў, які шматгранна выкарыстоўваецца носьбітамі мовы, з’яўляецца параўнанне. Параўнанне – тыповы сродак характарыстыкі прадмета, з’явы, дзеяння. І менавіта гэты сродак дапамагае зрабіць характарыстыку больш яскравай, нагляднай і трапнай. Разам з тым, пры дапамозе параўнання можна паказаць і адносіны да таго, што характарызуецца. Параўнанне – гэта своеасаблівы сродак адлюстравання рэчаіснасці, светапогляду пісьменніка, а праз яго і менталітэту беларускага народа. Гэтым тлумачыцца яго шырокае ўжыванне не толькі ў народнай мове, а і ў літаратурнай. Такім чынам, параўнанне выступае як мастацкі прыём і складае асаблівасць стылю пісьменніка.

Параўнанні – прадуктыўны мастацкі прыём, якім удала карыстаецца аўтар рамана “Вязьмо”. Разам з тым, як паказвае статыстычны аналіз, параўнанні М. Зарэцкага не вызначаюцца частотнасцю ўжывання (на 333 старонкі друкаванага тэксту адзначана 315 выпадкаў іх ужывання, пры-

блізна на 1000 слоў прыпадае 5 параўнанняў). Але яны разнастайныя па сваім значэнні, структуры, функцыі.

М. Зарэцкі ў сваім рамане выкарыстоўвае параўнанні, якія паводле семантыкі можна падзяліць на:

- параўнальна-раўналежны зварот;
- вобразнае параўнанне;
- сфразеалагізаваны кампаратыў.

Параўнальна-раўналежныя звароты служаць для вызначэння адпаведнасці, тоеснасці паміж прадметамі, з’явамі. “Мэта параўнання – не вобразная характарыстыка прадмета, а лагічнае супастаўленне з’яў, прадметаў, якія параўноўваюцца, для выяўлення адносін тоеснасці паміж імі, своеасаблівая ацэнка аднаго прадмета ці з’явы ў плане адпаведнасці іх другому прадмету ці з’яве” [2, с. 113]. Параўнальна-раўналежны зварот у структуру сказа ўводзіцца пры дапамозе злучнікаў “як”, “як і”. Менавіта ад іх ужывання залежаць адценні сэнсавага значэння параўнальнага зварота. Параўнальна-раўналежныя звароты не валодаюць метафарычнасцю, яны маюць слабую эмацыянальна-экспрэсіўную афарбоўку: “*Як і ўсе сівалапаўскія актывісты*, Віктар глыбока захапляўся працай арганізаванага нарэшце калгаса” [3, с. 256]; “Віна мая роўная з Зеленюковай, і я, *як і ён*, цалкам прызнаю яе і патрабую сабе гэткага самага, *як і яму*, пакарання” [3, с. 208].

Аналіз фактычнага матэрыялу сведчыць, што такія кампаратыўныя канструкцыі даволі пашыраныя ў мове твора М. Зарэцкага. Але ўсё ж такія аўтар аддае перавагу вобразным параўнанням. Такія кампаратывы вобразна характэрызуюць прадмет і ўжываюцца ў творы як мастацкая дэталі. Вобразныя параўнанні вызначаюцца семантычнай ёмістасцю і насычанасцю, яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай і выразна характэрызуюць тое, пра што паведамляецца ў сказе: “Пацяроб быў настойны і неадступны, *як цені*” [3, с. 263]; “Той сігаў поплич, плаўна махаючы на хаду, *як вялізны бусел*” [3, с. 84]; “...і з-пад яго *празрыстым мярэжыстым касніком* выпаўзала стужка” [3, с. 123]. Як слухна заўважае З.І. Бадзевіч, “з дапамогай такіх зваротаў паведамленне дэталізуецца, набывае вобразны характар, а ў некаторых выпадках і пераносны сэнс” [1, с. 303]; “... сярод усяе гэтае раскошы, *як барадаўка на чыстым здаровым целе*, тырчала ў поўнай сваёй красе мізэрная, убогая Галілеева хацёнка, і над ёй, *як дзікі недарэчны ўбор на галаве вар’ята*, узнасіліся громоздкія крылі ветрака” [3, с. 333]. Характэрнай адметнасцю такіх кампаратываў з’яўляецца тое, што пасля злучнікаў “як”, “што”, “нібы” і г. д. нельга паставіць злучнік “і”. Напрыклад: “... *як і барадаўка на чыстым здаровым целе...*” У такім выпадку параўнанне

губляе вобразнасць, зварот пачынае служыць для вызначэння адпаведнасці паміж тым, што параўноўваецца ў сказе. В. Рабкевіч адзначае і такую прымету вобразных параўнанняў, як магчымасць іх замены адным словам, якое выконвае ролю таго ж члена сказа, што і параўнальны зварот [11, с. 37]: “Зусім мімаволі, інстынктыўна азірнуўся на бакі, *як злодзеі*” [3, с. 91] – азірнуўся (як?) *злодзеі*.

Вобразнае параўнанне – эфектыўны сродак мастацкай выразнасці. Такія кампаратывы ўяўляюць сабой своеасаблівыя вобразныя азначэнні, з дапамогай якіх заўважаецца індывідуальнае, адзінкавае, асаблівае як характэрная прымета таго, што адлюстроўвае аўтар: “Каб адпачыць, пэўна б, пырхнула і паляцела, *як мятлік*” [3, с. 101]. Дадзенае вобразнае параўнанне садзейнічае выражэнню моўнымі сродкамі таго, што ўяўляецца, выступае як пачуццёвы вобраз. У прыведзеным прыкладзе вобразнасць кампаратыва ўзмацняецца яшчэ і тым, што прадмет і аб’ект параўнання з’яўляюцца разнароднымі.

Акрамя вышэйпамянёных параўнальных канструкцый, асобай семантыкай характэрызуюцца сфразеалагізаваныя кампаратывы, якія набылі сталую форму. Адна з прымет такіх канструкцый – гэта іх устойлівасць, або пастаянства замацаванага за імі зместу, кампанентнага складу і структуры. “Гэта такія параўнальныя звароты, якія маюць устойлівы лексічны склад і рэалізуюць свой змест у спалучэнні з пэўнымі словамі свабоднага выкарыстання, іншымі словамі звароты, якія маюць несвабодную злучальнасць з лексічным асяродзем” [10, с. 3], напрыклад: “У кватэры ціха-ціха, *як у магіле*” [3, с. 99]; “Аграном Сініцкі сядзеў ... тоўсты, *як самавар*” [3, с. 133]; “... аж раптам, *як маланкай, працяло яму галаву...*” [3, с. 87].

Кампаратыўныя фразеалагізмы не ўтвараюцца ў працэсе маўлення, а, як і ўсе фразеалагізмы, “выкарыстоўваюцца як гатовыя, вядомыя спалучэнні з гатовымі, вядомымі сэнсам, значэннем” [15, с. 92]. Так, напрыклад, параўнанне “*як маланкай*” у выніку фразеалагізацыі набыло значэнне “імгненна, знянацку бляснуць, мільгануць (у галаве, памяці і г. д.)”. Найчасцей узнікненне таго ці іншага ўстойлівага параўнання звязана з метафарычным пераасэнсаваннем адпаведнага свабоднага словазлучэння – пераносам назвы з адной з’явы на другую на аснове падабенства паміж імі. У творы М. Зарэцкага сустракаюцца сталыя кампаратывы, якія паводле паходжання з’яўляюцца метафарами з жывёльнага, птушынага, расліннага свету: “... а то дык жывеш вось, *як вольная птушка...*” [3, с. 73]; “Ты ж бегаў за мной, *як сабачка...*” [3, с. 87]; “Мужык – *што свіння*, яму ў гразі здаравей” [3, с. 176]; “Чаго галёкаеш, *як ў лесе!*” [3, с. 210]. З дапамогай такіх параўнанняў пісьменнік перадае адцягненныя і

абстрактныя значэнні. Так, напрыклад, устойлівы кампаратыў “*як летаішні снег*” [3, с. 275], які падпаў пад метафарычнае пераасэнсаванне, перадае праз канкрэтны вобраз адцягненае значэнне “непатрэбнасці чаго-небудзь”. Кожны кампаратыўны фразеалагізм мае сваё канкрэтнае значэнне. Напрыклад, “*як самавар*” [3, с. 133] абазначае “тоўсты, пузаты”. Але акрамя канкрэтнага значэння ўстойлівыя параўнанні маюць абагульненае значэнне – катэгарыяльнае. Такое значэнне якасці мае сталы кампаратыў “*як крэмень*” [3, с. 211] – “цвёрды, моцны, трывалы”, абагуленае значэнне дзеяння – фразеалагізм “як у катле” [3, с. 103] – “знаходзіцца ў стане хаатычнага руху” і інш.

Пераважная большасць устойлівых параўнанняў у творы М. Зарэцкага мнагазначныя. Напрыклад, параўнанне “*што свіння*” [3, с. 176]. В.М. Огальцаў вызначае разнастайныя значэнні, якія можа выражаць дадзенае параўнанне [9, с. 570]: 1) тоўсты, тлусты; 2) брудны; 3) п’яны; 4) жраць, як свіння; 5) верашчаць, як свіння і інш. Усе гэтыя значэнні характэрызуюць чалавека, але характарыстыкі, узятыя за аснову – розныя. М. Зарэцкі ўкладае ў сэнс параўнання “*што свіння*” значэнне “жыць у брудзе, у нечалавечых умовах”: “Мужык – *што свіння*, яму ў гразі здаравей” [3, с. 176]. Амаль усе значэнні мнагазначных кампаратыўных фразеалагізмаў з’яўляюцца вобразнымі. Да прыкладу, “... перад маўклівым, *як лёд*, натоўпам” [3, с. 270]. Гэтае параўнанне ў кантэксце мае пераноснае значэнне – “абыякавы, беспачуцёвы”.

У мове рамана вылучаецца лексічная варыянтнасць кампаратыўных фразеалагізмаў. Так, у значэнні “цвёрды” М. Зарэцкі выкарыстоўвае параўнальныя звароты “*як крэмень*” [3, с. 211], “*нібы каменная*” [3, с. 105] і інш.; у значэнні “маўклівы” ўжывае выразы, “*як лёд*” [3, с. 270], “*як вады набраўшы*” [3, с. 108]. У творы М. Зарэцкага варыянтнасцю вызначаюцца і наступныя моўныя адзінкі: “*як у лесе*” [3, с. 210], “*як у непразрыстым лесе*” [3, с. 314]. Значыць, пісьменнік выкарыстоўвае кампаратыўныя фразеалагізмы не толькі ў іх звычайнай, традыцыйнай форме, але і перарабляе іх па-свойму ў залежнасці ад тых задач, якія ён ставіць перад сабою. Слушна заўважае І.Я. Лепешаў, што “фразеалагізм мае абагульненае значэнне і, уступаючы ў сувязь з іншымі словамі ў сказе, патрабуе ў некаторых выпадках, у адпаведнасці з творчымі задачамі пісьменніка, канкрэтызацыі, сітуацыйнага прыстасавання да кантэксту...” [6, с. 91]. Напрыклад, “... і за гэтаю адгаворкаю, *як за спадзейнай сцяной*, смела хаваліся ўсе злосныя ворагі калектывізацыі” [3, с. 162]. У дадзеным параўнанні фразеалагічную адзінку пісьменнік ускладняе прыметнікам. “Як правіла, пад такое ўскладненне пападаюць фразеалагізмы, суадносныя з дзеясловам, а паясняецца кампанент, вы-

ражаны назоўнікам. Увядзенне прымет-ніка службыць сордам канкрэтызацыі, удакладнення фразеалагізма” [8, с. 129].

Такім чынам, мова твора М. Зарэцкага ў значнай ступені дзякуючы выкарыстанню параўнальных фразеалагізмаў, з’яе ўсімі адценнямі народнай мовы, дае магчымасць пісьменніку сцісла, але дакладна і трапна выражаць свае думкі. Разам з тым, аўтар аддае перавагу вобразным кампаратывам, якія вызначаюцца семантычнай ёмістасцю, яркай эмацыянальна-экспрэсіўнай афарбоўкай, насычанасцю і выразнасцю. Не застаецца па-за ўвагай М. Зарэцкага і такія дзейсныя сродкі мастацкай вобразнасці, як параўнальна-раўналежныя звароты, што дазваляе сцвярджаць аб багацці і дасканаласці моўнай тканіны твора.

У рамане “Вязьмо” М. Зарэцкі выкарыстоўвае наступныя формы граматычнага афармлення параўнанняў:

злучнікавыя кампаратывы:

- параўнальныя звароты са злучнікамі і злучальнымі словамі;
- канструкцыі, выражаныя даданай параўнальнай часткай складаназалежнага сказа;

бяззлучнікавыя параўнальныя канструкцыі.

Параўнальныя звароты з’яўляюцца самымі прадуктыўнымі ў сучаснай беларускай мове кампаратыўнымі канструкцыямі. Найбольш ужывальныя такія канструкцыі і ў творы М. Зарэцкага “Вязьмо” (складаюць прыкладна 72% ад усіх параўнальных канструкцый у рамане). Параўнальны зварот – “гэта слова або група слоў, далучаныя да асноўнага слова пры дапамозе параўнальных злучнікаў, і якія служаць для раскрыцця або ўдакладнення зместу іншых слоў або словазлучэнняў шляхам параўнання” [14, с. 128]. У творы М. Зарэцкага параўнальныя звароты могуць размяшчацца ў пачатку сказа: “*Як праз шкло перавёрнутага бінокля, ён бачыў неспадзявана адкрыты вобраз свайго дабрабыту*” [3, с. 241]. Найбольш пашыраны параўнальныя звароты ў сярэдзіне сказа: “У яго спіна была кругленькая, *як жбанок*, і праз яе праходзіў уздоўж роўненькі аксамітны шнурок” [3, с. 88]; і яшчэ часцей – у канцы: “Ён стаяў пасярэдзіне двара, нерухома застылы на месцы, *як статуі*” [3, с. 86].

У рамане найбольш пашыраны параўнанні, якія граматычна афармляюцца злучнікамі “як” і “нібы” (адпаведна 83% і 12% ад усіх параўнальных зваротаў твора). Злучнік “як” надае кампаратыўнай канструкцыі сцвярджальны характар: “І разам з гэтым найглыбейшым адчуваннем яе блізкасці ў яго, *як у старога падазронага скнары*, з’яўляецца ні на чым не ўзгрунтаваная апаска” [3, с. 153]. Злучнікі “нібы”, “быццам” надаюць кампаратыву ўмоўны, меркавальны характар: “Ён

закусіў губу, *быццам стрымаўся*, каб не сказаць лішняга” [3, с. 119]. Такія параўнальныя звароты набываюць мадальную афарбоўку. У іх выразна не выяўляецца катэгарычнасць падабенства, а выражаецца параўнанне адценнем няўпэўненасці: “Уваходзіць жонка – невялікая молепадобная жанчына з дробнымі і рэдкімі, *нібы высеянымі вачмі*” [3, с. 51].

Структура параўнальных зваротаў у мове рамана “Вязьмо” самая розная: ад двухслоўных канструкцый да вобразна-асацыятыўных малюнкаў. Кампаратывы з неразвітай структурай ў творы часцей складаюцца з назоўніка або займенніка ў розных склонавых формах: “Пацярб быў настойны і неадступны, *як цень*” [3, с. 263]; Раптам зразумела і абвяла ўся, *як падыятая*” [3, с. 188]. Слова іншых часцін мовы ў складзе параўнальнага звароту зняходзяцца рэдка: “І ніколі не рабіла гэта на яе такога страшнага ўражанн, *як цяпер*” [3, с. 194]. Развітыя параўнальныя звароты звычайна складаюцца з назоўніка ці займенніка і залежных ад іх слоў іншых часцін мовы: “Ужо ішло да яго трывожна-назойлівае, *як брызгат у вокны, душэўнае мітушэнне*” [3, с. 102]; “Я вырас у сялянскай сям’і, і ўсе дробязі сялянскага бытавання застраглі ў нутры ў маім, *як маленькія нявідныя стрэлкі*” [3, с. 11].

З усяго мноства марфалагічных форм выражэння кампаратываў рамана “Вязьмо” галоўнымі і шырокаўжывальнымі з’яўляюцца параўнальныя звароты, якія выражаны назоўнікам або дзеясловам у прадмеце параўнання, назоўнікам – у аб’екце: “Яна знаходзіла ў сабе досыць цёплае ласкі, каб гэтай ласкай, *як чароўным бальзамам*, суняць яго нясцерпны душэўны боль” [3, с. 280]. У М. Зарэцкага часта сустракаюцца кампаратывы, дзе назоўнік у аб’екце параўнання ўскладнены займеннікам “той”. Выкарыстанне такіх канструкцый набліжае мову рамана “Вязьмо” да жывой народнай мовы: “От, *як той пень гнілы*, не раінуючы” [3, с. 40].

Найчасцей параўнальныя звароты выступаюць у функцыі акалічнасці. Такія кампаратывы служаць для азначэння розных прымет, якасцей выказніка ў галоўнай частцы: “Той сігаў поплич, плаўна махаючы на хад, *як вялізны бусел*” [3, с. 84]. Немалую групу складаюць канструкцыі, дзе параўнанні выступаюць у функцыі азначэння: “Падахвочвала напружаная, цвёрдая, *нібы каменная*, увага ўсяе паўнюткае залы” [3, с. 105]. Значна радзей ужываюцца ў творы кампаратывы ў ролі выказніка: “...чалавек – *што гузік*” [3, с. 191].

Дынамічнай вобразнасцю ў мове М. Зарэцкага валодаюць даданыя параўнальныя складаназалежнага сказа. В.І. Іўчанка зазначае, што ў адрозненні ад параўнальных зваротаў, даданыя параўнальныя

з'яўляюцца “прэдыкатыўнай адзінкай, якая змяшчае ў сабе нейкае паведанне, мае вялікія магчымасці ў выражэнні розных адносін, валодае большай энцыклапедычнасцю ахопу вобразнай адзінкі” [4, с. 26].

Даданыя параўнальныя звязваюцца з галоўным сказам параўнальнымі злучнікамі. Менавіта ад іх ужывання і залежыць значэнне кампаратыўнай канструкцыі. Злучнік *быццам* надае параўнанню адценне нерэальнасці (параўнанне пераводзіцца у план уяўлення): “Ён усміхаўся, *быццам смерць прынесла яму нейкую разгадку жыцця*” [3, с. 293]. З дапамогай злучніка “як” параўнанне ўяўляецца як рэальнае: “Уздыхнула парыўчата, глыбокабалесным ускліплівым уздыхам, *як уздыхаюць пакрыўджаныя дзеці на доўгім плачы*” [3, с. 157]. Калі даданая параўнальная частка звязваецца з галоўнай злучнікам *чым*, то структурнай асаблівасцю галоўнай часткі з'яўляюцца словы ў форме вышэйшай ступені параўнання: “За нашымі ўмовамі тры трактары зрабляць болей, *чым яны могуць зрабіць*” [3, с. 131]. Але найбольш ужывальнымі ў рамане “Вязьмо” з'яўляюцца даданыя параўнальныя са злучнікам *нібы*. Яны складаюць прыкладна 78% да усёй колькасці параўнальных канструкцый як частак складаназалежнага сказа. Напрыклад: “Ідзем на гэтую строму шпарка і лёгка, *нібы нясе цябе нявіднае крылле*” [3, с. 275]; “Праз доўгі час ён не мог быў пазбыцца дакучлівага пачуцця сіратлівай журбы, *нібы спасцігнула яго ў жыцці вялікая беззваротная згуба*” [3, с. 253].

Асаблівасцю многіх даданых параўнальных з'яўляецца непаўната іх структуры. Яны бываюць няпоўнымі двухсастаўнымі і аднасастаўнымі, таму што той ці іншы кампанент кампаратыўнай канструкцыі лёгка ўзнаўляецца з галоўнай часткі, напрыклад: “На сходзе ў цябе язык скакаў, *як птушка ў клетцы*” [3, с. 114]. У даданай параўнальнай частцы сказа лёгка ўзнаўляецца апушчаны дзеяслоў-выказнік “скача”. Як паказвае аналіз фактычнага матэрыялу, даданыя параўнальныя шырока не пададзены аўтарам у творы. Разам з тым, яны разнастайныя паводле сваёй семантыкі і структуры, характэрызуюцца выразнасцю і непаўторнасцю.

У рамане “Вязьмо” сустракаюцца бяззлучнікавыя кампаратыўныя канструкцыі, выражаныя назоўнікам у творным склоне: “Матруна Іванаўна, борздзенька, *мышкаю*, збягае ў свой абзвычайны куточак” [3, с. 62]. Творны параўнання характарызуе якасці не непасрэдна, а праз іншы прадмет: “...Яны сцяклі з вачэй *бруднымі ручаямі...*” [3, с. 295]; “І гэты гнёт неадступна мучыць яго, *вострым ражном* уклінаецца ўва ўсё ягонае жыццё” [3, с. 228]. Такія канструкцыі могуць выражацца адным назоўнікам або назоўнікам з паясняльнымі словамі: “Ён яшчэ раз скрывіўся, хоць ніткі ўжо не кусаў, працягнуў *фальцэтам*” [3, с. 33]; “Цяжкія вочы яго заблішчалі па-дзіцячаму *чыстым святлом*” [3, с. 78].

Паясняльныя словы ўдакладняюць параўнанне, надаюць канструкцыі большую выразнасць. У сказе творны параўнання выконвае ролю акалічнасці: “Ці толькі прыкладаў ён да дрэва разец, і з-пад яго *празрыстым мярэжыстым касніком* выпаўзала стужка” [3, с. 123].

Такім чынам, М. Зарэцкі па-мастацку выкарыстоўвае разнастайныя структурна-гарматычныя формы кампаратыўных канструкцый. Пісьменнік імкнецца пазбегнуць аднатыповасці ва ўжыванні параўнанняў, утварае кампаратывы разнастайнымі спосабамі, што дапамагае па-мастацку апісваць прадметы, з’явы, працэсы, якасці.

Лексічны ў склад параўнанняў у рамана М. Зарэцкага “Вязьмо” мае свае адметнасці з пункту гледжання функцыянальна-стылявой афарбоўкі. Як і любая адзінка мовы, кожнае параўнанне, на думку М. Кожынай, “замацоўваецца за пэўным стылем маўлення” [5, с. 123]. У мове рамана сустракаюцца кампаратывы, як замацаваныя за пэўным стылем маўлення, так і не замацаваныя. У склад большасці параўнанняў рамана “Вязьмо” ўваходзяць функцыянальна не замацаваныя лексемы. Такія моўныя адзінкі ацэньваюцца як міжстылёвыя, нейтральныя. Але у залежнасці ад задумы аўтара, яго намераў, мэт і іншых кампанентаў камунікатыўнай задачы могуць замяняцца значэнні і функцыі нейтральных адзінак мовы, яны могуць набываць вобразнасць, эмацыянальнасць, ацэначнасць. Так, аўтар “Вязьма”, выкарыстоўваючы тое ці іншае параўнанне, кіруецца сваімі ідэйна-мастацкімі мэтамі. Сама назва рамана метафарычная. Прамое значэнне слова “вязьмо” – жгут, якім нешта зацягваюць і завязваюць. Сюжэт рамана грунтуецца на адлюстраванні тых абставін, умоў, якія аперазалі галоўнага героя Сымона Карызну. М. Зарэцкі ў сваім творы меў на мэце не толькі апісаць становішча, у якім апынулася вёска і яе жыхары напярэдадні і ў час калектывізацыі, а і раскрыць гэту з’яву рэальна, праўдзіва, паказаць, што не ўсё было гладка на шляху да калектывізацыі, існавалі шматлікія перашкоды, вязьмы. Ідэя твора, якая выразна адлюстроўваецца ў назве рамана, адчуваецца і ў параўнаннях. Так, адразу заўважаецца колькасная перавага кампаратываў, якія ствараюць атмасферу заклапочанасці, падазронасці, нават жахлівасці. Асноўная мэта іх – адлюстраваць трагедыю галоўнага героя, трагедыю народа, які стаў ахвярай таталітарнай сістэмы: “З кожным днём усё глыбей і глыбей угрузаў ён у невылазную немарач блытаных, у значнай меры самім жа ім створаных супярэчнасцей, *нібы аперазаў яго нехта шчытным непарыўным вязьмом і з бязлітаснай павольнасцю зацягвае яго...*” [3, с. 159]; “Ён чакае яго так, як чакае асуджаны на смяротную кару злавеснага скогату ржавяга турэмнага замка” [3, с. 235]. Часта сустракаюцца ў тэксе параўнанні тыпу “як нежы-

вая” [3, с. 101], “як у магіле” [3, с. 99], “як тая нябожчыца” [3, с. 129], “як прытомнаму” [3, с. 284] і інш., якія падкрэсліваюць сюжэтнасць рамана.

Па падліках, да нейтральнай лексікі ў складзе параўнанняў М. Зарэцкага можна аднесці прыкладна 84% слоў, якія выкарыстоўвае аўтар. Семантыка такіх лексічных адзінак твора ў асноўным звязана са сферай антрапалогіі (скіравана па тэматычнай лініі “Чалавек”): “Цяжкія марудлівыя вочы яго зблішчалі па-дзіцячаму чыстым святлом” [3, с. 78]; “І раптам ён сам зразумеў гэта і скалыхнуўся ад страху, як злоўлены на месцы злачынства” [3, с. 166]; “Марына Паўлаўна нервова здрыгаецца, нібы трапіла пад струмень сцюдзёнае бурнае вады” [3, с. 189].

Сярод функцыянальна-замацаваных сустракаюцца параўнанні, выражаныя кніжнай лексікай: “Нарэшце, схілілася – паволі, безуладна, як самнамбулка...” [3, с. 188]; “Ён яшчэ раз скрывіўся..., працягнуў фальцэтам” [3, с. 35]; “...вышукваў, вынюхваў, што хорт...” [3, с. 141]. Slo-вы з такой стылёвай афарбоўкай выкарыстоўваюцца пераважна ў аўтарскім маўленні. Па падліках колькасць кніжнай лексікі ў складзе параўнанняў стварае прыкладна 4% ад агульнай колькасці кампаратываў твора.

У складзе параўнальных канструкцый М. Зарэцкага сустракаем і размоўную лексіку, якая займае значнае месца ў рамане – каля 12%. Напрыклад: “Абклалі нас усім-усякім, як жывадзёраў якіх...” [3, с. 90]; “...аж упёрся ў грудзі спелым пятакком...” [3, с. 131]; “...і разам з гэтым найглыбейшым адчуваннем яе блізкасці ў яго, як у старога падазронага скнары, з’яўляецца ні на чым не ўзгрунтаваная апаска...” [3, с. 153]; “...бо Гвардыян калаціўся, як у трасцы...” [3, с. 55]. Што адносна апошняга параўнання, то яго варта разглядаць як сфразеалагізаванае. Выкарыстанне такога кампаратыва сведчыць аб тым, што пісьменніку не абыякава нацыянальная культура беларусаў. Моўныя сродкі, якія выкарыстоўваюцца для выражэння кампаратываў рамана, таксама разнастайныя паводле сваёй семантыкі, што абумоўлена самой прыродай параўнання, асноўнае прызначэнне якіх: 1) удакладніць; 2) ахарактэрызаваць; 3) падкрэсліць пэўную аднароднасць; 4) уздзейнічаць на пачуцці і г. д. Майстэрства пісьменніка праяўляецца ва ўменні дакладна выкарыстоўваць такія тропы, пашыраць іх змест. Параўнанне, такім чынам, прадуктыўны вобразны сродак у мове рамана “Вязьмо”.

Такім чынам, аналіз параўнальных канструкцый рамана “Вязьмо” дазваляе гаварыць аб тым, што М. Зарэцкі – агульнапрызнаны майстар слова. Вывучэнне кампаратываў у сукупнасці з іншымі кампанентамі

сістэмы мастацкіх сродкаў у творах М. Зарэцкага дае падставы для адлюстравання моўнай тканіны мастацкай прозы вядомага пісьменніка, што звязана з такім важным і складаным напрамкам, як даследаванне стылю пісьменніка.

Літаратура

1. *Бадзевіч З.І.* Параўнальныя звароты ў творах К. Чорнага // Да 100-годдзя У. Дубоўкі, У. Жылкі, К. Чорнага: Зб. навук. артыкулаў. Мн., 2001. С. 302–308.
2. *Бузук М.П.* Параўнальныя канструкцыі з нейтральным зваротам у сучаснай беларускай літаратурнай мове // Весці АН БССР. Серыя грамадскіх навук. Мн., 1983. № 3. С. 113–119.
3. *Зарэцкі М.* Вязьмо // Гарэцкі М. Дзве душы. Мн.: Юнацтва, 1991.
4. *Іўчанкаў В.І.* Стылістычная асаблівасць выкарыстання тропа ў творах У. Караткевіча // Бел. лінгвістыка. Мн., 1989. Вып. 35. С. 26–31.
5. *Кожина М.Н.* Стилистика русского языка. М., 1993.
6. *Лепешаў І.Я.* Проблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. Мн., 1984.
7. *Мушынскі М.* Нескароны талент. Мн., 1992.
8. *Навасельцава І.І.* Фразеалагізмы ў паэтычнай мове Н. Гілевіча // Весці НАН РБ. Серыя гуманітарных навук. 2000. № 2. С. 125–132.
9. *Огольцев В.М.* Словарь устойчивых сравнений русского языка. М., 2001.
10. Постоянные сравнения русского языка: Справочное пособие. Краснодар, 1975.
11. *Рабкевіч В.І.* Дзве разнавіднасці вобразнага параўн. звароту // Лінгв. зборнік. Мн., 1969. С. 80–83.
12. *Скрыган Я.* Некалькі хвілін чужога жыцця. Мн., 1979.
13. *Шумчык Ф.С.* Вобразныя сродкі мовы ў мастацкіх творах В. Адамчыка: Аўтарэферат дыс. ... к.ф.н. Мн., 1999.
14. *Юрэвіч А.* Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1972.
15. *Янкоўскі Ф.* Беларуская мова. Мн., 1978.

З М Е С Т

Раздзел I

Шамякіна Т.І. 3 мацярынскім клопатам.....	4
Кліменценка С. "Ёй выпаў рэдкі лёс..."	10
Красней В.П. "Ніна Іванаўна Гілевіч..."	12
Рублеўская Л. "Тое, што душу азарыла да дна..."	13

Раздзел II

Міхневіч А.Я. Арталагічны даведнік: асноўныя тыпы артыкулаў.....	15
Плотнікаў Б.А. Назвы жывёльнага і расліннага свету ў паэме Якуба Коласа "Новая зямля".....	23
Бадзевіч З.І. Прыметнікі з прэфіксам <i>не-/ня-</i> ў сучаснай беларускай мове.....	28
Бадзевіч З.І., Трайкоўская В.П. Фанетычныя асаблівасці гаворак Лагойшчыны	31
Белакурская Ж.Я. Пытанні эстэтыкі слова і моўнай нормы ў творчасці Якуба Коласа	34
Важнік С.А. Да праблемы вызначэння спецыфікі катэгарыяльнай семантыкі дзеяслова і дзеяслоўнай намінацыі.....	41
Дабрыян М.В. Сінонімы ў паэзіі Ніла Гілевіча.....	55
Дзергачова Т.Л. Фонастылістычны аналіз вуснага забаўляльнага маўлення (на матэрыяле аўдыёзапісаў радыёперадачы "Вакол гадзінніка"	61
Зяневіч З.А. Марфемная будова слова: супярэчнасці, складанасці	66
Куліковіч У.І. Перадача на пісьме ётаваных галосных: праект У. Дубоўкі.....	73
Назаранка Ю.В. Афарызм як жанр выслоўнай творчасці Якуба Коласа.....	75
Радзевіч А.А. Сінтаксічнае ўскладненне як праблема спалучэння прапазіцый.....	80
Рамза Т.Р. Праблема членаў сказа ў беларускім мовазнаўстве	84
Савіцкая І.І. Тэарэтычныя аспекты вывучэння нацыянальных літаратурных моў.....	90
Садоўская А.Л. Беларуская этналінгвістыка ў кантэксце славістыкі	95
Чахоўскі Г.К. Палітычны дыкурс: праблемы інтэрпрэтацыі	103
Шкілёнак В.Я. Агульная функцыянальная характарыстыка катэгорыі часу.....	114
Якуба С.М. Тэспіраванне як сродак экспрэс-кантролю ў сістэме прафесійнай падрыхтоўкі філолагаў	116

Раздзел III

Быкава В. Семантычныя асаблівасці назоўнікаў <i>дождж, сонца</i> ў беларускіх прыказках і прымаўках	122
Дварэцкая М.А. Нацыянальна-культурная спецыфіка сучаснага беларускага жаргона	125
Жудро Л. Аказіянальныя прыметнікі-кампазіты ў творчасці Л. Дранько-Майсюка	131
Кугейка Т. Эмацыянальна-ацэначныя суфіксальныя назоўнікі са значэннем	

‘роднасці і сваяцтва’ ў беларускіх жніўных песнях.....	136
Купрэва Т.І. Функцыянальна-семантычнае поле “прыназоўнік (прыназоўнікавасць)” і ўтварэнне прыназоўнікавых спалучэнняў	143
Кухарава В.С. Структурна-семантычная характарыстыка назоўнікаў-кампо- зітаў з другім дзеяслоўным кампанентам <i>-ход</i>	146
Нядзілька Н.У. Вытворныя назоўнікі <i>nomina loci</i> ў беларускай мове.....	150
Пракопчык К. Лексіка-семантычныя групы фаўністычнай лексікі (на матэрыяле назваў птушак).....	153
Пятрова Н.Я. Параўнальныя канструкцыі ў рамане Міхася Зарэцкага “Вязьмо”	160

Навуковае выданне
**ПРАЦЫ КАФЕДРЫ
СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ**
Вып. 3

Светлай памяці Ніны Іванаўны Гілевіч

У аўтарскай рэдакцыі

Адказны за выпуск *А.А. Радзевіч*

Падпісана ў друк .Фармат 60х84/16. Папера афсетная. Гарнітура Таймс.
Ум. друк. арк. 9,9. Ул.-выд. арк. 10,3. Тыраж 40 экз.

Рэспубліканскі інстытут вышэйшай школы
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Ліцэнзія ЛВ № 356 ад 23.04.99.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.

Надрукавана з арыгінал-макета заказчыка на рызографе РІВШ БДУ.
220001, г. Мінск, вул. Маскоўская, 15.